

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

KAZAK TÜRKÇESİNDE "DEVE" İLE İLGİLİ
SÖZ VARLIĞI VE METİNLER

Yüksek Lisans Tezi

AHMET HAMDİ TURANGİL

İstanbul 2007

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

KAZAK TÜRKÇESİNDE "DEVE" İLE İLGİLİ
SÖZ VARLIĞI VE METİNLER

Yüksek Lisans Tezi

AHMET HAMDİ TURANGİL

Danışman: DOÇ. DR. GÜLŞEN SEYHAN ALIŞIK

İstanbul 2007

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Ahmet Hamdi Turanç'ın "Kazak Türkçesinde Deve ile İlgili Söz Varlığı ve Metinler" konulu tez çalışması jüri tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Doç.Dr. Gülsen Seyhan Alışık
Üniversitesi Marmara

Öye : Prof.Dr. Gülden Sağol Yüksekçaya
Üniversitesi Marmara

Öye : Doç.Dr. Orhan Söylemez
Üniversitesi Marmara

İmza

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 18.12.2007 tarih ve 12-5 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET

Bu çalışmada, Kazak Türkçesinde “deve” sözcüğü ve kullanımını içeren söz varlığı ortaya konulmaya çalışılmış ve Türkiye Türkçesiyle ortak kullanımlar tespit edilmiştir. Öncelikle söz varlığı üzerinde durulmuş; elde edilen bilgi *Derleme Sözlüğü*, *Tarama Sözlüğü*, *Türkçe Sözlük* ile *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*ndeki benzer sözcük, türev, birleşik yapı, deyim ve atasözleri ile karşılaştırılarak birlikte verilmiştir. Ayrıca deve ile ilgili metinlerin Kazak Türkçesi ile yazılmış orijinalleri ile Türkiye Türkçesine aktarımı da gerçekleştirilmiş, böylece söz varlığında sıraladığımız birçok kelimenin edebiyattaki kullanımlarına da ulaşılmıştır. Metinler; hikâye, makale, halk öyküsü, üst başlıklarıyla değerlendirilebilir. Asıl varılan nokta ise Kazak Türkçesinde “deve” sözcüğünün varlığı, Kazak kültüründeki yerinin tespitidir. Bu tespit bize, Kazakistan’da devenin gerek kültürel açıdan, gerek söz varlığı açısından Türkiye ile karşılaştıramayacak boyutta olduğunu da göstermiş bulunmaktadır.

Bu tespit ve ortaya çıkan sonuç, sadece dil ve edebiyat açısından değil, aynı zamanda Türk halk bilimi açısından da önem arz etmektedir. Bu tür çalışmaların artması, Arat’ın da (1977. *İslam Ansiklopedisi*, “Kazakistan”, c.6, s.494–505, MEB, İstanbul) ifade ettiği gibi, belki de iki yüz yıla yakın zamandır birbirinden uzak kalmış Türk topluluklarının yakınlaşması, tabiri caizse, tekrar birbirlerini tanımaları ve anlamaları açısından da önemlidir.

ABSTRACT

In this study, it is surveyed the vocabulary including the meanings of “camel” word and its usage in Kazakhstan Turkish and it is tried to determine its similarities and common points in Kazak and Turkey Turkish. Firstly, the vocabulary is defined, then similar and synonymous words, derivatives, combined structural words, idioms and proverbs are compared to anthology dictionary, skimming dictionary, Turkish dictionary, proverbs and idioms dictionary and then mentioned together in the study. Additionally, the texts related to “camel” are also transferred to this study, and the usage and expression of the most words listed in the vocabulary are found in literature. The texts, stories, article, folk stories is evaluated as their headings in general. The final point aimed in this study is the word of “camel” in Kazak Turkish and to determine its position in Kazak Culture. This findings and determination indicate and prove that “camel” word is incomparable level in Kazakhstan and Turkey Turkish by considering both cultural and vocabulary view.

The results and findings of this study are not even as important as for both Kazak and Turk Turkish, it is also very important in the perspective of Turk Folk Science. The increase of that kind of studies in the literature, as Arat (1977. *İslam Ansiklopedisi*, “Kazakistan”, c.6, s.494–505, MEB, İstanbul) was stated, causes all Turk population having been far away for two centuries to become closer, in all honestly it is also important to know and understand each other again.

ÖNSÖZ

Elinizdeki bu çalışmada Kazak Türkçesindeki “deve” ile ilgili söz varlığı ortaya konmuş, Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili olarak söz varlığı, deyim, atasözü, terkip ve birleşik yapılar karşılaştırılmalı olarak sunulmuş, son olarak da ‘deve’yi barındıran çeşitli metinler Kazak Türkçesi ile orijinalleri ve Türkiye Türkçesine aktarımı ile birlikte verilmiştir.

Giriş bölümünde kavram, terim, anlam, deyim, atasözü ve özellikle de anlambilim kavramları üzerinde durularak Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinden örnekler verilmiş, daha sonra Kazak Türkçesinde “deve” ile ilgili söz varlığı alt başlıklarla ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Başlıkların seçiminde genel özellikler belirlenmiş, ayrıntıya girmek suretiyle karmaşıklığa meydan verilmemiştir. Bu bağlamda dokuz başlık altında söz varlığı incelenmiştir. Söz varlığı ortaya konurken Kazak Milli Bilim Akademisinin, Prof. Telğoja Januzakov’un başkanlığında hazırlamış olduğu ve şu anda Kazak Türkçesinin en kapsamlı sözlüğü olarak kabul edilen *Kazak Tilinin Sözdigi* adlı sözlük esas alınmıştır. Ardından da bütün söz varlığı, alt başlıksız ve alfabetik olarak dizin halinde verilmiştir. Yani, sadece tezdeki metinlere bağlı kalmadan, bütün söz varlığı taranarak elde edilmiş bir “deve” söz varlığı oluşturulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde sunulan ‘metinler’ kısmı, Ö. Akıpbekov’un derlediği ve Kazaklar için büyük önem arzeden dört türün (at, deve, sığır, koyun-keçi) işlendiği, makale, şiir, hikâye ve atasözlerinin her bir tür için ayrı ayrı bölümler halinde sunulduğu *Tört Tülik: Töresi Kim?* adlı eserden alınan deve ile ilgili bölümden oluşmaktadır. Bu metinlerin çeviriyazı ve aktarması yapılarak aynı sayfada çift sütun halinde sunulması, takip edenler için de bir kolaylık sağlayacaktır. Hemen ardından metnin kiril harfli hâli de verilmiştir. Ayrıca şiirlerde beş mısra, nesirlerde de beş paragrafta bir numara verilerek metnin takibi daha kolay hale getirilmiştir.

Dizin bölümündeki rakamlar, kelimenin söz varlığı bölümünün hangi sayfasında olduğuna ve metindeki paragraf / mısra sayısına işaret etmektedir. Böylece sözcüğün anlamının hangi sayfada olduğu ve metinde hangi bölümde geçtiğinin tespiti kolaylaştırmıştır.

Ayrıca, bu çalışma boyunca desteklerini esirgemeyen başta babam Rıfat TURANGİL, annem Sevim TURANGİL, kardeşlerim Mehmet Akif TURANGİL, Nurşahver TURANGİL ve Kübra TURANGİL'e; gerek yüksek lisansa başlamamda gerekse daha sonra yardımlarını gördüğüm Yard. Doç. Dr. Göksel ÖZTÜRK'e; tez çalışması boyunca beni büyük bir sabırla yönlendiren danışmanım hocam Doç. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK'a teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
ÇEVİRİYAZI ALFABESİ	ix
İŞARET ve KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1. KAZAK TÜRKÇESİNDE DEVE İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.1. Devenin Adlandırılmasıyla İlgili Söz Varlığı	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.2. Devenin Organları ve Fiziksel Özellikleriyle İlgili Söz Varlığı	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.3. Devenin Hareketleriyle İlgili Söz Varlığı.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.4. Deveden Üretilen Nesnelerle İlgili Söz Varlığı	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.5. Deve İçin Kullanılan Aletlerle İlgili Söz Varlığı	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.6. Deve Hastalıklarıyla İlgili Söz Varlığı.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.7. Devenin Bakımı, Güdülmesi ve Beslenmesiyle İlgili Söz Varlığı.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.8. Devenin Yaşam Alanlarıyla İlgili Söz Varlığı.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.9. Deveyle Oluşturulmuş Türevler, Birleşik Yapılar ve Deyimler	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.10. Deveyle İlgili Kazak Atasözleri	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.2. SÖZ VARLIĞI DİZİNİ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2. METİNLER.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1. ÇEVİRİYAZI - AKTARMA.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

2.1.1. Tört Tülikтің Кеңесі / Dört Tülik (Tür) in Söyleşisi	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.2. Tört Tülik / Dört Tülik (Tür)	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.3. Tüye Tu ^v ralı Öleңder / Deve Hakkındaki Şiirler	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.4. Tüye / Deve.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.5 Oysılқара ма, Қавсылқазы ма? / Oysılқара mı, Kavсылқазы mı?	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.6. Idris pen Taylaқ / İdris ile Taylak	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.7. Arvana / Arvana	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.8. Oysılқара / Oysılқара.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.9. Қыңыр Ботақан / Ынатқы Botakan	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.10. Tüye, Arıstan, Қасқыр және Tүлкі / Deve, Aslan, Kurt ve Tilki ..	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.1.11. Tüye Jayындағы Қазактың Мақал-Мәтелдері / Deve İle İlgili Kazak Atasözleri.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2. KİRİL HARFLİ METİNLER.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.1. Төрт Түліктің Кеңесі	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.2. Төрт Түлік.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.3. Түйе Туралы Өлеңдер	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.4. Түйе.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.5. Ойсылқара ма, Қаусылқазы ма?.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.6. Ыдырыс Пен Тайлақ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.7. Аруана.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.8. Ойсылқара	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.9. Қыңыр Ботақан	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.10. Түйе, Арыстан, Қасқыр Және Түлкі	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.11. Түйе Жайындағы Қазақтың Мақал-Мәтелдері.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
SONUÇ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
KAYNAҚÇA.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÖZGEÇMİŞ..... Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÇEVİRİYAZI ALFABESİ

KİRİL	LÂTİN	KİRİL	LÂTİN
А а	A a	П п	P p
Ә ә	Ä ä	Р р	R r
Б б	B b	С с	S s
В в	V v	Т т	T t
Г г	G g	У у	u ^v /ü ^v /v (Rusça kelimelerde; u)
Ғ ғ	Ğ ğ	У у	U u
Д д	D d	У у	Ü ü
Е е	E e (kelime başında; ye)	Ф ф	F f
Ё ё	Yo yo	Х х	H h
Ж ж	J j	Һ һ	H h

З з	Z z	Ц ц	Ts ts
И и	ıy/iy/i	Ч ч	Ç ç
Й й	Y y	Ш ш	Ş ş
К к	K k	Щ щ	Şç şç
Қ қ	Қ қ	Ъ ъ	Ayırma işareti
Л л	L l	Ы ы	I ı
М м	M m	І і	İ i
Н н	N n	Ь ь	İnceltme işareti
Ѓ ғ	Ñ ñ	Э э	E e
О о	O o	Ю ю	Yu yu
Ө ө	Ö ö	Я я	Ya ya

İŞARET ve KISALTMALAR

-	fiil kök veya gövdelerini belirtir
*	diğer hayvanlar için de kullanılan kavramlar
<i>Ar.</i>	Arapça
<i>A.D.S.</i>	Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü
<i>d.</i>	deyim
<i>D.S.</i>	Derleme Sözlüğü
<i>eski.</i>	eski sözcük / arkaik
<i>Far.</i>	Farsça
<i>i.</i>	isim
<i>Korkut</i>	Dede Korkut Hikâyeleri
<i>m.</i>	mitolojik
<i>M. Kaşgari</i>	Kâşgarî - DLT
<i>s.</i>	sıfat
<i>S. Sarayi</i>	Seyf-i Sarayî - Gülîstan Tercümesi

<i>T.</i>	Türkçe sözlük
<i>T.S.</i>	Tarama Sözlüğü
<i>ü.</i>	ünlem
<i>v.</i>	veterinerlik
<i>vd.</i>	ve diğerleri
<i>z.</i>	zarf

1. GİRİŞ

İnsanoğlu dil gücünün, dil yetisinin yanında, çevresinde yaşadığı dünyaya ait sürekli deneyimler edinme, tanıma yetisine de sahiptir. Çocuk, dilini edinirken, örneğin süt sözcüğüyle birlikte, onun içilen beyaz bir sıvı olduğunu; ekmeğin yiyecek, kuşun uçan bir hayvan olduğunu öğrenir. Böylece zamanla çocuğun zihninde bir takım ses bileşimlerine, sözcüklere bağlı biçimde, deneyimlerin de ürünü olarak kavramlar oluşur. Somut nesneleri öğrenirken doğal gelişimi ve kendi kültürünün de birikimleriyle zamanla soyut kavramlar da edinir. Dilin belki de en önemli özelliği insana soyut kavramları da kullanma şansı vermiş olmasıdır. Her kültür, birikimlerini ister istemez yeni nesle aktarır. Bu destanlarla, gelnek ve göreneklerle, oyunlarla, masal ve ninnilerle, hatta tekerlemelerle sağlanır. Ona seslenişimiz, onunla oynarken çıkardığımız sesler, anlattığımız masallar, uyuturken söylenen ninniler kavramların çocuğun belleğinde yerleşmesine yardımcı olur.

“Kendine özgü bir dili olan her toplum, doğadaki nesnelerin, değişik durum ve olayların, devinimlerin anlatımı sırasında birtakım ses bileşimlerinden yararlanır; bu ses bileşimleriyle onları kavramlaştırır. Kimi zaman kendi kök ve ekleriyle türetmelere gider; kimi zaman ilgili, benzerliği olan başka kavramlara dayanarak onlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelir; böylece dildeki göstergeler oluşur.” (Aksan, 1999: 30)

Dilbilimde ünlü, çığır açan İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'den beri bu öğeler için genellikle gösterge terimi kullanılmıştır. Bu göstergeler kavramları ve dolayısıyla söz varlığını oluşturur. Her kültür, her dil kendi söz varlığını yaşadığı şartlara ve tarihi sürece göre çok uzun bir zamanda edinmiştir. Söz varlığı zamanla değişimlere uğramakta, yeni kavramların eklenmesinin yanı sıra birtakım kavramlar da mevcudiyetlerini koruyamamaktadır. Özellikle günümüzde bu devinim süreci çok daha hızlı bir şekilde işlemektedir.

“Her dil bizim genel dilde sözcük dediğimiz birimlerle konuşulur. Sözcük anlam bilimi, dilbilimde çeşitli alanlarda anılan, genel dilde sözcük olarak adlandırılan öğeleri, bunların türemiş ve başka öğelerle bir araya gelmiş biçimlerini anlam açısından inceleyen bir anlambilim dalıdır. Bu dal, belli bir bağlamı hesaba katmadan sözcükleri

ele alarak bir nesnenin, bir duygu, düşüncenin belli ses bileşenleriyle dile dönüştürülmesinde tutulan yol, bu bileşenlerin içerdikleri temel anlam ögesi, tasarımlar, duygu değerleri, yan anlamlar, sahne oldukları çeşitli aktarımlar, eşanlamlılık, eşadlılık, ters anlamlılık gibi konuları aydınlatmaya yönelir.” (Aksan, 1999: 27) Wittgestein, sözcüğün anlamının, onun dil içindeki kullanımıyla ortaya çıktığını söyler. Her sözcük kullanıldığı ortama, konuya veya metne göre anlamlanır. Deve sözcüğü hem Türkiye Türkçesinde hem de Kazak Türkçesinde iri, hörgüçlü, geviş getiren çöl hayvanını karşılarken, her iki dilde de kullanıldıkları duruma göre bazen hakaret, bazen iltifat anlamları içerebilir. Hoşlanmadığımız bir durum karşısında kullandığımız deve sözcüğü, muhatabımızın kabalığını vurgularken, deve gibi güçlü bağdaştırmasıyla da gücünün değerini ortaya koymaya çalışırız.

“Kavram, bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımıdır. Kavramları öğrenirken, sadece o an zihnimizde oluşturduğu göstergeyi değil, aynı zamanda genel onu da kapsayan genel kavramı öğrenmiş oluruz. Deve, at, kedi gibi kavramlar bize hayvan genel kavramını da öğretir. Geleneksel mantık açısından kavram; “Bir objenin zihindeki tasarımı” olarak tanımlanmakta, dille anlatılırsa buna terim denmektedir.* Bir dilin söz varlığını temel alarak kavramı kabaca bir tanımla; “Bir sözlükte madde başı olarak yer alan sözcükler” biçiminde değerlendirebiliriz.” (Aksan, 1999: 41)

“Her dil, dünyadaki nesne ve olayları, zihindeki düşünceleri kendine özgü algılamasıyla, kendi ses dizgesi içinden aldığı seslerin birleşimiyle oluşmuş bir simgeye dönüştürerek kavramlaştırır. İnsana en yakın kavramlar olarak organ adları, yiyecek, içecekler, hayvanlar, gelmek, gitmek gibi sık gereken eylemler ve doğa olayları bu adlandırma sırasında en başta gelen kavramlar olmalıdır.” (Aksan, 1999: 50) Bu durum bütün kültürlerde aynıdır; çünkü insan hangi sosyal konuma sahip olursa olsun bu kavramlar onun en çok ihtiyaç duyduğu kavramlardır. Günlük konuşma dili dediğimiz dil de bunun bir göstergesidir.

“Benzetme, bir nesnenin niteliğini, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak, onu

* Aksan’dan; N. Önen, Klasik mantık, Ankara, 1979, s.15.

anımsatma yoluyla gerçekleştirilir. Her insan aynı yoldan, kendine özgü benzetmelere başvurabilir. Ancak benzetmelerden bir bölümü her dilde kalıplaşarak yerleşir.” (Aksan, 1999: 61) Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de benzetme yoluyla kavramlar oluşturulmuştur. Ele aldığımız deve kavramının şeklinden, davranışlarından, özellikle de karakterinden etkilenilerek benzetmeler oluşturulmuştur. Devenin iriliği ve gücünden dolayı onun için kullanılan bazı kelimeler mecaz manası ile insanlar için de kullanılmıştır:

tüyebalvan sözü iki kelimenin (tüye/deve, balvan/pehlivan) birleştirilmesinden oluşturulmuş bir türevdir ve “yenilmez, güçlü pehlivan” anlamındadır. Yine bir nesnenin büyüklüğünü anlatmak için “*tüyedey* deve gibi” sözcüğü kullanılmaktadır.

Yeki közi tanaday, yeki örkeşi baladay. Tüye degen jariqtıq. “İki gözü dana gibi, iki hörgücü çocuk gibi, deve denen yaratık” tekerleme-atasözü de devenin iriliğinden esinlenerek üretilmiştir. Ayrıca devenin gözlerinin güzelliği de benzetme amacıyla kullanılmıştır. Yavru deve anlamına gelen bota kelimesi, kız çocuklarının güzel olmaları niyetiyle verilen *botaköz* “bota göz, bota gözü” isminde hayat bulmuştur. (Akıpbekov 1990: 28) Devenin psikolojik özellikleri de yer yer benzetmelerde kullanılmıştır. Devenin öne çıkan en önemli özellikleri sadakat, kin, sabır ve inattır. (Akıpbekov 1990: 26–32)

“Birçok dilbilimcinin, dillerin temel niteliklerinden saydığı ve çokanlamlılığı doğuran etkenlerin başında gelen anlam olayı, aktarmalara başvurusıdır.” (Aksan, 1999: 62) Aktarmalarla ilgili Kainz; “Deyim aktarmaları dil yaşamının ilk belirticisidir” der. Göktürk metinlerinin incelenmesi sırasında en çok dikkat çeken, Türkçenin metinlerin yazıldığı dönemde yeni oluşmuş bir dil olmadığı, bilakis içerdiği mecazlar, deyim, atasözleri ve aktarmalar ile çok daha uzun zaman önce olgunlaşmış bir dil olduğudur. Yine Kainz deyim aktarmalar için; “Dil, metaforik bir temele dayanır. Her dil az ya da çok bir deyim aktarmaları sözlüğüdür.” der. Aksan da deyim aktarmalarını beş alt başlıkta inceler:

1. İnsandan doğaya deyim aktarması.
2. Doğadan insana deyim aktarması.

3. Doğadaki nesneler arasında deyim aktarması.

4. Soyutlaştırma.

5. Duyular arasında deyim aktarması.

Kazak Türkçesindeki deve söz varlığını açıklarken doğadaki nesneler arasındaki aktarma için;

tüyejapırak (dulavrat otu), *tüyetaban* (devetabanı), *tüyetiken* (deve dikenini) gibi örnekler verilebilir.

“Sözcükler her zaman tek başlarına bir anlam ifade etmezler. Sözcükleri bir araya getirerek anlamlı cümleler oluştururuz. Ancak sözcüklerin anlamları bazen yanlarına getirdiğimiz diğer sözcüklerin anlamlarına göre değişebilir. Bu duruma da bağlam denir. Geleneksel dilbilgisinde, hatta dilbiliminin eski dönemlerinde kimi bilginlerce sözcükler, içine anlamların konduğu boş kutular olarak düşünülmüştür. Saussure’ün gösterge kuramı ve daha sonraki çalışmalarda dizge anlayışının genelleşmesiyle sözcüklerin dil içindeki yeri ve dolayısıyla bağlam kavramı önem kazanmıştır.” (Aksan 1999: 75)

Ullmann, bağlamı tanımlamak için “Eğer sözcükler bağlam dışında var olmasaydı bir sözlük yazılamazdı.” demiştir. Örneğin;

buvra “buğra” sözcüğü erkek deve anlamıyla birlikte insanlar için de kullanılan sözcüktür. *Mına buvralardı alıp baramın.* / Bu buğraları götüreceğim cümlesinde “erkek deve” anlamında iken; *buvraday burkıldadı.* / Buğra gibi kaynadı/çok sinirlendi) deyimini ise insanın sinirli halini belirtmek için kullanılır.

“İçinde bulunulan durum ve ilişkiler, anlamın belirlenmesinde etkili olur. Bir dilde birbirine yakın anlamda birçok sözcüğün bulunması o dilin zenginliğini, işlenmişliğini gösteren özelliklerindendir. Tamlama, deyim gibi söz varlığı içindeki

öğeleri ve tümce ya da sözceleri anlamlı, kabul edilebilir birimler halinde bir araya getirmeye bağdaştırma denir.” (Aksan 1999: 83)

Bağdaştırmayı da alışılmış ve alışılmamış olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Anlam ayırıcıları, anlam belirleyicileri arasında uyum bulunan birleştirmelere alışılmış bağdaştırma, uyum bulunmayanlara ise alışılmamış bağdaştırma denir. Örneğin;

tüyenin şuvdası “devenin boyun tüyleri” alışılmış bir bağdaştırma iken, *şuvda* kelimesini deveden başka bir varlık için kullanırsak, bu alışılmamış bir bağdaştırma meydana getirir. Çünkü bu kelime sadece “devenin boynundaki güzel tüyler” anlamını karşılar. Örneğin keçilerin de tıpkı develer gibi boyunlarında tüyler mevcuttur; ama *şuvda* kelimesi keçi için kullanılamaz.

Aynı kökten gelmemize rağmen Kazaklar ile aramızda yüzyıllara dayanan farklı coğrafya, tarih ve kültürden kaynaklanan ayrışmalar söz konusudur. Özellikle konargöçer yaşamın izlerinin hâlâ çok kuvvetli hissedildiği Kazakistan’da devenin kültürel önemi Türkiye’deki ehemmiyetiyle kıyaslanamayacak boyuttadır.

“Bitki, hayvan ve akrabalık terimleri gibi konuların farklı kültürlerdeki yansımaları üzerine kurulu araştırma alanına etnosemantik denir.” (Erdem 2003: 4) “Türkmen Türkçesinde ‘deve yavrusu’ (köşek, iner) her zaman olumlu bir yaklaşıma sahip kavramlardır. “Deve yavrusu” kavramının Türkmen Türkçesinde hitaplarında özellikle kullanıldığı bilinmektedir. Fakat bu kavram hitaplarda kullanılırken, özellikle genç erkek çocuklar için bir sevgi sözü olarak kullanılmaktadır.” (Erdem 2003: 214) Türkçe sözlüklere baktığımızda deve ile ilgili bir elin parmaklarıyla sayılabilecek sayıda sözcük varken, Kazak Türkçesinde, sadece devenin adlandırılmasıyla ilgili altmış kadar sözcük mevcuttur. Derleme ve Tarama sözlüklerine baktığımızda, özellikle İç Anadolu ve Ege’de, kısmen de Güneydoğu Anadolu’da rastlanan bazı kavramları görmekteyiz. Örneğin Kazak Türkçesinde;

taylak iki yaşını doldurmamış deve yavrusu için kullanılan bir kelimedir. Bu sözcük Türkiye Türkçesi sözlüğünde de *taylak* şeklindedir. Aynı zamanda derleme ve tarama sözlüklerinde de karşılaşmaktayız:

daylak, “iki yaşını doldurmuş deve” *D.S.* 1969, c. 4, s. 1488

daylak; yularsız, başıboş, salma deve, *T.S.* 1983, s. 61

taylak; henüz yavrulamamış genç deve, *T.S.* 1983, s. 216.

Yine Kazak Türkçesinde *maya* sözcüğü, soylu dişi deve için kullanılır. Bu sözcük de Türkiye Türkçesinde aynı şekilde yaşamaktadır:

maya; dişi deve. *T. eski.* 1945, s.400

maya, *D.S.* 1978, c.12-ek. I, s.4588

maya; *F.* (māye) *T.S.* 1983, s.163. Ancak, Kazak Türkçesinde deve yavrusu için kullanılan *bota* sözcüğü Türkiye Türkçesinde ağızlarda *boduk* şeklinde yaşamaktadır. (*bota* → *boduk*; *D.S.* 1965, c.2, s.721) Buna mukabil, devenin yavrulaması anlamını karşılayan *botala*- fiili ağızlarda mevcuttur.

botlacı; [potlacı] gebe deve, *T.S.* 1983, s.37

botlamak; [bortlamak, potlamak] deve yavrulamak, *T.S.* 1983, s.37

[*botlamalı*] –olmak; deve yavrulayacak olmak, *T.S.* 1983, s.37

boturasamak; dişi deve erkek istemek, *T.S.* 1983, s.37. Sözcüğün aslı saklanmamışken türevlerinin yaşaması da incelenmeye değer bir konudur.

Sözcük ve söz dizininin yanı sıra dilde incelenmesi gereken en önemli unsurlardan biri de deyimlerdir. “Deyimler, belli bir durumu, oluşumu, insanların tutum ve davranışlarını, fiziksel ve ruhsal niteliklerini, kendi anlamları dışında kullanılan birkaç kelimededen oluşan birimlerle dile getirirken bir yargı bildirmezler.” (Aksan, 2000: 172) Atasözleri ve deyimler sözlüğünde ise Aksoy deyimini; “Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce” olarak tanımlar. (Aksoy, 1993: 52) Aksoy deyimleri kavram özelliklerine göre dört başlık altında toplar:

1. Deyim, bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır; genel kural niteliğinde bir söz değildir. Deyimi atasözünden ayıran en önemli özellik budur.

2. Deyimlerin amacı, bir kavramı ya özel kalıp içinde ya da çekici, hoş bir anlatımla belirtmektir. Atasözlerinin amacı ise yol göstermek, ders ve öğüt vermek, ibret almamız için gerçekleri bildirmektir. Görülüyor ki deyimle atasözü, amaçta da birbirinden ayrılmaktadır.

3. Hem atasözü hem de deyim olarak kabul edilebilecek sözler vardır: Deveyi gördün mü? –Yeden ölsün. Doğmadık çocuğa don biçilmez/biçmek.

4. Deyimlerde kalıplaşmış sözlerden çıkan anlam, sözcüklerin gerçek anlamı dışında olabileceği gibi (Devede kulak); gerçek anlamlarında da olabilir (İyi gün dostu). (Aksoy, 1993: 40–42) Türkiye Türkçesinde özellikle devenin iriliğinin, inatçılığının, kininin ve sabrının deyimlerde vurgulandığını görmekteyiz. Deve kini, deveye hendek atlatmak v.b. Kazak Türkçesinde de durum pek farklı değildir:

Tüyenı tügimen jutuv (deveyi havuıyla yutmak), *tüyeden tükendey kıpayttı* (yersiz konuştu).

Atasözleri bir milletin dünya görüşünü çarpıcı bir şekilde özetleyen sözlerdir. Ortak dünya görüşünü ve ortak kültürü yansıtır. “Bütün Türk boyları için her yönüyle ortak atasözleri olduğu gibi, değişen sosyal yapı, konargöçerlik durumu, akınlar ve çevre kavimlerle ilişkilere göre her boyun kendine mahsus ayrıntılarını taşıyan atasözleri de olabilir.” (Erdem, 2003: 118) Aksoy atasözlerini; “Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş önsözler” şeklinde tanımlamıştır. (Aksoy, 1993: 37) Aksoy atasözlerini kavram özelliklerine göre yedi başlık altında toplar:

1. Sosyal olayların nasıl olageldiklerini –uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak- yansıtan atasözleri: Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür. Kazak Türkçesinde ise;

Tüyesi jok avılğa taylak atan köriner. (Devesi olmayan köyde taylak atan görünür.) *Tüyenin sonınan yersen, sorağa barasın. Moldanın sonınan yersen, molağa barasın.* (Devenin ardından gitsen kenevire varırsın, mollanın ardından gitsen kabre varırsın.) atasözlerini bu başlık için örnek gösterebiliriz.

2. Doğa olaylarının nasıl olageldiklerini –uzun bir gözlem sonucu olarak– belirten atasözleri: *Kork aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden. Şölge şıksan şöl yekenin bilip şık. Şöl teniri sarı atanğa minip şık.* (Çöle çıkacaksan çöl olduğunu bilip çık. Çöl Tanrısı sarı atana¹ binip çık.).

3. Toplumsal olayların nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak bildirirken bundan ders almamızı (açıkça söylemeyip dolayısıyla) hatırlatan atasözleri: *Ağlamayan çocuğa meme vermezler. Kolda ösken tüyenin taylak atı kalmaydı, keş üylengen jigittin boydak atı kalmaydı.* (Elde büyüyen devenin taylak adı kalmaz, geç evlenen yiğidin bekâr adı kalmaz.)

4. Denemelere ya da mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlak dersi ve öğüt veren atasözleri: *Yoldan kal, yoldaştan kalma. Jabuv kıysık yemes, tüye kıysık.* (Keçe yamuk değil, deve yamuk.)

5. Birtakım gerçekler, felsefeler, bilgece düşünceler bildirerek (dolayısıyla) yol gösteren atasözleri: *Korkunun ecele faydası yoktur.*

6. Töre ve gelenekleri bildiren atasözleri: *Dost başa bakar, düşman ayağa. Körmes tüyeni de körmes.* (Kör deveyi de görmez.)

7. Kimi inanışları bildiren atasözleri: *Akacak kan damarda durmaz. Nar yolında jük kalmas.* (Nar² yolunda yük kalmaz. / Nar her türlü yükü götürebilir.) (Aksoy, 1993: 17–19 / Akıpbekov, 1990: 275–279)

Böylece Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında, söz varlığı, deyim, atasözü, birleşik ve türev kelimeler başta olmak üzere benzerlikler ortaya konmuş ve deve kelimesiyle sınırlı da olsa ortak noktalar tespit edilmiştir. Bu tür çalışmalar ile

¹ Atan: Dört yaşından büyük ve kısırlaştırılmış erkek deve

² Nar: Tek hörgüçlü deve.

Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında aşılması gereken mesafelerin daha hızlı bir şekilde aşılabacağına olan inancımız tamdır.

1.1. KAZAK TÜRKÇESİNDE DEVE İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

1.1.1. Devenin Adlandırılmasıyla İlgili Söz Varlığı

AĞ BAS ATAN (ақ бас атан) *i.* Akbaşı büyük deve.

ARVANA (арвана) *i.* Tek hörgüçlü, soylu, dişi deve. (arvana, *D.S.* 1963, c.1, s.337 / arvana; *Far.* (ervāne) *T.S.* 1983, s.15)

ATAN (атан) *i.* Dört yaşından büyük ve kısırlaştırılmış erkek deve.

ATANŞA (атанша) *i.* Dört yaşından büyük ve kısırlaştırılmış deve.

BAKTRİYAN (Бактриан) *i.* Tek hörgüçlü devenin en güçlü, her türlü şarta dayanıklı, bol tüylü melez bir türü. Asya devesi.

BALQOSPAQ (балқоспақ, -ғы) *i.* Bir çeşit deve.

BETBATŞA (бекбатша) *i.* Saf kan ülek ile ayır deveden doğan devenin erkeği.

BESTİ ATAN (бесті атан) *i.* Dört yaşından büyük ve kısırlaştırılmış deve.

BİRTU^VĞAN (біртуған) *i.* Saf kan ülek ile ayır devenin çiftleştirilmesiyle elde edilen soylu bir deve.

BİRTU^VMA (біртума) *i.* Tek hörgüçlü devenin bir türü.

BOTA (бота) *i.* Deve yavrusu. (bota → boduk; *D.S.* 1965, c.2, s.721)

BOTAQAN (ботақан) *i.* Devenin yavrusu için söylenen söz.

BOTA-TAYLAQ (бота-тайлақ) *i.* Deve yavrularının genel adı.

BU^VIRŞIN (буыршын) *i.* Arvana ile ülektan (çiftleşmesinden) doğan dört yaşındaki buğra.

BU^VRA (бура) *i.* Buğra, erkek deve. (buğra; erkek deve, iki hörgüçlü deve, buğur. *T.* 1945 / buğra; *T.S.* 1983, s.39)

BUZBAŞA (бұзбаша) *i.* Devenin taylaklıktan sonraki dönemi, dişi deve.

BÜLDİRŞİN (бүлдіршін) *i.* Buzbaşanın daha kıymetli olan beyaz renklisi.

DÖNENATAN (дөненатан) *i.* Dört yaşından büyük ve kısırlaştırılmış deve.

DROMEDAR (дромедар) *i.* Tek hörgüçlü devenin en güçlü, her türlü şarta dayanıklı, bol tüylü melez bir türü. Afrika devesi, Hecin devesi, Hacı devesi, çöl devesi.

İNGEN (інген) *i.* Tek hörgüçlü dişi deve.

İNGENŞE (інгенше) *i.* Dört beş yaşındaki dişi deve.

JAMPOZ (жампоз) *i.* İyi cins deve.

JAR (жар) *i.* İki hörgüçlü devenin genel adı.

JARBAY (жарбай) *i.* Çiftleştirme sonucu elde edilen verimsiz bir deve türü.

JELMAYA (желмая) *i.* Tek hörgüçlü yürük deve.

ҚАРТАҒАЙ (қаптағай) *i.* Yabani, vahşi deve.

ҚАЙИМАЛИ (қайымалы) *i.* Yavrulayan ingen türünün genel adı.

ҚАЙИМАЛША (қайымалша) *i.* İlk kez yavrulamış olan deve.

KEYVANA (кейуана) *i.* Tek hörgüçlü, çok doğurmuş yaşlı deve.

KEZNAR (кезнар) *i.* Birtuğan ile narın çiftleştirilmesinden elde edilen cins deve.

KEZPAR (кезпар) *i.* Bir tür kırma erkek deve.

ҚИЛАҒАЙ (қылағай) *i.* Çiftleştirmeden elde edilen verimsiz bir deve türü.

ҚИЛМІҚ, -ғи (қылмық, -ғы) *i.* Sütü bol, boynu uzun bir tür deve.

ҚИЫСЫҚТӨС (қисықтөс) *i.* Çiftleştirme sonucu elde edilen verimsiz bir deve türü.

КІРІСТІ ҚОСПАҚ (кірісті қоспақ) *i.* Çiftleştirme sonucu elde edilen verimsiz bir deve türü.

ҚОЛБАТША (қолбатша) *i.* Saf kan ülek ile ayır deveden doğan devenin dişisi.

ҚОЛҚАН (қолқан) *i.* Çok doğuran bir cins deve.

ҚОСПАҚ, -ғи (қоспақ, -ғы) *i.* Tek hörgüçlü erkek deve ile çift hörgüçlü dişi devenin birleşmesinden doğan deve çeşidi.

КӨРТ (көрт).*i.* Soylu olmayan bir tür erkek deve.

ҚУЛПАТША (құлпатша) *i.* İlk kez doğuran deve için kullanılan ad.

ҚУНАН АТАН (құнан атан) *i.* Dört yaşından büyük ve kısırlaştırılmış deve.

КҰРТ (күрт) *i.* Bir tür deve.

ЛӘКІР (ләкір) *i.* Bir tür cins deve.

ЛӨК (лөк) *i.* Tek hörgüçlü erkek deve, arvananın erkeği. (lök; yedi yaşından büyük erkek deve. *T. eski.* 1945, s.389 / lök, *D.S.* 1977, c.9, s.3089 / lök; *T.S.* 1983, 152)

MAYA (мая) *i.* Tek hörgüçlü, tüyleri kısa, cins dişi deve, maya. (maya; dişi deve. *T. eski.* 1945, s.400 / maya, *D.S.* 1978, c.12-ek. I, s.4588 / maya; *Far.* (māye) *T.S.* 1983, s.163)

NAR (нар) *i.* Tek hörgüçlü deve.

NARBOTA (нарбота) *i.* Bir yaşını doldurmamış deve yavrusu.

NAR ҚОСПАҚ, -ғи (нар қоспақ, -ғы) *i.* Arvana ile buğranın yavrusu.

NARŞA (нарша) *i.* Tek hörgüçlü küçük erkek deve.

OYSILQARA (ойсылқара) *i. m.* 1. Devenin piri, atası, koruyucusu. 2. Deve.

SARI ATAN (сары атан) *i.* Büyük atan deve.

SOQPAQ (соқпақ) *i.* Çiftleştirme sonucu elde edilen verimsiz bir deve türü.

SOQTAN (соқтан) *i.* Dört yaşındaki erkek deve.

TAYLAQ, -ğı (тайлақ, -ғы) *i.* İki yaşını doldurmamış deve yavrusu. (taylak; iki yaşındaki deve yavrusu. *T. eski.* 1945, s.569 / daylak, *D.S.* 1969, c.4, s.1488 / daylak; yularsız, başıboş, salma deve, *T.S.* 1983, 61 / taylak; henüz yavrulamamış genç deve, *T.S.* 2083, s.216)

TIĞIRŞIN (тығыршын) *i.* Dört yaşındaki dişi deve.

TORIM (торым) *i.* Tek hörgüçlü deve yavrusu. (torum; *D.S.* 1978, c.10, s.3970 / dorum, *D.S.* 1982, c.4, s.1666 / torum; deve yavrusu, *T.S.* 1983, s.221)

TÜSTÜYE (түстүйе) *i.* Soylu deve yavrusu.

TÜYE (түйе) *i.* Deve.

ÜLEK, -gi (үлек, -гі) *i.* Tek hörgüçlü erkek deve.

1.1.2. Devenin Organları ve Fiziksel Özellikleriyle İlgili Söz Varlığı

ART (арт)* *i.* Hayvanlarda kuyruk tarafı.

BAVIZDAM (бауыздам)* *i.* Hayvanların kesildiği çene altı, boyun arası yer, kesim noktası.

BOZDAQ, -ğı (боздақ, -ғы) *i.* Devenin tüyleri döküldükten sonra yerine çıkan yeni tüy.

BÖKSE (бөксе)* *i.* Uyluk, kalça.

BUT (бұт)* *i.* But.

JALBIRŞAQ, -ğı (жалбыршақ, -ғы)* *i.* Geviş getiren hayvanların dört gözlü olan midelerinin üçüncü gözü, kırkbayır.

JELİN (желін)* *i.* Hayvanların memesi.

JELİNBASA (желінбаса)* *i.* Meme derisi.

JILI-JUMSAQ (жылы-жұмсақ)* *i.* Hayvan etinin kemiksiz, en lezzetli yeri.

JULQAR (жұлқар) *i.* Devenin ön iki büyük dişi.

JUMIRŞAQ, -ğı (жұмыршақ, -ғы)* *i.* Geviş getiren hayvanlarda, çiğnenmiş besinin bir kez daha mide sularıyla sindirildiği, dört bölümlü midenin dördüncü bölümü, şirden.

QAMŞI (қамшы)* *i.* Erkek hayvanın cinsel organı.

QAPTAL (қаптал)* *i.* Hayvanın böğrü.

KEZ (кез) *i.* Çift hörgüçlü devenin hörgüçleri arasındaki oyuk yer.

QIYMA (қима)* *i.* Büyükbaş hayvanların kalın bağırsağı.

QOM (қом) *i.* Devenin hörgücündeki yağ.

QOMDIQ, -ğı (қомдық, -ғы) *i.* Devenin keçe, eyer vurulan yeri.

QOÑ (қоң)* *i.* Sağrı eti.

QOÑDIQ, -ğı (қоңдық, -ғы)* *i.* Hayvanın sağrısı.

QUYRIQ (құйрық)* *i.* Kuyruk.

MOYNAQ, -ğı (мойнақ, -ғы) *i.* Deveboynu.

OMIRAVLIQ, -ğı (омыраулық, -ғы)* *i.* Hayvanların göğüs tarafı.

OÑQAY (оңқай)* *i.* Hayvanların sağ bacağının aşık kemiği.

ÖRKEŞ (өркеш) *i.* Hörgüç.

PUŞPAQ, -ğı (пұшпақ, -ғы)* *i.* Hayvanların ayak derisi.

SAVIR (сауыр)* *i.* Hayvanların sağrı kısmından işlenerek elde edilen deri.

ŞARANA (шарана)* *i.* Yeni doğmuş insan ya da hayvan yavrusunun üzerindeki zar.

ŞİDERLİK, -gi (шідерлік, -гі)* *i.* Hayvanların köste vurulan yeri.

ŞOKTIQ, -ğı (шоктық, -ғы)* *i.* Havanların ensesi.

ŞU^VDA (шуда) *i.* Devenin hörgücünde, boynunun altında ve ensesinde olan uzun tüyler.

TİLERSEK (тілерсек)* *i.* Diz.

TOBAR (тобар)* *i.* Büyükbaş hayvanların baharda dökülen tüyleri.

TOBIQ, -ĞI (тобық, -ғы)* *i.* Büyükbaş hayvanların topuğu.

TOPAY (топай)* *i.* Büyükbaş hayvanların aşık kemikleri.

TÖS (төс)* *i.* Döş, göğüs.

TÖSTABAN (төстабан) *i.* Deve çöktüğünde göğsünün yere değen kısmı.

TÜBİT (түбіт)* *i.* Keçi, deve vb. hayvanların kollarının altında bulunan yumuşak tüy.

TÜLE- (түле-)* Tüy atmak.

ULTABAR (ұлтабар)* *i.* Çiğnenmiş besinin bir kez daha mide suları ile sindirildiği, işkembenin dördüncü bölümü, şirden.

UMA (ума) *i.* Erkek devenin yumurtalıkları.

ZULPI (зұлпы) *i.* Soylu devenin sırtından dizlerine kadar sarkan tüyleri, züluf.

1.1.3. Devenin Hareketleriyle İlgili Söz Varlığı

BOZDA- (бозда-) Bağırarak, bozlamak. (deve)

BULAÑ (бұлаң)* *i.* Kuyruk sallama.

İҚ- (ІҒADI, ІҒІP) (ық- [ығады, ығып]) * Sert, rüzgârlı, yağışlı havalarda hayvanların barınak, kuytu bir yer araması.

İÑİRAN- (ыңыран-)* İnlemek, sızlamak.

JELİNDE- (желінде-)* (doğumdan önce meme) Süt dolmak.

JELMAYADAY (желмаядай) *s.* Yürük deve gibi, hızlı.

JELMAYAŞA (желмаяша) *z.* Yürük deve biçimli.

JERİ- (жері-)* Yeni doğan yavrusunu emzirmekten kaçma.

JIN (жын)* *i.* Geviş getirme.

KETEGEN (кетеген)* *s.* Sürekli alıştığı yere kaçıp giden. (hayvan)

KÜYİS (күйіс)* *i.* Geviş getirme.

KÜYİSTE- (күйісте-)* Geviş getirmek. *Küyisti.* Geviş getiren.

KÜYSE- (күйсе-)* Geviş getirmek.

MALJAÑDA- (малжаңда-)* Geviş getirmek.

OTIҚ- (отық- [отығады, отығып]) * Otçul hayvan yavrularının ot yemeye başlaması.

OYNAҚТА-, OYNAҚILAN- (ойнақта-, ойнақылан-)* Hoplayıp zıplamak.

ÖÑKİLDE- (өңкілде-)* Hızla koşmak.

ÖR- (өр-)* Otlığa çıkmak, yayılmak, otlamak.

ÖRİSTE- (өрісте-)* Yayılmak, otlamak.

SU^VATTA- (суатта-)* Suvattan su içmek.

ŞÖK- (шөк-) Çömelmek, çökmek.

TAPIRAҚ, -ғı (тапырақ, -ғы) *i.* Nal sesi. (at, deve vb.)

TAYRAÑDA- (тайраңда-) Koşmak.

TEBİNDE- (тебінде-)* Kar altındaki otları ayaklarıyla çıkararak yemek.

ТОҚТА- (тоқта-)* (hayvanlarda cinsel istek) Durmak, bitmek.

ÜRKEK (үркек)* *s.* Ürkek.

ÜYELE- (үйеле-) Koşmak.

1.1.4. Deveden Üretilen Nesnelerle İlgili Söz Varlığı

AĞARĞAN (ағарған)* *i.* Hayvan sütü ve süt mamulleri.

AҚ (ақ)* *i.* Süt ürünleri.

AŞITҚI (ашытқы)* *i.* Maya.

AYRAN (айран) *i.* Yoğurt.

BALҚAYMAҚ, -ғI (балқаймақ, -ғы) *i.* Yeni sağılmış deve sütünün koyu bir kıvama gelinceye kadar kaynatılmasıyla elde edilen bir tür yiyecek.

BILĞARI (былғары)* *i.* Tabaklanmış deri.

İRKİT (іркіт)* *i.* Pişmiş sütün yağının alınmasından sonra kalan (süt) kısmı.

İRTİK (іртік)* *i.* Dinlendirilmiş yoğurttan elde edilen bir tür gıda.

İYİNDİ (иінді)* *i.* Sağılan hayvanın son ve koyu sütü.

İYLİ (или)* *i.* Tabaklanmış deri.

İYMA (има) *i.* Yumuşak deve yününden dokunmuş erkek elbisesi.

JABAĞI (жабағы)* *i.* Deve veya koyunun baharda kırılan (kış) yünü.

JALAMIҚ, -ғI (жаламық, -ғы) *i.* Deve sütüne un, şeker, yağ eklenerek pişirilen özel tatlı bir gıda, bulamaç.

JILMA (жылма) *i.* Deve sütünün kaynatılmasıyla elde edilen bir tür gıda.

JÖRGEM (жөргем)* *i.* Temizlenmiş hayvan bağırsağı.

ҚАЙIS (қайыс)* *i.* Eyer takımlarını yapmakta kullanılan özel işlenmiş hayvan derisi, kayış.

ҚАҚТА- (қақта-)* Hayvanın sütünü son damlasına kadar sağlamak.

ҚАН-JIN (қан-жын)* *i.* Kesilmiş hayvanların karnından çıkan ve işe yaramayan organlar.

ҚANSOҚТА (қансоқта)* *i.* Yeni kesilmiş hayvanın etinden yapılan bir tür sucuk.

ҚIMIRAN (қымыран) *i.* Mayalı deve sütü.

ҚIZIL (қызыл)* *i.* Hayvan eti.

KÖN (көн)* *i.* Büyük baş hayvan derisinden yapılan, iyi işlenmiş deri, gön.

KÖNTERİ (көнтері)* *i.* Gön, deri.

KÖÑ (көң)* *i.* 1. Gübre, hayvan gübresi. 2. Davar veya hayvan kışlağı.

ҚURT (құрт) *i.* Süzölmüş yoğurttan yapılan tuzlu ve kurutulmuş yiyecek.

ҚU^VIRDAҚ, -ғI (қуырдақ, -ғы)* *i.* Kavurma.

ҚУ^VIRDAҚТИҚ (қуырдақтық)* *s.* Kavurmalık. (et)

KÜDERİ (күдері)* *i.* Tabaklanmış yumuşak deri.

KÜRPİL (күрпіл)* *ii.* (sağılma sırasında) Sütün, sağıldığında çıkardığı ses.

KÜRPİLDE- (күрпілде-)* Sağma sırasında kaba dökülürken sütün güm güm diye ses çıkarması.

MAÑIZ (маңыз)* *i.* Sütün kaymağı.

MES (мес)* *i.* Bazı yiyecek ve içecekler için koruyucu kap olarak kullanılan, önü yarılmadan bütün olarak yüzülmüş hayvan derisi, tulum.

MÄYEK, -gi (мәйек, -гі)* *i.* Geviş getiren hayvanların yavrularının karnından alınarak peynir yapmak için kullanılan nesne.

MES (мес)* *i.* Bazı yiyecek ve içecekler için koruyucu kap olarak kullanılan, önü yarılmadan bütün olarak yüzülmüş hayvan derisi, tulum.

NARVAN (наруан) *i.* Genellikle deve yününden dokunan halı.

PUŞPAҚТА- (пұшпақта-)* Hayvanların ayak derilerini bir araya getirerek dikmek.

SOĞIM (соғым)* *i.* Kışın kesilmek için özel olarak semirtilen hayvan ve bu hayvanın kesilmiş eti.

SORBOTҚА: sorbotқа jasav (СОРБОТҚА: сорботқа жасау) Devenin boyun tüylerini tuzlu suda kaynatıp, vücutta şişen bir yeri sıkıca bağlayarak şişliği gidermek.

ŞALAP (шалап) *i.* Ayran.

ŞALAY (шалай) *i.* Ayran.

ŞUBAT (шұбат) *i.* Deve sütü, kırman.

ŞUBATHANA (шұбатхана) *i.* Deve sütü satılan yer.

ŞU^VDA BAV (шуда бай) *i.* Deve yününden üretilmiş bağ.

ŞU^VDA JİP (шуда жіп) *i.* Deve yününden üretilen ip.

TARAMIS (тарамыс)* *i.* Büyük baş hayvanların diz kapağı ile topukları arasındaki sinirleri kurutup, liflerini burmak suretiyle elde edilen ve çizme, ayakkabı vb. eşyaları dikmeye yarayan sağlam ip.

TERİ (тері)* *i.* Kesilmiş hayvanın derisi, post.

TÖSTİK (төстік)* *i.* Hayvanın yağıyla ve derisiyle birlikte sıyrılıp alınan göğüs kemiği.

TÜYE JÜN MAYÇA (түйе жүн майқа) *i.* Deve yün mayka; böbrek, romatizma, bel fıtığı gibi hastalıkların tedavisi için, genç develerden eğrilerek toplanan yünlerden dokunarak elde edilen kolsuz, yakasız bir tür giyecek.

TÜYEMOYNAK (түйемойнақ) *i.* Sıvı nesneleri koyup saklamak için devenin derisinden yapılmış nesne.

UŞA (ұша)* *i.* 1. Sağrı. 2. Kesilen hayvanların yenebilecek kısımlarının tümü.

YEPİRŞİK, -gi (епіршік, -гі) *i.* Sağılmış deve sütüne yeni süt eklendiğinde oluşan köpük.

1.1.5. Deve İçin Kullanılan Aletlerle İlgili Söz Varlığı

AŞAMAY (ашамай)* *i.* Deve, at gibi hayvanlara binemeyecek kadar küçük çocuklar için yapılmış özel eyer.

BUYDA (бұйда) *i.* Devenin ya da öküzün burnundan geçirilen 2–3 metre uzunluğundaki ip.

ÄBZEL (әбзел)* *i.* Ar. Koşum.

İÑİRŞAҚ (ыңыршақ)* *i.* (deve ve öküz için) Yük yüklemek veya binmek için vurulan bir tür semer.

İŞKİLİK, -gi (ішкілік, -гі) *i.* Hayvanların eyerinin altına konulan yumuşak keçe.

İŞPEK, -gi (ішпек, -гі)* *i.* Hayvanların eyerinin altına konulan yumuşak keçe.

İTEPE (İТРЕ) итепе (итпе) *i.* Deveyi bineğe alıştıırken kullanılan bir tür sopa.

İY (и)* *i.* Hayvan derisini tabaklamak için yoğurt ve unun karışımından elde edilen madde.

JABU^V (жабу) *i.* Deve veya atın üzerine örtülen örtü.

JAZI (жазы) *i.* Devenin sırtına yük batmasın diye hörgücüne bağlanan keçe.

JELİNҚАР, -bı (желінқап, -бы)* *i.* Yavruları emmesin diye sağmal hayvanların memesine bağlanan torba.

JELҚОМ (желқом) *i.* Yük taşımak için devenin hörgücüne konulan, ortası delik, bir tür semer.

JÜGEN (жүген)* *i.* Dizgin, gem.

ҚАНЖИҒА (қанжыға)* *i.* Eyerin terkisi.

KERGİ (кергі)* *i.* Deriyi kurutmak için kullanılan alet, gergi.

ҚOLSAMAR (қолсамар)* *i.* Hayvanların su içtikleri kap, yalak.

ҚОМ (қом) *i.* Deve için keçeden yapılmış eyer.

ҚURTTAVIŞ (құрттауыш)* *i.* Hayvanların içinde türeyen kurtları temizlemek için kullanılan alet.

ҚUYIŞҚАН (құйысқан)* *i.* Hayvanın kuyruğu altından geçirilerek eyere bağlanan kayış, kuskun.

MURINDIҚ, -ғı (мұрындық, -ғы)* *i.* Hayvan yavrusunun anasından süt emmesini engellemek için burnuna geçirilen demir halka, burunluk, burunsak.

NARVANA (наруана) *i. eski.* Tek hörgüçlü deve ile yük taşımak için yapılan özel araç.

NOĞTA (ноқта)* *i.* Yular.

ÖMİLDİRİK, -gi (өмілдірік, -гі)* *i.* Hayvanın semerini ya da eyerini bağlamak için göğsünden aşırı olarak sıkılan yassı kemer, kolan.

SU^VAT (суат)* *i.* Hayvan sulanacak yer, sulak, yalak.

SU^VLIQ, -ğı (сулық, -ғы)* *i.* Hayvanların gemlerinin altına takılan küçük zincir, suluk zincir.

SIRDAQ, -ğı (сырдақ, -ғы) *i.* Tek hörgüçlü devenin sırtında yük taşımak için kullanılan bir çeşit eyer.

ŞETTİK, -gi (шеттік, -гі)* *i. (I)* Hayvanın semerini ya da eyerini bağlamak için göğsünden aşırı olarak sıkılan yassı kemer, kayış.

ŞETTİK, -gi (шеттік, -гі) *i. (II)* Devenin burnundan geçirilen ip, burunsak.

ŞIBIRTQI (шыбыртқы)* *i.* Hayvanları sürerken kullanılan uzun değnek, kamçı.

ŞILAV (шылай)* *i.* Dizgin.

ŞOM (шом) *i.* Devenin üzerine yük yüklemeyen evvel, yükün sırtını yaralamaması için kullanılan keçe, teğelti.

TIĞIRIQ, -ĞI (тығырық, -ғы)* *i.* Hayvanların burun deliklerinden burunluğunu çıkarmaması için geçirilen kayış.

TUSAMIS (тұсамыс)* *i.* Yük hayvanlarının, uzağa gitmemeleri için, ön ayaklarına bağlanan ip veya kayış, köstek, bukağı.

TUSAV (тұсау)* *i.* Köstek, bukağı.

1.1.6. Deve Hastalıklarıyla İlgili Söz Varlığı

AҚBAS (ақбас) *i.* Devenin kafa derisine zarar veren bulaşıcı bir hastalık.

AVSIL (аусыл)* *i.* Çift toynaklı hayvanlarda görülen bulaşıcı bir hastalık.

DELBE (делбе)* *i.* Bulaşıcı bir hayvan hastalığı.

İYSİN- (исін-)* (inek, at, deve vb.) Sütü kesilmek, soğulmak.

İYSİNŞEK (исіншек)* *s.* Az süt veren, sütü kesilmek üzere olan.

JAMANDAT (жамандат)* *i.* Deve ve atlarda görülen bulaşıcı bir hastalık.

JAVIR (жауыр)* *i.* Çok binme neticesinde hayvan sırtında meydana gelen yara, bere, yağır.

JEBİR (жебір)* *i.* Hayvanlarda yetersiz beslenme neticesi ortaya çıkan bir hastalık türü.

JİLİK ҚURT (жілік құрт) *i.* Develerin ayaklarında görülen kurtlanma.

ҚARABEZ (қарабез) *i.* Bulaşıcı bir deve hastalığı.

ҚАРАӨКРЕ (қараөкпе)* *i.* Ciğerin kararması şeklinde ortaya çıkan bir hayvan hastalığı, dabak.

ҚАРАТУYAҚ, -ғи (қаратұяқ, -ғы)* *i.* Hayvanların tırnaklarında olan ve aksamalarına yol açan bir hastalık.

ҚАРАТÜYNEK, -ғи (қаратүйнек, -гі)* *i.* İnsan ve hayvanlarda görülen bir tür bağırsak hastalığı.

ҚИЛАВ (қылау)* *i.* Hayvan yavrularında görülen bir tür bulaşıcı hastalık.

ҚОJIRA- (қожыра-)* Sütü kesilmek.

ҚОСКİNDİK, -ғи (қоскіндік, -гі)* *i.* Hayvan yavrularının göbeğine mikrop değmesi sonucu ortaya çıkan bir tür hastalık.

ҚОTİR (қотыр)* *i.* İnsan ve hayvanların derisinde oluşan yara, uyuz.

КÖKJORĢA (көкжорға) *i.* Eklemlerin şişmesi ile oluşan bir tür deve hastalığı.

ҚUMİR (құмыр)* *i.* Hayvanların burnunda olup devamlı tıksırmalarına sebep olan hastalık.

ҚUMҚАТА (құмқата)* *i.* Hayvanların otla beraber kum yemelerinden kaynaklanan hastalık, kumkata.

ҚURTAÑ (құртаң)* *i.* Verem hastalığına yakalanmış hayvan.

MÄLİK, -gi (мәлік, -гі)* *i. v.* Hayvanlarda görülen bir tür bulaşıcı hastalık, hayvan vebası.

ÖKPE ҚURT (өкпе құрт) *i.* Hayvanların burnunda olup devamlı tıksırmalarına sebep olan hastalık.

ÖSİNDİ (өсінді)* *i.* İnsan veya hayvanların vücudunda çıkan ur.

SADIRALA- (садырала-)* İshal olmak.

SARIP, -bı (сарып, -бы)* *i. v.* Hayvanlardan insanlara bulaşan bir hastalık.

SARISU^V (сарысу) *i.* Bir tür deve hastalığı, sarı hastalık.

SARJAҚ, -ǵı (саржақ, -ғы)* *i. v.* Hayvanların boğazında görülen bir hastalık.

SASAY (сасай)* *i.* İktidarsızlaşma.

SÜMEK (сүмек) *i.* Develerin ayaklarında görülen kurtlanma.

TASÖKPE (тасөкпе)* *i. v.* Hayvanlarda görülen bir tür ciğer hastalığı.

TENTЕК, -gi (тентек, -гі)* *i. v.* Beyne kurtçukların musallat olduğu bir hayvan hastalığı.

TIŞҚАНШАҚ, -ǵı (тышқаншақ, -ғы) *i.* Develerin zehirli bir ot yiyerek zehirlenmesiyle ortaya çıkan bir tür hastalık.

TİLBAS (тілбас) *i.* Çift toynaklı hayvanlarda görülen bulaşıcı bir hastalık.

ŞEŞЕК, -Gİ (шешек, -гі) *i.* Develerin vücudunda iltihaplanma suretiyle beliren hastalık.

ŞINJARA (шынжара)* *i. v.* Hayvanlarda et ve deri arasında oluşan zararlı şişkinlik, ur.

1.1.7. Devenin Bakımı, Güdülmesi ve Beslenmesiyle İlgili Söz Varlığı

AĞJİLİK (ақжілік)* *s.* Besili, semiz hayvan.

ARAMZA (арамза)* *i.* Erken doğan hayvan yavrusu.

AŞIT- (ашыт-)* Mayalamak, ekşitmek.

AYDA- (айда-)* Hayvanları önüne katıp götürmek.

AYIR (айыр) *s.* Çift hörgüçlü.

AZBAN (азбан)* *i.* Kısırlaştırılmış hayvan.

BAĞU^VŞI (бағушы)* *i.* Hayvan yetiştiricisi.

BAҚ- (бақ-)* Bakmak, beslemek, gütmek.

BAҚТАŞI (бақташы)* *i.* Çoban, hayvan bakıcısı, sığirtmaç.

BAҚТАŞILIK, -ğI (бақташылық, -ғы)* *i.* Hayvan bakıcılığı.

BAР, -bI (бап, -бы)* *i.* Bakım. *Malğa bap kerek.* Hayvanlara bakım gerek.

BAРKER, BAРŞI (бапкер, бапшы)* *i.* Seyis, hayvan bakıcısı.

BAРТА- (бапта-)* Besiye çekmek, beslemek, gütmek, yetiştirmek, büyütmek.

BAРТАVLI (баптаулы)* *s.* Kıvama gelmiş, besili.

BAРТАVŞI (баптаушы)* *i.* Bakıcı, besleyici, yetiştirici.

BAS (бас)* *i.* Hayvanların sayısı.

BAS BİLDİR- (бас білдір-)* Hayvanı binmeye alıştırmak.

BAVIZDA- (бауызда-)* Boğazlamak, kesmek.

BORDAҚI (бордақы)* *s.* Besiye çekilmiş hayvan, besi hayvanı.

BORDAҚILA- (бордақыла-)* Beslemek, besiye çekmek.

BORDAҚILANĞAN (бордақыланған)* *s.* Besili, semirilmiş.

BOTALA- (ботала-) Yavrulamak. (botlacı; [potlacı] gebe deve, *T.S.* 1983, s.37 / botlamak; [bortlamak, potlamak]deve yavrulamak, *T.S.* 1983, s.37 / [botlamalı] –olmak; deve yavrulayacak olmak, *T.S.* 1983, s.37 / boturasamak; dişi deve erkek istemek, *T.S.* 1983, s.37)

BOTAŞIM (боташым) *i.* Devenin yavrusu için söylenen söz.

BU^VAZ (буаз)* *s.* Hamile.

BUYDALA- (бұйдала-) Devenin burnundaki delikten ip geçirmek.

DİYLI (дилы)* *s.* *Far.* Bakımlı, besili. *Diylı mal.* Besili hayvan.

ÄYT (әйт)* *ü.* Hayvanları sürerken söylenen söz.

İRE- (ipe-)* Hayvanların derisini elle yüzmek.

İYLE- (иле-)* Deriyi tabaklamak.

İYŞİ (иші)* *i.* Deri işleyen kişi, debbağ, sepicî.

İYİ- (иі-)* Hayvanın sağılmadan önce sütünün memeye toplanması.

JABAYI (жабайы)* *s.* Yabani, ehlileştirilmemiş.

JABAYILAN- (жабайылан-)* Vahşileşmek, yabanileşmek.

JABAYILIҚ, -ғи (жабайылық, -ғы)* *i.* Yabanilik, vahşilik.

JABI TÜYE (жабы түе) *i.* Hiç binilmeyen, asi deve.

JAYIL- (жайыл-)* Yayılmak, otlanmak.

JAYILIM, JAYILIS (жайылым, жайылыс)* *i.* Mera, otlak.

JAYILIMDIҚ, -ғи (жайылымдық, -ғы)* *i.* Hayvan otlatılan yer.

JELİNDİ (желінді)* *s.* Memesi büyük, sütlü.

JELҚOMДА- (желқомда-) Devenin sırtına jelkom (semer) koymak.

JETEK (жетек)* *i.* Yedeğe alınan hayvan.

JORTAҚТА- (жортақта-)* Hızlı gitmek.

JUTA- (жұта-)* Açlıktan, soğuktan kırılmak.

JÜGENDE- (жүгенде-)* Dizginlemek.

JÜGENDEVLI (жүгендеулі)* *s.* Dizginli, gem vurulmuş.

JÜGENSİZ (жүгенсіз)* *s.* Dizginsiz, gemsiz.

JÜNDE- (жүнде-)* (deve, koyun vb.) Yünlerini kırmak, elle yolmak.

ҚАМА- (қама-)* Hayvanları ahıra kapatmak.

ҚАРА (қара)* *i.* Büyük baş hayvanların genel adı.

ҚАŞ- (қаш-)* Çiftleşmek.

ҚАЙИ- (қайы-) İngenle buğranın çiftleştirilmesi.

ҚАЙИМАЛ (қайымал) *s.* Buğrayla çiftleştirilmiş olan.

KELE (келе) *i. Far.* Deve sürüsü.

KELELE- (келеле-) Develeri toplayıp bir araya getirmek.

KERVEN (керуен)* *i. Far.* Kervan.

ҚИСИРА- (қысыра-)* Kısır kalmak.

ҚOLТУ^VМА (қолтума)* *s.* Evcil.

ҚОМ БАЙЛАН- (қом байлан-) Semirmek, yağ bağlamak.

ҚОМДА- (қомда-) Devenin üzerine yük yüklemek için keçe eyer vurmak.

ҚОМДИ (қомды) *s.* Yük taşımak için hazırlanmış.

ҚОМ САЛ- (қом сал-) Deveyi eyerlemek.

ҚОМША (қомша) *i.* Devenin komu; küçük kom.

ҚОÑAY- (ҚОÑAYADI, ҚОÑAYUI), ҚОÑDAN- (қоңай- [қоңаяды, қоңаюы], қоңдан-)* Etlenmek, sütlenmek.

ҚОÑDI (қоңды)* *s.* Semiz, besili, etli, etli butlu.

ҚОÑDILAV (қоңдылау)* *s.* Şişmanca.

ҚОÑDILIQ, -ғи (қоңдылық, -ғы)* *s.* Semizlik, etlilik.

ҚОРАЛА- (қорала-)* Hayvanları ahıra kapatmak.

ҚОРАЛАП (қоралап)* *z.* Sürü halinde.

ҚОРАЛИ (қоралы)* *s.* Ahır olan.

ҚОРАШIL (қорашыл)* *s.* Ahır seven, ahırdan çıkmayan.

ҚОСАҚТА- (қосақта-)* Hayvanları kafa kafaya birbirlerine bağlamak.

ҚОТАНДА- (қотанда-)* Hayvanları ahıra koymak.

ҚОТАН-ҚОТАН (қотан-қотан) *s.* Sürüyle, sürü sürü, pek çok.

ҚОЙШЫ-ҚОЛАÑ (қойшы-қолаң)* *i.* Hayvan bakıcılarına verilen genel ad, çoban.

КӨLİK (көлік)* *i.* Binek hayvan.

КӨS-KӨS (көс-көс) *ii.* Deveyi çağırırken kullanılan söz.

ҚUR (құр)* *s.* Binilmeyen, besili. (at, deve vb.)

ҚU^VALA- (қуала-)* 1. Hayvanları önüne katıp sürmek. 2. Hayvanları үrkütüp kaçırmak.

ҚUYISҚАНДА- (құйысқанда-)* Kuskun takmak.

MAL (мал)* *i.* Deve, sığır, koyun, keçi, at gibi hayvanların genel adı.

MALJANDI, MALҚOR, MALҚUMAR, MALSAҚ (малжанды, малқор, малқұмар, малсақ)* *s.* Hayvanların çoğalmasını isteme durumu.

MALŞI-JALŞI (малшы-жалшы)* *i.* Zenginlerin hayvanlarına bakan kimse.

MIRZAҚOSPAҚ, -ғи (мырзақоспақ, -ғы) *i.* Devenin üçüncü yavrusu.

MİNİS (миніс)* *s.* Binek, binit. (at, deve vb.)

MURINDIҚТА- (мұрындықта-)* Burunsak takmak.

MURINDIҚTI (мұрындықты)* *s.* Burunsaklı.

НОҚТАЛА- (ноқтала-)* Yular takmak.

OTAR (отар)* *i.* 1. Sürü. 2. Otlak, yaylak.

OTARLA- (отарла-)* Hayvanları gütmek, otlatmak.

ÖRGİZ- (өргіз-)* Hayvanları otlatmaya çıkarmak.

ÖRİS (өріс)* *i.* Hayvanların otladığı, otu bol yer.

ÖRİSTİK (өрістік)* *s.* Otlak olmaya elverişli yer.

ÖRKEŞSİZ (өркешсіз) *s.* Hörgücsüz.

ÖRKEŞTİ (өркешті) *s.* Hörgüçlü.

ÖRİSTİ (өрісті)* *s.* Geniş otlaklı.

PADAŞI (падашы)* *i.* Hayvan bakıcısı, sığirtmaç.

PİŞEN (пішен)* *i.* Hayvanların yemesi için biçilen ot.

PİŞENDİK, -gi (пішендік, -гі)* *i.* Otlak, mera.

SAĞA (саға) *i.* Yaz mevsiminde develerin yediği bir tür bitki.

SAVARLIQ (сауарлық)* *s.* Sağmaya yarayan, sağmal.

SAVIM (сауым)* *i.* Sağma vakti, sağım zamanı.

SAVIN (сауын)* *i.* Sağmal hayvan.

SAVINDIĞ (сауындық)* *s.* Sağmaya elverişli, sağmal.

SAVINŞI (сауыншы)* *i.* Sağıcı.

SAVIRLA- (сауырла-)* Kamçıyla ya da değnekle hayvanın sağrısına vurmak.

SETİ- (SETİYDİ) (сеті- [сетиді]) Devenin ya da atın burnuna en (damga, işaret) vurmak.

SIRĞA (сырға)* *i.* Hayvanın kulağına takılan bir tenekeyle sahibini ve numarasını belirten bir işaret.

SOĞIRTÜYE (соқыртүйе) *i.* Deve sayısının yüze ulaştığını bildiren söz.

SORAP-SORAP (сорап-сорап) *ii.* Deveyi suvarırken söylenen bir söz.

SU^VAR- (суар-)* Su vermek, suvarmak.

SOY- (SOYADI, SOYIP) (сой-* [сояды, сойып]) Kesmek, soymak.

SOYIM, SOYIS (сойым, сойыс)* *s.* Kesilecek hayvan, kesimlik.

ŞAQA (шақа)* *i.* Yeterince tüylenmemiş hayvan yavrusu.

ŞAL: şal-kuyrıq (шал: шал-құйрық) *s.* Akkuyruk.

ŞAMIL (шамыл)* *s.* Boz.

ŞARTIĞ (шартық)* *i.* (tam olarak değil) Yarı kısırlaştırılmış erkek hayvan.

ŞAYIRLA- (шайырла-)* Semirmek, semizlemek.

ŞIBINDA- (шыбында-)* Üstüne konan sineği kovmak.

ŞÖGER- (шөгер-) 1. Deveyi yere çöktürmek. 2. *mecaz* (deveyi) Çiftleştirmek.

ŞÖK-ŞÖK (шөк-шөк) *ü.* Deveyi yere çöktürmek için kullanılan söz.

ŞÖKTİR- (шөктір-) 1. (deveyi) Çöktürmek, çömeltemek. 2. (deveyi) Çiftleştirmek.

ŞU^V-ŞU^V (шу-шу) *ü.* Devenin yönünü değiştirmek için kullanılan bir söz.

ŞÜV (шүү)* *ü.* Hayvanları yönlendirmek için kullanılan söz.

TEBİN (тебін)* *i.* Hayvanların, kışın kar altında kalan otları yemeleri için, çıkarıldıkları otlak.

TIŞKIRT- (тышқырт-)* Değnekle sürmek.

TİZDE- (тізде-) Çökmüş olan deveyi ayağa kalkmaması için ayağı bükülü vaziyette dizinden bağlamak.

TİZDEVLİ (тіздеулі) *i.* Bağlı deve.

TOŖI- (тоқы-)* (at, eşek, deve vb.) Eyer altına teğelti koymak.

TONĖAŖ, -Ėİ (тоңғақ, -ғы)* *i.* Süt emen hayvan yavrusunun dışkısı.

TÖL (төл)* *i.* Hayvanın yeni doğmuş yavrusu.

TÖL AYI (төл айы)* *i.* Yavrulama mevsimi, Nisan, Mayıs ayları.

TÖL BASA (төл баса)* *i.* İlk doğan yavru.

TÖLDE- (төлде-)* Yavrulamak.

TÖLDEME (төлдеме)* *i.* Yavrulama mevsimi.

TÖLDET- (төлдет-)* Yavrulatmak.

TÖLDİ (төлді)* *s.* Yavrulamış.

TÖLHANA (төлхана)* *i.* Yeni doğmuş yavruya özel olarak bakmak ve beslemek üzere hazırlanmış olan yer.

TÖRT TÖLİK (төрт түлік)* *i.* Deve, at, sığır ve koyun-keçinin genel adı.

TÖSENİŞ (төсеніш)* *i.* Büyükbaş hayvanların altına serilen saman vb. şeyler.

TUŖIMDI (ASIL TUŖIMDI) (тұқымды)* *i.* Soy, cins. (hayvan)

TUMSA (тұмса)* *i.* İlk defa doğurmak üzere olan genç kadın ya da hayvan.

TUSA-, TUSAVLA- (тұса-, тұсаула-)* Köstek vurmak, ipe veya kayışla bağlamak.

TUSAVLI (тұсаулы)* *s.* Köstekli, köstek vurulmuş.

TÜBİTTE- (түбітте-)* Hayvanların yumuşak tüylerini kıllarından ayırmak.

TÖLİKTEN- (түліктен-)* Çoğalmak, artmak.

TÜNEMELET- (түнемелет-)* Hayvanları ahıra getirmeden otlakta, yaylada geceletmek.

TÜTELE- (түтеле-)* Hayvanın tüyünü ditmek, açmak.

TÜTE-TÜTE (түте-түте)* *s.* Tüyleri dökülmüş, tüy atmış.

TÜYEKEŞ (түйекеш) *i.* Deve ile kervan yolculukları yapan, deve yetiştiren, besleyip bakan kişi.

TÜYELE- (түйеле-) Deveye yük yüklemek, deveyle taşımak.

TÜYELİ (түйелі) *s.* 1. Devesi olan, devesi çok. 2. Deveye yüklenmiş (nesne), deveye binmiş (kimse).

TÜYELİK (түйелік) *i.* Deveye yüklenecek yük.

TÜYEŞİ (түйеші) *i.* Deve besleyip bakan kişi, deveci.

URĞAŞI (ұрғашы)* *s.* Dişi.

U^VIZ (уыз)* *i.* Yeni doğmuş memelilerin ilk sütü, ağız.

ÜKİ (үкі)* *i.* Kışın göl ve nehir kıyılarındaki buzları kırarak, hayvanların su içmesi için açılan yer, suvat.

1.1.8. Devenin Yaşam Alanlarıyla İlgili Söz Varlığı

BAZ (баз)* *i.* Hayvanlar için yapılmış büyük ahır.

ҚОРА (қора)* *i.* Ahır.

ҚОРА-JAY, ҚОРА-ҚОҢИС (қора-жай, қора-қоңыс)* *i.* 1. Ahır, ağıl. 2. Samanlık.

ҚОТАН (қотан)* *i.* Hayvan barınağı, ahır.

ШАШПА (шашпа)* *i.* Hayvanların yemlendiği yer.

1.1.9. Deveyle Oluşturulmuş Türevler, Birleşik Yapılar ve Deyimler

TÜYEBALVAN (түйебалуан) *i.* Yenilmez, güçlü pehlivan.

TÜYEBAS (түйебас) *i.* Birkaç kişinin, bir kişinin üzerine çıkarak onu çökertmeye çalıştığı oyun.

TÜYEDEN TÜSKENDEY QIPAYTTI (түйеден түскендей кыпайтты) *d.* Yersiz konuştu.

TÜYEDEY (түйедей) *s.* Deve gibi, iri, kocaman.

TÜYEJAPIRAQ, -ǵı (түйежапырақ, -ғы) *i.* Dulavrat otu.

TÜYE JOÑIŞKA (түйе жоңышқа) *i.* Uzun saplı, sarı beyaz çiçekli bir tür bitki.

TÜYEQARIN (түйеқарын) *i.* Tuzlak yerde yetişen ince dikenli bitki.

TÜYEQULAQ, -ǵı (түйеқұлақ, -ғы) *i.* Kemirgenlerden bir tür sıçan.

TÜYEQUS (түйеқұс) *i.* Devekuşu.

TÜYEQUYRIQ (түйеқұйрық) *i.* Dikenli bitki.

TÜYENİ TÜGİMEN (BİYENİ BÜGİMEN) JUT- (түйені түгімен (биені бүгімен) жұт-) *d.* Deveyi havuduyla yutmak. (Deveyi havuduyla yutmak, *A.D.S.* c. 2, s. 716)

TÜYESİNİR (түйесінір) *i.* Boy boy yetişen, yazın hayvanların yediği, kumlu arazide olan bir bitki.

TÜYEŞAĞALA (түйешағала) *i.* Beyaz tüylü, gagası ve ayağı sarı (alkızıl), bazen pembe renkli büyük martı.

TÜYETABAN (түйетабан) *i.* Devetabanı.

TÜYETAYLA- (түйетайла-) *d.* Yokuş aşağı inmek.

TÜYETAYLILAV (түйетайлылай) *i.* Dik olmayan, düzlük.

TÜYETİKEN (түйетікен) *i.* Deve dikenі.

TÜYE ÜSTİNEN SİYRAQ ÜYTTİ, it қапты (түйе үстінен сирақ үйтті, ит қапты) *d.* Beceriksiz, sakar, kabiliyetsiz, pısrık.

1.1.10. Deveyle İlgili Kazak Atasözleri

Nar yolında jük qalmas.

Körmes tüyeni de körmes.

Qıu^vırdaqtıñ äkesin tüye soyğanda köresin.

Tüye tuzğa keledi, küyev qızğa keledi.

Yeki ayaqtıda — baja tatu^v, tört ayaqtıda — bota tatu^v.

Tüyenin tanığanı japıraq.

Jabu^v qıysıq yemes, tüye qıysıq.

Nar sävleti — aşamay.

Jaman tüye jabu^vın jer, jaman jigit avılın jer.

Jalğız tüye baqıravıq, jalğız bala jılavıq.

İngenimdi qaraymın dep mingenimnen ayrıldım.

Aq tüyenin qarnı aqtarıldı.

Jazğıturğı jel jarday atandı jığadı.

Atan tüye jük astında qartayar.

Ju^vas tüye jündemekke jaqsı.

Tüye köp bolsa jük sıymas.

Käri tüye oynaqtasa jut bolar.

Jığılsañ nardan jıgıl. Tüye boyına senip jıldan qur qalğan.

Tüyenin ülkeni köpirden tayaq jeydi.

Soňgi tüyeniň jügi avır.

Köterem dep tüyeden bezbe, saltanatiň yemes pe?. Tebegen dep biyeden bezbe, os anatiň yemes pe?.

Bir teňge biye bolmaydı, yeki teňge tüye bolmaydı.

Tüye tayğak keledi, tabaninan mör ketse, kări tayğak keledi, yeki közden nur ketse.

olda ösken tüyeniň taylak atı almaydı.

Keş üylengen jigittiň Boydağ atı almaydı.

Tüye jantak jegisi kelse, moynın sozadı.

Tüyesine aray — jazısı, biyesine aray — azısı.

Yeki nar süykense ortasında şıbın öler.

Şölge şıksaň şöl yekenin bilip şık. Şöl täñiri sarı atança minip şık.

Avırlıqtı jer köteredi, avır jükti nar köteredi. Avır ayğını yer köteredi.

Tüye avnağan jerde jük aladı. At avnağan jerde tük aladı.

Nar mayanıň şubatı — narday yerdin u^vatı.

Bota oynağtasa molşılığka. Taylak oynağtasa toğşılığka. Kări tüye oynağtasa joğşılığka.

Botası bar tüyeler, bozdamay ot jemeydi.

unajın dep kemitpe, yerteñ-ağ tüye boladı. Tay, baytal dep kemitpe, yerteñ-ağ biye boladı.

Tüye süti tügel may, ımıranın kertip iş. Biye süti «pay-pay» sarı ımızın şertip

iş.

Tüyeden jıǵılsañ, tüye şu^vdasın töseydi. Attan jıǵılsañ, at jalın töseydi. Yesekten jıǵılsañ, yesek tuyaǵın töseydi.

Tüye jıysañ, nardan jıy, jük qaldırmas jolında. Sıyr jıysañ, tarlan jıy, süt pen qaymaq qolında.

Tüyenıñ jantaq jemese, tili qışıydı. Nar mayaǵa nar bota jarasadı, meyirimdi adam joǵıña qarasadı. Botasız ingen bozdasa, balası ölgen ananıñ qayǵı şerin qozǵaydı.

Tüye botasimen jarastı, tamaq batasimen jarastı.

Jük avırı nardı sınaydı, jol avırı yerdı sınaydı.

Boyıñ qısqa bolsa, tüyege min, boyıñ uzın bolsa, yesekke min.

Kürkiregen bu^vranı kelede kör, azınaǵan ayǵırdı üyirde kör.

Baǵı tayǵan adamdı tüye üstinen it qabar.

Tüye julǵanın bilmeydi, jutqanın bilei.

Tüyenıñ terisi de yesekke jük.

Mañ-mañ başqan, mañ başqan, şu^vdaların şañ başqan, tört ayaǵın teñ başqan — Tüye degen janu^var.

Altın artqan atannıñ da aldında yesek, artında it jüredi.

Jol ülkendiki, jük tüyeniki.

Tört tüliktiñ töresin tüye deydi.

Avır jol — atandı sınaydı, avır is — adamdı sınaydı.

Avıl-aymaǵıñmen, bota-taylaǵıñmen.

İngen ınırsısa, bota bozdaydı.

Sırın bilmes adamğa sırındı aytpa. Sırın bilmes atanğa jügiñdi artpa.

Jas bota tüyege qarap ösedı. Jas kılın biyege qarap ösedı.

Köşpeli yelge — tüye kıl, jılkıly yelge — biye kıl.

Tüyenıñ sonınan yerseñ, sorağa barasıñ. Moldanıñ sonınan yerseñ, molağa barasıñ.

Tüye degen janu^var, tüzde jürse semirer, tizdep kıoya ayağın tuzğa karay yeminer.

Tebegen bolsa biyeñ jav, süykenşek bolsa tüyeñ jav.

Momındı momın korgaydı, tüye kılın korgaydı.

Yeki közi tanaday, yeki örkeşi baladay. Tüye degen jarıktık.

Tüye altın artıp jürse de, jantak jevin kıoymaydı.

Tüyesi jok avılğa taylak atan köriner.

Tüye atası — nar, ağaş atası — şınar.

Tüye jükti kötere alsa, şömişti de köteredı. (M. Kaskari.)

Tüyenıñ özi dav bolğanmen, kumalağı dav bolmaydı (M. Kaskari.)

İngen ınıransa, bota bozdar. (M. Kaskari.)

Alıs joldıñ izderin tüye biler. (Korkıt.)

Tüye silkinse, yesekke jük şığadı. (M. Қазақari.)

Yeki bu^vra talassa, ortasında şıbın öledi. (M. Қазақari.)

«Tüyenі tepkilep jumsav üşin ustaydı» depti birev. (S. Sarayi)

Tüyede joқ yerlik arıstanda boladı. (S. Sarayi.)

1.2. SÖZ VARLIĞI DİZİNİ³

AĞARĞAN (ағарған)* *i. s.16*

AҚ (ақ)* *i. s.16*

AҚBAS (ақбас) *i. s.21*

AҚ BAS ATAN (ақ бас атан) *i. s.10*

AҚJİLİK (ақжілік)* *s. s.23*

ARAMZA (арамза)* *i. s.23*

ART (арт)* *i. s.13*

ARVANA (аруана) *i. s.10* (0109, 0166, 0178, 0219, 0467, 0479, 0491, 0524, 0525, 0526, 0527, 0528, 0530, 0531, 0532, 0542, 0546, 0548, 0553, 0557, 0558, 0561, 0563, 0564, 0566, 0572, 0573, 0574, 0626)

AŞAMAY (ашамай)* *i. s.19*

AŞIT- (ашыт-)* *s.23* (0187, 0243, 0245)

AŞITQI (ашытқы)* *i. s.16*

ATAN (атан) *i. s.10* (0021, 0025, 0047, 0168, 0611, 0614, 0616, 0626, 0630, 0632, 0643, 0655, 0808, 0809, 0824, 0843, 0846, 0849, 0858)

ATANŞA (атанша) *i. s.10* (0626)

AVSIL (аусыл)* *i. s.21*

AYDA- (айда-)* *s.23* (0305, 0323, 0332, 0382, 0398, 0434, 0606, 0628)

AYIR (айыр) *s. s.23* (0166, 0177, 0180, 0182, 0183, 0192, 0215, 0219, 0626, 0627, 0628)

AYRAN (айран) *i. s.16* (0084, 0236)

AZBAN (азбан)* *i. s.23*

BAĞU^VŞI (бағушы)* *i. s.23* (0607)

BAҚ- (бақ-)* *s.23* (0192, 0194, 0485, 0612)

BAҚТАŞI (бақташы)* *i. s.23* (0471)

³ Bu dizin, söz varlığının eserimizde hangi sayfada bulunduğunu göstermek ve metindeki paragraf / mısra –parantez içinde- yerlerini belirtmek maksadıyla oluşturulmuştur.

BAQTAŞILIQ, -ǵı (бақташылық, -ғы)* *i. s.23*
BAKTRİYAN (Бактриан) *i. s.10 (0216, 0227)*
BALQAYMAQ, -ǵı (балқаймақ, -ғы) *i. s.16 (0237, 0238, 0239, 0242)*
BALQOSPAQ (балқоспақ, -ғы) *i. s.10*
BAP, -bı (бап, -бы)* *i. s.23*
BAPKER, BAPŞI (бапкер, бапшы)* *i. s.23*
BAPTA- (бапта-)* *s.23*
BAPTAVLI (баптаулы)* *s. s.23*
BAPTAVŞI (баптаушы)* *i. s.23*
BAS (бас)* *i. s.23 (0232)*
BAS BİLDİR- (бас білдір-)* *s.23 (0248, 0611)*
BAVIZDA- (бауызда-)* *s.23*
BAVIZDAM (бауыздам)* *i. s.13*
BAZ (баз)* *i. s.29*
BESTİ ATAN (бесті атан) *i. s.10 (0626)*
BETBATŞA (бекбатша) *i. s.10*
BILĖARI (былғары)* *i. s.16*
BİRTU^VĖAN (біртуған) *i. s.10 (0227, 0628)*
BİRTU^VMA (біртума) *i. s.10 (0227)*
BORDAQI (бордақы)* *s. s.23*
BORDAQILA- (бордақыла-)* *s.23*
BORDAQILANĖAN (бордақыланған)* *s. s.23*
BOTA (бота) *i. s.10 (0122, 0137, 0167, 0175, 0184, 0208, 0218, 0470, 0473, 0474, 0475, 0476, 0477, 0479, 0484, 0485, 0486, 0487, 0561, 0562, 0563, 0564, 0566, 0572, 0573, 0574, 0575, 0576, 0579, 0583, 0596, 0599, 0604, 0607, 0608, 0612, 0614, 0618, 0621, 0624, 0626, 0643, 0708, 0800, 0828, 0824, 0834, 0835, 0847, 0848, 0850, 0862)*
BOTAQAN (ботақан) *i. s.10 (0626, 0649, 0652, 0653, 0654, 0656, 0657, 0662, 0663, 0665, 0667, 0669, 0670, 0673, 0679, 0680, 0681)*
BOTALA- (ботала-)* *s.23 (0121, 0177, 0226, 0530, 0551, 0554, 0626, 0643)*
BOTAŞIM (боташым) *i. s.23 (0626)*
BOTA-TAYLAQ (бота-тайлақ) *i. s.10*
BOZDA- (бозда-)* *s.15 (0231, 0514, 0573, 0574, 0583, 0829, 0834, 0848, 0862)*

BOZDAQ, -ğı (боздақ, -ғы) *i. s.13 (0180)*
BÖKSE (бөксе)* *i. s.13 (0725, 0727, 0728)*
BULAÑ (бұлаң)* *i. s.15*
BUT (бұт)* *i. s.13 (0551)*
BU^VAZ (буаз)* *s. s.23*
BU^VIRŞIN (буыршын) *i. s.10 (0614, 0626)*
BU^VRA (бура) *i. (0117, 0166, 0167, 0168, 0169, 0174, 0184, 0218, 0525, 0526, 0527, 0528, 0530, 0546, 0548, 0549, 0553, 0557, 0607, 0614, 0616, 0626, 0838, 0865)*
BUYDA (бұйда) *i. s.19 (0119, 0247, 0248, 0524, 0607, 0626)*
BUYDALA- (бұйдала-) *s.23*
BUZBAŞA (бұзбаша) *i. s.10 (0614, 0626)*
BÜLDİRŞİN (бүлдіршін) *i. s.10 (0626)*
DELBE (делбе)* *i. s.21*
DİYLI (дилы)* *s. Far. s.23*
DÖNENATAN (дөненатан) *i. s.10 (0626)*
DROMEDAR (дромедар) *i. s.10 (0216, 0227)*
ÄBZEL (әбзел)* *i. Ar. s.19 (0248)*
ÄYT (әйт)* *ii. s.23*
ІҚ- (IĞADI, IĞIP) (ық- [ығады, ығып])* *s.15 (0194)*
İÑIRAN- (ыңыран-)* *s.15 (0548, 0558, 0862)*
İÑIRŞAҚ (ыңыршақ)* *i. s.19 (0611)*
İNGEN (інген) *i. s.10 (0121, 0160, 0167, 0226, 0254, 0475, 0477, 0479, 0484, 0548, 0558, 0598, 0599, 0603, 0608, 0611, 0614, 0616, 0617, 0618, 0619, 0621, 0627, 0643, 0657, 0679, 0708, 0834)*
İNGENŞE (інгенше) *i. s.10*
İRE- (іре-)* *s.24*
İRKİT (іркіт)* *i. s.16 (0562)*
İRTİK (іртік)* *i. s.16*
İŞKİLİK, -gi (ішкілік, -гі) *i. s.19*
İŞPEK, -gi (ішпек, -гі)* *i. s.19*
İTEPE (İTPE) итепе (итпе) *i. s.19 (0248)*
İY (и)* *i. s.19*

İYİ- (иі-)* s.24
İYİNDİ (иінді)* *i.* s.16
İYLE- (иле-)* s.23
İYLİ (илі)* *i.* s.16
İYMA (има) *i.* s.16
İYSİN- (исін-)* s.21 (0614)
İYSİNŞEK (исіншек)* *s.* s.21
İYŞİ (иші)* *i.* s.24
JABAĞI (жабағы)* *i.* s.16
JABAYI (жабайы)* *s.* s.24 (0167, 0183, 0210, 0212, 0215, 0216, 0218)
JABAYILAN- (жабайылан-)* s.24
JABAYILIQ, -ğı (жабайылық, -ғы)* *i.* s.24
JABI TÜYE (жабы түйе) *i.* s.24
JABU^V (жабу) *i.* s.19 (0093, 0173, 0477, 0486, 0487, 0563, 0607, 0621, 0666, 0802, 0804)
JALAMIQ, -ğı (жаламық, -ғы) *i.* s.16 (0241)
JALBIRŞAQ, -ğı (жалбыршақ, -ғы)* *i.* s.13
JAMANDAT (жамандат)* *i.* s.21 (0633)
JAMPOZ (жампоз) *i.* s.11 (0611, 0614, 0626)
JAR (жар) *i.* s.11
JARBAY (жарбай) *i.* s.11 (0628)
JAVIR (жауыр)* *i.* s.21 (0308, 0380)
JAYIL- (жайыл-)* s.24 (0184, 0231, 0489, 0531)
JAYILIM, JAYILIS (жайылым, жайылыс)* *i.* s.24 (0184, 0223)
JAYILIMDIQ, -ğı (жайылымдық, -ғы)* *i.* s.24
JAZI (жазы) *i.* s.19 (0598)
JEBİR (жебір)* *i.* s.21
JELİN (желін)* *i.* s.13 (0484, 0566, 0614)
JELİNBASA (желінбаса)* *i.* s.13
JELİNDE- (желінде-)* s.15
JELİNDİ (желінді)* *s.* s.24
JELİNQAP, -bı (желінқап, -бы)* *i.* s.19

JELҚОМ (желқом) *i.* s.19 (0477)
JELҚОМДА- (желқомда-) s.24
JELMAYA (желмая) *i.* s.11 (0587)
JELMAYADAY (желмаядай) *s.* s.15
JELMAYAŞA (желмаяша) *z.* s.15
JERİ- (жері-)* s.15 (0561)
JETEK (жетек)* *i.* s.24 (0475, 0484, 0529, 0532, 0558, 0566)
JILI-JUMSAҚ (жылы-жұмсақ)* *i.* s.13
JILMA (жылма) *i.* s.16 (0242)
JIN (жын)* *i.* s.15 (0168)
JİLİK ҚURT (жілік құрт) *i.* s.21 (0633)
JORTAҚТА- (жортақта-)* s.24 (0474)
JÖRGEM (жөргем)* *i.* s.16
JULҚAR (жұлқар) *i.* s.13
JUMIRŞAҚ, -ғи (жұмыршақ, -ғы)* *i.* s.13
JUTA- (жұта-)* s.24
JÜGEN (жүген)* *i.* s.19
JÜGENDE- (жүгенде-)* s.24
JÜGENDEVLI (жүгендеулі)* *s.* s.24
JÜGENSİZ (жүгенсіз)* *s.* s.24
JÜNDE- (жүнде-)* s.24 (0810)
ҚАҚТА- (қақта-)* s.16
ҚАМА- (қама-)* s.24 (0475,0523)
ҚАМŞИ (қамшы)* *i.* s.13 (0130, 0169, 0493, 0514, 0517, 0526, 0528, 0566, 0574, 0583)
ҚАНJIĞA (қанжыға)* *i.* s.19 (0765)
ҚАН-JIN (қан-жын)* *i.* s.16
ҚАНСОҚТА (қансоқта)* *i.* s.16
ҚАРТАҒAY (қаптағай) *i.* s.10 (0166)
ҚАРТАL (қаптал)* *i.* s.13 (0606, 0607, 0623)
ҚАРА (қара)* *i.* s.24 (0209)
ҚАРАВЕZ (қарабез) *i.* s.21

ҚАРАӨКРЕ (қараөкпе)* *i. s.21*
ҚАРАТУҰЯҚ, -ғи (қаратұяқ, -ғы)* *i. s.21*
ҚАРАТҰҰНЕК, -gi (қаратұйнек, -гі)* *i. s.21*
ҚАШ- (қаш-)* *s.24*
ҚАҰИ- (қайы-) *s.24* (0167, 0523, 0529, 0557, 0627)
ҚАҰИМАЛ (қайымал) *s. s.24*
ҚАҰИМАЛИ (қайымалы) *i. s.10* (0625)
ҚАҰИМАЛША (қайымалша) *i. s.10*
ҚАҰИС (қайыс)* *i. s.16*
КЕЛЕ (келе) *i. Far. s.24* (0156, 0167, 0195, 0600, 0602, 0611, 0612, 0613, 0622, 0623, 0642)
КЕЛЕЛЕ- (келеле-) *s.24*
КЕРГІ (кергі)* *i. s.19*
КЕРВЕН (керуен)* *i. Far. s.24* (0158, 0225)
КЕТЕГЕН (кетеген)* *s. s.15* (0195)
КЕҰВАНА (кейуана) *i. s.10*
КЕЗ (кез) *i. s.13*
КЕЗНАР (кезнар) *i. s.10* (0219, 0627)
КЕЗПАР (кезпар) *i. s.10*
ҚИЛАҒАҰ (қылағай) *i. s.10* (0627)
ҚИЛАҰ (қылау)* *i. s.21*
ҚИЛМІҚ, -ғи (қылмық, -ғы) *i. s.10*
ҚИМИРАН (қымыран) *i. s.16* (0178, 0236, 0243, 0244, 0830)
ҚИСИРА- (қысыра-)* *s.24*
ҚИҰСИҚТӨС (қисықтөс) *i. s.10* (0627)
ҚИЗИЛ (қызыл)* *i. s.16* (0550)
КІРИСТІ ҚОСПАҚ (кірісті қоспақ) *i. s.11* (0627)
ҚИҰМА (қима)* *i. s.13*
ҚОЖИРА- (қожыра-)* *s.21*
ҚОЛБАТША (қолбатша) *i. s.11* (0627)
ҚОЛҚАН (қолқан) *i. s.11*
ҚОЛСАМАР (қолсамар)* *i. s.19*

ҚОЛТУ^VМА (қолтума)* *s. s.24 (0227)*
ҚОМ (қом) *i. s.13 (0135, 0474, 0476, 0854)*
ҚОМ (қом) *i. s.19*
ҚОМ БАЙЛАН- (қом байлан-) *s.24*
ҚОМДА- (қомда-) *s.24 (0159)*
ҚОМДИ (қомды) *s. s.25 (0231)*
ҚОМДИҚ, -ғи (қомдық, -ғы) *i. s.13*
ҚОМ САЛ- (қом сал-) *s.25*
ҚОМША (қомша) *i. s.25 (0248)*
ҚОҢАЙ- (ҚОҢАЙАДИ, ҚОҢАЙУИ), ҚОҢДАН- (қонай- [қонаяды, қонаюы], қондан-)* *s.25 (0530, 0561, 0609)*
ҚОҢ (қоң)* *i. s.13 (0231)*
ҚОҢДИ (қоңды)* *s. s.25*
ҚОҢДИҚ, -ғи (қоңдық, -ғы)* *i. s.13*
ҚОҢДИЛАУ (қоңдылау)* *s. s.25*
ҚОҢДИЛІҚ, -ғи (қоңдылық, -ғы)* *s. s.25*
ҚОРА (қора)* *i. s.29 (0016, 0197, 0474, 0493, 0499, 0500, 0512, 0522, 0526, 0545, 0556, 0597, 0669)*
ҚОРА-ЖАУ, ҚОРА-ҚОҢИС (қора-жай, қора-қоңыс)* *i. s.29 (0477)*
ҚОРАЛА- (қорала-)* *s.25 (0645)*
ҚОРАЛАП (қоралап)* *z. s.25*
ҚОРАЛИ (қоралы)* *s. s.25*
ҚОРАШІЛ (қорашыл)* *s. s.25*
ҚОСАҚТА- (қосақта-)* *s.25 (0211, 0474, 0475)*
ҚОСКІНДІК, -гі (қоскіндік, -гі)* *i. s.21 (0632)*
ҚОСПАҚ, -ғи (қоспақ, -ғы) *i. s.11 (0166, 0560, 0597, 0627)*
ҚОТАН (қотан)* *i. s.29 (0112, 0467, 0480, 0483, 0531, 0606, 0613)*
ҚОТАНДА- (қотанда-)* *s.25*
ҚОТАН-ҚОТАН (қотан-қотан) *s. s.25*
ҚОТИР (қотыр)* *i. s.21 (0196, 0197, 0293, 0362, 0379, 0393, 0632)*
ҚОҮШІ-ҚОЛАҢ (қойшы-қолаң)* *i. s.25*
КӨКЖОРҒА (көкжорға) *i. s.21*

KÖLİK (көлік)* *i. s.25 (0206, 0224, 0234)*
KÖŃ (көң)* *i. s.16*
KÖNTERİ (көнтері)* *i. s.16*
KÖRT (көрт).*i. s.11*
KÖS-KÖS (көс-көс) *ii. s.25 (0157, 0627)*
ҚULPATŞA (құлпатша) *i. s.11*
ҚUMIR (құмыр)* *i. s.21 (0632)*
ҚUMҚATA (құмқата)* *i. s.21*
ҚUNAN ATAN (құнан атан) *i. s.11 (0625, 0629, 0631)*
ҚUR (құр)* *s. s.25*
ҚURT (құрт) *i. s.16 (0060, 0178, 0187, 0236, 0239, 0609)*
ҚURTAŃ (құртаң)* *i. s.21*
ҚURTTAVIŞ (құрттауыш)* *i. s.19*
ҚU^VALA- (қуала-)* *s.25 (0560, 0740)*
ҚU^VIRDAҚ, -ғй (қуырдақ, -ғы)* *i. s.16 (0797)*
ҚU^VIRDAҚТИҚ (қуырдақтық)* *s. s.17*
ҚUYIŞKAN (құйысқан)* *i. s.19*
ҚUYIŞKANDA- (құйысқанда-)* *s.25*
ҚUYRIҚ (құйрық)* *i. s.13 (0053, 0492, 0513, 0527, 0763, 0765, 0766)*
KÜDERİ (күдері)* *i. s.16*
KÜRPIĻ (күрпіл)* *ii. s.16*
KÜRPIĻDE- (күрпілде-)* *s.17 (0613)*
KÛRT (күрт) *i. s.11*
KÛYİS (күйіс)* *i. s.15 (0185, 0474, 0627)*
KÛYİSTE- (күйісте-)* *s.15*
KÛYSE- (күйсе-)* *s.15 (0606)*
LÄKİR (ләкір) *i. s.11*
LÖK (лөк) *i. s.11*
MAL (мал)* *i. s.25 (0168, 0184, 0186, 0201, 0209, 0213, 0217, 0220, 0223, 0225, 0231, 0246, 0277, 0338, 0366, 0382, 0395, 0446, 0448, 0467, 0469, 0470, 0474, 0475, 0476, 0477, 0480, 0483, 0484, 0486, 0487, 0488, 0489, 0521, 0529, 0530, 0531, 0534,*

0542, 0551, 0557, 0558, 0560, 0562, 0563, 0565, 0567, 0571, 0595, 0599, 0600, 0607, 0608, 0609, 0611, 0613, 0627, 0632, 0642, 0645, 0664)

MALJAÑDA- (малжаңда-)* *s.15*

MALJANDI, MALҚOR, MALҚUMAR, MALSAҚ (малжанды, малқор, малқұмар, малсақ)* *s. s.25 (0521, 0571)*

MALŞI-JALŞI (малшы-жалшы)* *i. s.25*

MAÑIZ (маңыз)* *i. s.17 (0238)*

MAYA (мая) *i. s.11 (0166, 0187, 0609, 0625, 0826, 0833)*

MÄLİK, -gi (мәлік, -гі)* *i. v. s.21*

MES (мес)* *i. s.17*

MÄYEK, -gi (мәйек, -гі)* *i. s.17*

MIRZAҚOSPAҚ, -ǵı (мырзақоспақ, -ғы) *i. s.25 (0627)*

MİNİS (мініс)* *s. s.25 (0248)*

MOYNAҚ, -ǵı (мойнақ, -ғы) *i. s.13 (0371, 0396)*

MURINDIҚ, -ǵı (мұрындық, -ғы)* *i. s.19 (0247, 0248, 0599)*

MURINDIҚТА- (мұрындықта-)* *s.25*

MURINDIҚТИ (мұрындықты)* *s. s.25*

NAR (нар) *i. s.11 (0160, 0164, 0166, 0219, 0227, 0597, 0600, 0625, 0626, 0627, 0813, 0822, 0824, 0826, 0832, 0833, 0835, 0858)*

NARBOTA (нарбота) *i. s.11*

NAR ҚOSPAҚ, -ǵı (нар қоспақ, -ғы) *i. s.11 (0166)*

NARŞA (нарша) *i. s.12*

NARVAN (наруан) *i. s.17*

NARVANA (наруана) *i. eski. s.20*

NOҚТА (ноқта)* *i. s.20 (0207, 0483, 0513, 0598, 0599)*

NOҚТАЛА- (ноқтала-)* *s.25 (0280)*

OMIRAVLIҚ, -ǵı (омыраулық, -ғы)* *i. s.13*

OÑҚAY (оңқай)* *i. s.13*

OTAR (отар)* *i. s.25 (0150)*

OTARLA- (отарла-)* *s.26*

ОТИҚ- (отық- [отығады, отығып])* *s.15 (0467)*

OYNAҚТА-, OYNAҚILAN- (ойнақта-, ойнақылан-)* *s.15 (0811, 0827)*

OYSILQARA (ойсылқара) *i. m.* s.12 (0107, 0141, 0199, 0201, 0205, 0206, 0207, 0208, 0209, 0210, 0211, 0584, 0141)

ÖKPE QURT (өкпе құрт) *i.* s.22 (0632)

ÖMİLDİRİK, -gi (өмілдірік, -гі)* *i.* s.20

ÖÑKİLDE- (өңкілде-)* s.15

ÖR- (өр-)* s.15

ÖRGİZ- (өргіз-)* s.26 (0616)

ÖRİS (өріс)* *i.* s.26 (0168, 0213, 0357, 0467, 0469, 0474, 0486, 0521, 0560, 0562, 0563, 0603, 0607, 0622)

ÖRİSTE- (өрісте-)* s.15

ÖRİSTİ (өрісті)* *s.* s.26

ÖRİSTİK (өрістік)* *s.* s.26

ÖRKEŞ (өркеш) *i.* s.13 (0116, 0135, 0166, 0171, 0183, 0231, 0248, 0474, 0485, 0526, 0597, 0598, 0606, 0618, 0620, 0625, 0627, 0665, 0668, 0855)

ÖRKEŞSİZ (өркешсіз) *s.* s.26

ÖRKEŞTİ (өркешті) *s.* s.25 (0160, 0166, 0167, 0177, 0180, 0182, 0183, 0210, 0215, 0216, 0219, 0227, 0625)

ÖSİNDİ (өсінді)* *i.* s.22

PADAŞI (падашы)* *i.* s.26

PİŞEN (пішен)* *i.* s.26

PİŞENDİK, -gi (пішендік, -гі)* *i.* s.26

PUŞPAQ, -ğı (пұшпақ, -ғы)* *i.* s.13

PUŞPAQTA- (пұшпақта-)* s.17

SADIRALA- (садырала-)* s.22

SAĞA (саға) *i.* s.26

SARJAQ, -ğı (саржақ, -ғы)* *i. v.* s.22

SARI ATAN (сары атан) *i.* s.12 (0021, 0025, 0047, 0823)

SARIP, -bı (сарып, -бы)* *i. v.* s.22

SARISU^V (сарысу) *i.* s.22 (0216, 0632)

SASAY (сасай)* *i.* s.22

SAVARLIQ (сауарлық)* *s.* s.26

SAVIM (сауым)* *i.* s.26

SAVIN (сауын)* *i.* s.26
SAVINDIҚ (сауындық)* *s.* s.26.
SAVINŞI (сауыншы)* *i.* s.26
SAVIR (сауыр)* *i.* s.13
SAVIRLA- (сауырла-)* s.26.
SETİ- (**SETİYDİ**) (сеті- [сетиді]) s.26
SIRDAҚ, -ғі (сырдақ, -ғы) *i.* s.20
SIRĞA (сырға)* *i.* s.26
SOĞIM (соғым)* *i.* s.17 (0232)
SOҚIRTÜYE (соқыртүйе) *i.* s.26 (0226, 0568)
SOҚПАҚ (соқпақ) *i.* s.12 (0578, 0627)
SOҚTAN (соқтан) *i.* s.12
SORAP-SORAP (сорап-сорап) *ii.* s.26 (0627)
SORBOTҚA: sorbotқа jasav (СОРБОТҚА: сорботқа жасау) s.17 (0179)
SOY- (**SOYADI, SOYIP**) (сой-* [сояды, сойып]) s.26 (0174, 0233, 0600, 0664, 0715, 0722, 0724, 0726, 0727, 0729, 0731, 0733, 0771, 0797)
SOYIM, SOYIS (сойым, сойыс)* *s.* s.26
SU^VAR- (суар-)* s.26
SU^VAT (суат)* *i.* s.19 (0487, 0492, 0523)
SU^VATTA- (суатта-)* s.15
SU^VLIҚ, -ғі (сулық, -ғы)* *i.* s.20
SÜMEK (сүмек) *i.* s.22 (0632)
ŞAҚA (шақа)* *i.* s.26
ŞAL: şal-қуырік (шал: шал-құйрық) *s.* s.26 (0552, 0553, 0570)
ŞALAP (шалап) *i.* s.17 (0236)
ŞALAY (шалай) *i.* s.17 (0236)
ŞAMIL (шамыл)* *s.* s.26
ŞARANA (шарана)* *i.* s.14
ŞARTIҚ (шартық)* *i.* s.26
ŞAŞPA (шашпа)* *i.* s.29 (0474, 0477, 0493, 0499, 0512)
ŞAYIRLA- (шайырла-)* s.26

ŞEŞEK, -Gİ (шешек, -гі) *i.* s.22
ŞETTİK, -gi (шеттік, -гі)* *i.* (I) s.20 (0247)
ŞETTİK, -gi (шеттік, -гі) *i.* (II) s.20
ŞIBINDA- (шыбында-)* s.27
ŞIBIRTQI (шыбыртқы)* *i.* s.20
ŞILAV (шылау)* *i.* s.20
ŞINJARA (шынжара)* *i.* v. s.22
ŞİDERLİK, -gi (шідерлік, -гі)* *i.* s.13
ŞOQTIQ, -ğı (шоктық, -ғы)* *i.* s.13
ŞOM (шом) *i.* s.20 (0280)
ŞÖGER- (шөгер-) s.27 (0159, 0248, 0527, 0627, 0633)
ŞÖK- (шөк-) s.15 (0139, 0231, 0527, 0565, 0567, 0627)
ŞÖK-ŞÖK (шөк-шөк) *ii.* s.27 (0248, 0627)
ŞÖKTİR- (шөктір-) s.27
ŞUBAT (шұбат) *i.* s.17 (0178, 0187, 0190, 0235, 0236, 0240, 0244, 0245, 0553, 0613, 0616, 0621, 0642, 0643, 0826)
ŞUBATHANA (шұбатхана) *i.* s.17
ŞU^VDA (шуда) *i.* s.13 (0037, 0118, 0131, 0133, 0179, 0556, 0585, 0627, 0831, 0841)
ŞU^VDA BAV (шуда бау) *i.* s.17
ŞU^VDA JİP (шуда жіп) *i.* s.17
ŞU^V-ŞU^V (шу-шу) *ii.* s.27 (0627)
ŞÜV (шүү)* *ii.* s.27
ТАPIРАҚ, -ğı (тапырақ, -ғы) *i.* s.15
TARAMIS (тарамыс)* *i.* s.17
TASÖKPE (тасөкпе)* *i.* v. s.22
TAYLAQ, -ğı (тайлақ, -ғы) *i.* s.12 (0176, 0250, 0256, 0262, 0265, 0266, 0271, 0279, 0288, 0291, 0316, 0322, 0326, 0336, 0346, 0356, 0368, 0378, 0379, 0387, 0393, 0405, 0429, 0431, 0433, 0436, 0437, 0455, 0486, 0487, 0490, 0491, 0493, 0499, 0500, 0506, 0513, 0521, 0522, 0523, 0607, 0625, 0658, 0818, 0827, 0857)
TAYRAÑDA- (тайраңда-) s.15 (0195, 0851)
TEBİN (тебін)* *i.* s.27
TEBİNDE- (тебінде-)* s.15 (0180, 0567, 0609, 0629)

TENTЕК, -gi (тентек, -гі)* *i. v. s.22 (0345, 0497)*
TERİ (тері)* *i. s.17 (0037, 0038, 0053, 0061, 0081, 0085, 0179, 0217, 0541, 0613, 0715, 0725, 0748, 0771, 0840)*
TIĞIRIҚ, -ĞI (тығырық, -ғы)* *i. s.20 (0247, 0609, 0636)*
TIĞIRŞIN (тығыршын) *i. s.12*
TIŞҚAŃAҚ, -ğı (тышқаншақ, -ғы) *i. s.22*
TIŞҚIRT- (тышқырт-)* *s.27*
TİLBAS (тілбас) *i. s.22 (0632)*
TİLERSEK (тілерсек)* *i. s.14*
TİZDE- (тізде-) *s.27 (0159, 0248, 0527, 0545, 0597, 0852)*
TİZDEVLI (тіздеулі) *i. s.27 (0168, 0248)*
TOBAR (тобар)* *i. s.14*
TOBIҚ, -ĞI (тобық, -ғы)* *i. s.14 (0179)*
TOҚI- (тоқы-)* *s.27 (0181, 0246)*
TOҚТА- (тоқта-)* *s.15 (0232)*
TONĞAҚ, -ğı (тоңғақ, -ғы)* *i. s.27*
TOPAY (топай)* *i. s.14*
TORIM (торым) *i. s.12*
TÖL (төл)* *i. s.27 (0192, 0232, 0625)*
TÖL AYI (төл айы)* *i. s.27*
TÖL BASA (төл баса)* *i. s.27*
TÖLDE- (төлде-)* *s.27*
TÖLDEME (төлдеме)* *i. s.27*
TÖLDET- (төлдет-)* *s.27 (0615)*
TÖLDİ (төлді)* *s. s.27*
TÖLHANA (төлхана)* *i. s.27*
TÖSENİŞ (төсеніш)* *i. s.27 (0248)*
TÖS (төс)* *i. s.14*
TÖSTABAN (төстабан) *i. s.14*
TÖSTİK (төстік)* *i. s.17*
TÖRT TÜLİK (төрт түлік)* *i. s.27 (0001, 0015, 0158, 0185, 0186, 0558, 0605, 0606, 0608, 0609, 0844)*

TUĞIMDI (ASIL TUĞIMDI) (тұқымды)* *i. s.27 (0627)*

TUMSA (тұмса)* *i. s.27*

TUSA-, TUSAVLA- (тұса-*, тұсаула-)* *s.27*

TUSAMIS (тұсамыс)* *i. s.20*

TUSAV (тұсау)* *i. s.20 (0530)*

TUSAVLI (тұсаулы)* *s. s.27 (0519)*

TÜBİT (түбіт)* *i. s.14 (0180)*

TÜBİTTE- (түбітте-)* *s.27*

TÜLE- (түле-)* *s.14 (0180, 0217)*

TÜLİKTEN- (түліктен-)* *s.27*

TÜNEMELET- (түнемелет-)* *s.28*

TÜSTÜYE (түстүйе) *i. s.12*

TÜTELE- (түтеле-)* *s.28*

TÜTE-TÜTE (түте-түте)* *s. s.28*

TÜYE (түйе) *i. s.12 (0002, 0012, 0017, 0024, 0052, 0106, 0112, 0113, 0142, 0143, 0146, 0147, 0156, 0158, 0159, 0160, 0166, 0167, 0168, 0175, 0177, 0178, 0179, 0180, 0181, 0182, 0183, 0184, 0185, 0186, 0187, 0190, 0192, 0193, 0194, 0195, 0196, 0198, 0200, 0201, 0206, 0207, 0208, 0209, 0210, 0212, 0213, 0214, 0215, 0216, 0217, 0219, 0220, 0221, 0222, 0223, 0224, 0225, 0226, 0227, 0228, 0229, 0230, 0231, 0232, 0233, 0234, 0235, 0236, 0237, 0240, 0242, 0244, 0245, 0246, 0248, 0249, 0272, 0288, 0293, 0303, 0324, 0353, 0359, 0362, 0372, 0379, 0388, 0391, 0393, 0402, 0409, 0449, 0455, 0470, 0475, 0483, 0523, 0541, 0546, 0562, 0564, 0568, 0573, 0580, 0586, 0587, 0588, 0597, 0600, 0602, 0603, 0606, 0607, 0609, 0610, 0611, 0612, 0613, 0615, 0616, 0617, 0622, 0623, 0624, 0625, 0626, 0627, 0632, 0633, 0642, 0644, 0645, 0651, 0653, 0654, 0662, 0665, 0682, 0683, 0684, 0685, 0689, 0702, 0704, 0708, 0711, 0712, 0714, 0722, 0725, 0728, 0738, 0793, 0748, 0754, 0776, 0794, 0796, 0797, 0798, 0800, 0801, 0803, 0804, 0806, 0808, 0809, 0810, 0811, 0812, 0813, 0814, 0815, 0816, 0817, 0818, 0820, 0821, 0825, 0827, 0828, 0829, 0830, 0831, 0832, 0833, 0834, 0836, 0838, 0840, 0841, 0843, 0844, 0849, 0850, 0851, 0852, 0853, 0854, 0855, 0856, 0857, 0858, 0859, 0860, 0862, 0863, 0865, 0866)*

TÜYEBALVAN (түйебалуан) *i. s.30*

TÜYEBAS (түйебас) *i. s.30*

TÜYEDEN TÜSKENDEY ҚІПАЙТТИ (түйеден түскендей қыпайтты) *d. s.30*

TÜYEDEY (түйедей) *s. s.30 (0611)*

TÜYEJAPIRAҚ, -ғи (түйежапырақ, -ғы) *i. s.30*

TÜYE JOŃIŞҚА (түйе жоңышқа) *i. s.30*

TÜYE JÜN МАҮҚА (түйе жүн майқа) *i. s.17*

TÜYEҚАРИН (түйеқарын) *i. s.30*

TÜYEKEŞ (түйекеш) *i. s.28*

TÜYEҚУЛАҚ, -ғи (түйекұлақ, -ғы) *i. s.30*

TÜYEҚУS (түйекұс) *i. s.30*

TÜYEҚУYRIҚ (түйекұйрық) *i. s.30*

TÜYELE- (түйеле-) *s.28*

TÜYELİ (түйелі) *s. s.28 (0202, 0208, 0226, 0627)*

TÜYELİK (түйелік) *i. s.28*

TÜYEMOYNAҚ (түйемойнақ) *i. s.18*

TÜYENİ TÜGİMEN (BİYENİ BÜGİMEN) JUT- (түйені түгімен (биені бүгімен) жұт-) *d. s.30*

TÜYESİNİR (түйесінір) *i. s.30*

TÜYEŞAĞALA (түйешағала) *i. s.30*

TÜYEŞİ (түйеші) *i. s.28 (0190, 0191, 0192, 0195, 0197, 0213, 0234, 0595, 0603, 0611, 0613, 0627)*

TÜYETABAN (түйетабан) *i. s.30*

TÜYETAYLA- (түйетайла-) *d. s.30*

TÜYETAYLILAV (түйетайлылау) *i. s.30*

TÜYETİKEN (түйетікен) *i. s.30*

TÜYE ÜSTİNEN SIYRAҚ ÜYTTİ, it қаptı (түйе үстінен сирақ ұйтті, ит қапты) *d. s.30 (0838)*

ULTABAR (ұлтабар)* *i. s.14*

UMA (ұма) *i. s.14 (0631, 0632, 0633)*

URĞAŞI (ұрғашы)* *s. s.28 (0160, 0166, 0625, 0627)*

UŞA (ұша)* *i. s.18*

U^VIZ (уыз)* *i. s.28*

ÜKİ (үкі)* *i. s.28 (0627)*

ÜLEK, -gi (үлек, -гі) *i.* s.12 (0163, 0166, 0219, 0529, 0531, 0552, 0625, 0627)

ÜRKEK (үркек)* *s.* s.15

ÜYELE- (үйеле-) *s.*15 (0194)

YEPİRŞİK, -gi (епіршік, -гі) *i.* s.18 (0240)

ZULPI (зұпы) *i.* s.14

2. METİNLER

2.1. ÇEVİRİYAZI - AKTARMA

0001	2.1.1. Tört Tüliktiñ Keñesi Koy, sıyr, jılkı, tüye — törtevi bir küni jiyılıp otırıp keñesedi: «Kaysımız qanday jerge, qanday kisige bitsek, paydalı bolar yedi? — degen savalğa olar bılay depti-mis:	Dört Tülik (Tür) in Söyleşisi Koyun, sığır, at, deve; dördü bir gün toplanmış söyleşiyordu. “Hangimiz nerede, kimin için hazır olsak, nasıl faydalı olurduk?” sorusuna şöyle cevap vermişler.
	Sıyr: — Qalıñ qorıq nu ^v ğa bitem,	Sığır: — Sık verimli otlağa yetişirim
0005	Qorı üzilgen qu ^v ğa bitem. Koy: — Küngeyli qara taşqa bitem, Şaru ^v a qu ^v ğan başqa bitem.	Servetini yitiren talihsiz yetişirim. Koyun: — Güneyli kara taş yetişirim, İş kovalayan başa yetişirim.
	Jılkı: — Betegeli belge bitem, Nayza ustağan yerge bitem.	At: — Güzel otlu sırta yetişirim Mızrak tutan eve yetişirim.
0010	Tüye: — Jalmañ qulaqtı sorğa bitem, Yel işindegi zorğa bitem.	Deve: — Endişe verici sıkıntıya yetişirim El içindeki zorluğa yetişirim.

0015	2.1.2. Tört Tülik Kolhozdñ qorasında bir keñ üyde, Bas qostı qoy men sıyr, jılqı, tüye. «Aytalıq qaysımız paydalımız, Adamğa bizdi ösirgen bolıp iye?» —	Dört Tülik (Tür) Kolhoz avlusunda bir geniş evde Toplandı koyun ile sıgır, at, deve. “Söyleyelim hangimiz faydalıyız. İnsana, bizi yetiştirip, olan sahip.”
0020	Dep olar özderinşe dabırlasıp, Sarı atan kete jazdadı qoydı basıp. Söz alıp kezek-kezek aytısadı, Salkınmen keşke jaqın keñes aşıp.	Diye onlar kendilerince bağışarak Sarı atan gitmeye kalkıştı koyunu ezerek Söz alıp sırayla atıştılar Serinlikte akşama yakın meclisi açarak.
	Tüye:	Deve:
0025	Söz aldı aldımene Sarı atan: Adamnñ men alısqa jügin tartam, Tartamın jazda arba, qısta şana, Al jükti jol joq jerde üstime artam.	Söz aldı öncelikle sarı atan: — İnsanın, ben, yükünü uzağa taşırım. Taşırım yazın araba, kışın kızak Yol olmayan yerde de yükü üstüme atarım
	Qaşıama artsa-dağı terlemeymin,	Ne kadar olsa da terlemem.
0030	Bäribir: jazıq, ıldıy, ör demeymin. Istıqqa bäriñnen de şıdamdımın, Qırıq kün su ^v işpesem	Hepsi bir; ova, bayır, yokuş demem. Sıcağa hepinizden de dayanıklıyım. Kırk gün su içmesem susamam.

şöldemeymin.

Toyamın kele jatıp şöpti şalıp,

Doyarım, gezerken ot yiyerek

Jılkıday künde üş mezigil jem
jemeymin.

At gibi günde üç kez yem yemeden.

0035 Adımım keñ, tağı da boyım biyik,

Adımım geniş, boyum da büyük.

Sondıktan senderdi men teñ
demeymin,

O yüzden size ben, denk demem.

Bağanalı terim ülken, şu^vdam
mayda.

Tabii ki derim büyük, tüylerim ince.

Jılkıdan yet pen terim yeki yese
artık,

Attan et ile derim iki kat fazla

Sondıktan adamğa köp menen
payda.

O yüzden insana çok, benden fayda.

0040 **Jılkı:**

At:

Söyledi kundız tükti kılager de,

Konuştı kunduz tüylü kula (kirli
sarı) da

Kulağın tikireytip kisinedi de:

Kulağını dikip, kişnedi de:

— Jarıssam, ozıp ketem, ku^vsam —
jetem,

— Yarışsam geçerim, kovalasam
yetişirim.

Javınger meni kütüp mingen yerge

Cengâver, beni bekleyip binen ere

0045 Keşegi Amankeldi, yer Çapaev

Dünkü Amankeldi, er Çapayev

Javlardı meni minip tıkkın jerge.

Düşmanları bana binerek tıkan yere.

Sarı atan, beker meni jamandadıñ.

Sarı atan boşuna beni kötiledin.

	Maydanda atağımı adaldadım.	Meydanda ünümü ispatladım.
	Kızıl yer meni minip javğa şavıp,	Kızıl er bana binip, düşmana çalıp
0050	Javlardıñ talķandağan ķamaldarın.	Düşmanların parçaladılar kalelerini.
	Yerlerdiñ tarihına ķarap tursañ,	Erlerin tarihine baksan,
	Kördiñ be tüyemenen jav alģanın?	Gördün mü deveyle düşman alan?
	Bağalı terim menen ķuyrık-jalım,	Değerli derim ile kuyruk-yelem.
	Kımızım kirgizedi yeldiñ älin.	Kımızım halka güç verir.
0055	Jal-jaya, ķazı-ķarta menen şıģar,	Yele-et, kazı-karta benden çıkar
	Sondıķtan teñ kelmeysiñ maģan bäreñ.	O yüzden denk gelmezsini bana hiç biriniz.
	Sıyr:	Sığır:
	— Mö, — dedi ķoñır sıyr sözge jetik,—	— Mö dedi kahverengi sığır söze yetip.
	Қur bosқа davırķpalıķ teris ketip.	Boşuna tartışmayın ters gidip.
0060	Şıģadı sütünnen may, ķurt, irimşik,	Çıkar sütümden yağ, kurt (çökelek), peynir,
	Bağalı yetim maylı, terim — yetik.	Değerli etim yağlı, derim çizme.
	Kolhozdiñ jumısına ķolaylımın,	Kolhozun işine elverişliyim.
	Senderdey ozbasam da ķu ^v ip jetip.	Sizin kadar olmasam da yetişirim.
	Bazarğa bāsekemen yetim tüsse,	Pazarda etim rekabete düşse,
0065	Ketedi jılķı yetinen burın ötip.	Gider at etinden daha önce.
	Adamğa bizdi ösirgen köp raķmet	İnsana, bize bakana, çok rahmet

Mal kılıp ola ustağan bizdi
 yretip.

Mal edip bize bakıp, beslediğinden.

Koşkar:

Koç:

S yleydi k k m yizdi koşkar:

S yler mavi boynuzlu koç

0070 —  ur bosa davrıkpalık, — dedi,
— dostar.

— Boşuna tartışmayalım, dedi,
dostlar.

Turėanda jaksı jerde davlaspalık,

Doğru zeminde tartışmıyoruz.

Birge  sip, bite  aynap bolıp dos-
jar.

Beraber yetişip, b y y p olup dost,
yar

Senderdey mıktı yemespin,
jarıspaymın,

Sizler gibi sağlam değilim
yarışmıyorum.

Alasa boyım mınav,  aristaymın.

Kısa boyum, işte,  arışlıyorum.

0075 Adamėa beretuğın paydamdı
aytam,

 nsana dokunacak faydamı,
s yleyeyim,

Men artta senderden t k
 alıspaymın.

Ben sizlerden hiç geride kalmam.

Adamėa, bilse izder, artık  unım,

 nsan i in bilseniz fazladan
değerimi.

Kiyimni  k ri izder neşe t rin.

Giyimin g r n, bir ok t r n .

Kasımni   stindegi sur şiynele,

Kaşımın  st ndeki boz şineli

0080 Bay asa ,  rtis  ana meni  j nim.

Fark etsen, azıcık, benim y n m .

Terimdi adam meni  ton  ıladı,

Derimi insan kendine elbise yapar,

Demeydi  attı ayazėa to dıradı.

Demez, sert ayazda dondurur.

	Sütüm bal, yetim tätti, sütüm ayran,	Sütüm bal, etim tatlı, sütüm yoğurt,
	Bir kese işse, adamdı toydıradı.	Bir kâse içse insanı doyurur.
0085	Terisi jılkı, sıyr boladı yetik,	At, sıyr derisi olur çizme,
	Ketedi kıttı ayazda ızğar ötip.	Gider sert ayazda, soğuğu geçirip.
	Jünimnen meniñ basıp piyma kiyseñ,	Yünümnden benim pima (çizme) giysen,
	Jüresiñ maydandarda öleñdetip.	Yürürsün meydanlarda şen şakrak.
	Adamnıñ üstindegi bar kiyimi,	İnsanın üstündeki bütün giyimi,
0090	Üyine jinap qoyğan bar buyımı,	Evine topladıǵı bütün malı,
	Adamnıñ jamılğanı, tösegeni,	İnsanın örtündüǵü, döşediǵi,
	Baykasañ, ürtis qana qoydıñ jüni.	Gözlesen, azıcık, koyunyünü.
	Jünimnen üsteriñe jabu ^v japsa,	Yünümnden üstlerine keçe örtse,
	— Apır-av, — der yediñder, — netken jılı	— “Hayret” derdiniz, “Ne kadar sıcak”
0095	Adamğa menen qındı bola almaysıñ,	İnsan için benden deǵerli olamazsınız,
	On yese menen görü bolsañ da iri.	Benden on kat daha olsanız da iri.
	Serke:	Keçi:
	— Aytısıp birin-biri maqıldadı	— Atısıp birbirinizi onayladınız
	Degende söz bitü ^v ge jaqındadı:	Böylece söz bitmeye başladı:
0100	«Adamğa qanday men de paydalımın». —	“İnsana ben de ne kadar faydalıyım”

	Dep, serke tura alıp bakıldıadı.	Diye serke onları izledi.
	Aytısıp törtevi de ketti dava,	Atısıp dördü de girdi tartışmaya,
	Bärimiz paydalımız dedi adama.	Hepimiz faydalıyız, dedi insana.
	aktırmay anattı men tumsıqtıa	Sataşmadan kanatlı ve gagalıya
0105	Sizderdey men de razı malşılara.	Sizler gibi ben de memnunum obanlara.

2.1.3. Tüye Tu^vralı Öleñder
Oysıl Karağa

- İt-kuş, päle indetten aman saқтаp,
Top-top kılıp botalap, arvana.
0110 Jäne bir tilek tileytin,
Bergeniñdi bileyin,
Kotanğa kıymas tüye ber,
Tüye berseñ, üye ber.
Jatқан jeri daladay,
0115 Azu^v tisi қaladay,
Yeki örkeşi baladay,
Қарşıldaған bu^vrası,
Jalbıraған şu^vdası,
Jibekten bolsın buydası.
0120 Oydан-oyğa boşalap,
Sansız ingen botalap,
Botların ösirtip,
Saltanatpen köşirtip,
Қonıstan қonıs таñдатıp,
0125 Көşkende joñdı шаñдатıp
Jaқsı jayға қondırsın,

Deve Hakkındaki Şiirler
Oysılkaraya (Deveye)

- İt kuş, bela marazdan atanı saklayıp,
Batın batın botalayan arvana.
Ve bir dilek dileyen,
Verdiğini bileyim,
Ahıra kıymayan deve ver,
Deve versen, çokça ver.
Yattığı yer dışarısı gibi,
Azı dişi şehir gibi,
İki hörgücü çocuk gibi,
Şapırdayan buğrası,
Dağınıklaşan tüyleri,
İpekten olsun ipi.
Çukurdan çukura geçerek,
Sayısız ingen doğurup,
Botlarını büyütüp,
Saltanatla göçürüp,
Yayladan yayla seçip,
Göçerken tozu dumana katıp,
Güzel bir yere kondursun,

	Şaru ^v anı toltırsın.	İşini halletsin.
	Közi janıç juldızday,	Gözü parlak yıldız gibi,
	Moyını iyir qobızday,	Boynu eğri kopuz gibi,
0130	Quyırığı uzun qamşıday,	Kuyruğu uzun kamçı gibi,
	Şu ^v dası bar jamşıday.	Tüyleri var örtü gibi.
	Mañ-mañ başqan mañ başqan.	Ağır ağır basan, ağır basan.
	Şu ^v daların şañ başqan,	Tüylerini toz basan,
	Tört ayağın teñ başqan.	Dört ayağını denk basan.
0135	Yeki örkeşin qom başqan.	İki hörgücünü yağ basan.
	Tilin tiken tespegen,	Dilini diken delmeyen,
	Alabota, terisken,	Karapazı, itdirseği,
	Murındığı kelisken,	Burunsığı hoş,
	“Şök” – degende, “bıq” – degen,	‘Çök’ deyince ‘bık’ diyen
0140	Şeşip üyin jüktegen,	Çözüp evini yüklenen,
	Oysıl qara balası	Oysıl kara yavrusu
	Tüye bassın üyiñdi,	Deve bassın evini,
	Tüye bassa üyiñdi,	Deve bassa evini,
	Kiye bassın üyiñdi.	Kut bassın evini.

2.1.4. Tüye

Bala kezimizde äjem yekevmiz jumbaq jañıltpaş, sanamaq aytıp oynaytın yedik. Äjemnen üyrengeñniñ bärin özine qaytadan aytatınmın. «İyir qobız, janq juldız», — deymın. Äjem taba almağan bop, uzaq oylanadı. Är neni bir aytıp köredi. Men: «Sonı da bilmeysiñ be, ol tüyeniñ moynı men közi ğoy» — deymın. Äjem mäs boladı. Sodan soñ:

— Üyir-üyir jılqıñ bolsa, qalay şaqırar yediñ? — deydi mağan.

— Qurav-qurav dep şaqıramın,— deymın ğoy.

0150 — Otar-otar qoyıñ men yeşkiñ bolsa şe?

— Quray-quray. Savlıq qoylardı ustap kosaqtarda «qosaq-qosaq» deymiz. Sonda qoy qosaqqa tıǵıladı.

Al yeşkige «şöre-şöre» deymiz.

Äjem jımiyadı. Öytkeni bul da öz sözi. Älde soğan ba, älde javaptı artıǵımen qayırdım dep, kem soǵıp otırǵanıma ma — belgisiz. Söytedi de sözimdi özi tüzeydi.

Deve

Çocukluk çağında ninemle ikimiz, bilmece, tekerleme, saymaca söyleyip oynardık. Ninemden öğrendiklerimin hepsini tekrar kendine sorardım. “Eğri kopuz, parlak yıldız” derdim. Ninem bulamayıp uzunca düşünürdü. Her şeyi bir kere söyleyip denerdi. Ben “Onu da bilmiyor musun, o devenin boynuyla gözü be” derdim. Ninem şad olurdu. Ondan sonra:

— Sürü sürü atın olsa nasıl çağırırdın, derdi bana.

— Kurav kurav diye çağırırdım.

— Sürü sürü koyun ve keçi olsa?

— Kuray kuray. Doğurmuş koyunları yakalayarak boyunlarından birbirine bağlayıp “kosak kosak” deriz. O zaman koyunlar toplanır.

Keçiye ise “şöre şöre” deriz.

Ninem gülümserdi. Çünkü bu da kendi sözüydü. Ona mı, yoksa cevabı fazlasıyla vereyim derken eksik bıraktığıma mı bilemiyorum, öylece sözümü düzeltirdi.

— Koydı qırıylap qaytaradı, püšet-
püšet dep şaşıradı. Maqul, tabın-tabın
sıyıñ boldı deyik?

— Koyunu geri çevirir püšet püšet
diye çağırırlar. Peki, sürü sürü sığırın
oldu diyelim?

0155 — Av-av, av-av dep.

— Av av diye.

— Al kele-kele tüyeñ bolsa şe?

Sürü sürü deven olsaydı?

— Kele-kele, kös-kös.

— Kele kele, kös kös.

Äñgime üstinde äjemniñ avjayın
bayqaymın, yel işinde jürgen soñ tört
tüliktiñ qasıyetin tügeldey bilü^vimdi
qalaytınday. Men üşin tüye bärinen
artıq sekildi. Öytkeni tüyeli köştiñ
başqağa uqsamas özindik saltanatı,
säni boladı. Saharanıñ ubap-şubap kele
jatқан nağız ülken kerveni. Janu^varlar,
özderi sonday yelpildegен, jetekşil
boladı. «Tüye armandaydı yeken, —
deytin äjem, — külden tösegim,
düzgennen murındığım bolsa jüz jasar
yedim» dep.

Sohbet sırasında ninemden fırsat
kolluyordum, el içinde gezdikten sonra
dört türün özelliğini tamamen bilip
bilmediğimi merak eder gibiydi. Benim
için deve hepsinden daha iyi gibiydi.
Çünkü deveyle göçün, başkasına
benzemeyen, kendine has şenliği,
güzelliği olur. Sahranın peş peşe gelen
gerçek büyük kervanıdır. Hayvanlar o
kadar değer verilen rehberler oluverirdi.
“Deve hayal edermiş.” derdi ninem,
“Külden döşeğim, düzgenden
burunluğum olsa, yüz yaşına varırdım.”
diye.

Tüyege jük artu^v da kolaylı. Äveli
şögerip, tizdep (moynınan asırıp
arқанmen aldıñğı yeki ayağıñıñ
bükpesinen bekitip baylap qoyu),
qomdap bolğan soñ jükti asıqpay artıp
alasıñ. Sodan soñ turğız da birine-birin
tirkep, on şaqtısın bir adamğa jetelet te
qoya ber.

Deveye yük yüklemek de kolay.
Önce çömelterek dizini bağlayıp (halatı
boynundan asırıp ön iki ayağını
dizinden sıkıca bağlayarak)
eyerledikten sonra yükü yavaşça
yüklersin. Ondan sonra ayağa kaldırıp
birbirlerine iliştirerek on kadarını bir
adamin peşine takıver.

0160 Tüyemen köşü^vdiñ kıyındığı kıya
jerde ğana. Üstindegi jügi sāl avsa,

Deveyle göçmenin tek zorluğu,
yamaçtır. Üstündeki yükü azıcık kaysa

başıp jata ketedi. Äsirese atam üyiniñ bağırmaya başlar. Özellikle dedemin, başıravıķ sarı ingeni (ķos örkeşti eskiden, evindeki şamatacı sarı ingenin tüyeniñ urğası) söytetin. Sondayda (iki hörgüçlü dişi deve) yaptıkları. äjem sarı ingenge jaķtırmay ķarap Ondan ninem sarı ingeni beğenmeyip; turıp: «Nar balası baķ yetpes», — “Nar yavrusu aniden bağırmaz.” deyişi, degen tegi ras», — deytin. Al yendi nar gerçekten doğrudur. Şimdi ise nar tüyeniñ jöni bir başka. Osındayda devenin hali bir başkadır. Bu arda yesime mektepte jattap alıp, aytıp aklıma ezberleyip söylediğim jüretin: Mahambet’in şiiri geldi:

Tolarsaķtan saz keşip,

Ayak bileğinden sazlık aşıp

Toķtamay tartıp şıǵuǵa,

Durmadan çekip çıkmaya

ķas ülekten tuǵan kötepti,

Hakiki ülekten doğan kaldırmıştı

ķara nar kerek bizdiñ bul iske, —

Kara nar gerek bizim bu işe

0165 degen Mahambettiñ öleñi tüsedı.

Şınında da tüyeniñ ayır örkeşti jāne Aslında devenin çift ve tek hörgüçlü sıñar örkeşti bolıp bölınetin yeki türı olarak ayrılan iki türü var. Kışı sert, bar. Kısı kıattı ızǵarlı jaķta ayır örkeş kuru ayaz olan yerde çift hörgüç (ķalmaķ, ķazaķ, monğol), ıstıķ (Kalmak, Kazak, Moğol), sıcak aymaķta sıñar örkeş tüye keñ tarağan. bölgelede tek hörgüçlü deve çokķa Nar — osı sıñar örkeşti tüyeniñ jalpı mevcuttur. Nar, tek hörgüçlü devenin atavı, ülek — nardıñ jas bu^vrası, yaǵni genel adıdır. Ülek, narın genç buğrası, yerkegi. Urğasıñın maya dep te, arvana yani erkeği. Dişisini maya diye de, dep te atay beredi. Alayda, nar-ķospaķ arvana diye de adlandırırılar. Oysa nar-nemese ķospaķ delinetin tüyeniñ üşinşi kospak veya kopsak (melez) denilen türı taǵı bar. Bul — nar men ayır devenin üçüncü bir türü daha vardır. örkeşti tüyeniñ ortasıñan şıķķan Bu, nar ile çift hörgüçlü devenin bu^vdanı. Al jabayı tüyeni ķaptaǵay arasında melez bir türdür. Yabani deydi yeken. deveye ise kaptaǵay denir.

Ayır örkeşti tüyeniñ bu^vrası (kelege Çift hörgüçlü devenin buğrası tüsetin yerkegi, atalıķ tüye) ingen (sürüye katılan erkek, babalık deve)

qayıtu^vğa üş-tört jasında qosıladı. ingenle üç-dört yaşında çiftleştirilir. Buğan deyin onı bu^vırşın deydi. Bu^vra Buna kadar ona buvırşın denir. Buğra, äsirese bu^vırşın kezinde qıyañkı boladı. özellikle buvırşın zamanında huysuz Jas botalardı şaynap tastavdan da olur. Genç botaları çiğnemekten de tayınbaydı. Sondıqtan da avıldıñ bar çekinmez. O yüzden de köydeki bütün balası atam üyiniñ qara bu^vrasınan çocuklar, eskiden beri, kara buğradan qorqatınbiz. korkarız.

Ol özge tüyelerdiñ bärinen sustı, O, diğər develerin hepsinden yerekşe jaralğan aşu^vlı hayvan yedi. heybetli, özel yaratılmış, sinirli Tipti tizdevli jatқан kezdiñ özinde hayvandı. Bağlanmış yatarken önünden aldınan ötip bara jatқан adamnıñ üstine geçen insanın üstüne ağızındaki gevişini avzındağı jın «pofu^v» degizip bürke puf diye tükürmesinden de anlaşıldığı salatın. «Öli bu^vranıñ basınan, tiri atan gibi. “Ölü buğranın başından diri atan qorqıptı», — degenniñ de jayı bar. korkar.” demek uygundur. Özellikle kış Äsirese qıs aylarında (qañtar, aqpan, aylarında, (ocak, şubat, bazen marta keyde navırızğa deyin) jarağan kezinde kadar) yararlı zamanında, iyice tım qavipti. Avzınan aq köbigi tehlikeli. Ağızından ak köpüğü saçılıp burkırap, zirkildep ketetin. kanı beynine sıçrar. “Herhangi birinin «Äldekimniñ bu^vrasın şaynap, buğrasını çiğneyerek, atardamarını küretamırın qıyıp jibere jazdaptı, parçalayıp atar. Dizini kemirip bırakır.” tizesin kemirip tastaptı» degendi dendiğini işittik. İnsan gücünü. Mal yestiytinbiz. Kisi qu^vatın. Mal qarap bakıp otlakta karşılaşılan ne kadar insan jürip öriste kezdesip qalğan talay varsa; yokuş, yamaç, kaygan yerlerde adam: örge, kiyağa, tayğaqqa salıp bile kaçıp kurtulduğunu hikâye eder. qasıp qutılğanı tu^vralı añgimeleytin.

Sonda oyıma: «Yeger miyday O zaman aklıma; “Eğər bataklıkta dalada kezikse qayter yedi?» — degen karşılaşa ne yapardı?” sorusu geldi. surav uyalaytın. Biraq yereseakterdiñ Ama yetişkinlerin hikâyelerine kulak añgimelerine qulaq türgen sayın bul verince bu soruya da cevap bulmuş gibi savalgı da javap tapqanday bolatınmın. oldum: “Falan yerde, tanımadığım bir «Bälen degen jerde tosın keles jatқан Kazak kamçıcı yiğide, bu tarife uygun qazaktıñ bir qamşıger jigitine, osı bir buğra atıldı. Ne kadar qaçıysa da sekildi jarağan bu^vra tap beredi. Qalay etrafı bataklık bir ovaymış. Kurtulmayı

kaşsa da aynası miyday jazıq yeken. becerdikten sonra dönüp, sekiz örme
Qutıla almasın bilgen soñ qayrıla berip, buzağı diş kamçıyla alnının tam
segiz örme buzav tis qamşımen qaq ortasından kırbaqladı. Buğra oracıkta
mañdaydan osıp kelip jiberedi. Bu^vra çöküp kaldı. Dönüp bakınca kamçının
sol jerde şögip jatıp qaladı. Qayrılıp değıdiğı yer, alnının parmak basım
barıp qarasa, qamşınıñ şorlap tüygen yerini oymuş.” der eski yaşlılar. Ben
topsası mañdaydın barmaq basım jerin öyle bir kamçıcının kara buğraya
oyıp tüsken yeken deydi», — dep rastlamamasına hayranım. Ya ninem
soğatın köneköz qariyalar. Men sonday olsaydı, bu durumda:
bir qamşıgerdin osı qara bu^vrağa
jolıqpaytına qayranmın. Al äjem
bolsa, osınday kezde:

- 0170 Jatqan jeri daladay, *Yattığı yer bozkır gibi,*
Yeki örkeşi baladay, *İki hörgücü çocuk gibi,*
Azu^v tisi qaladay *Azı dişi şehir gibi*
Jabu^vı bar jamşıday, *Keçesi var örtü gibi,*
Bu^vra soyğan ne sumdıq, — *Buğra soyan ne uğursuz*

- 0175 dep maqaldaytın. Öytkeni äjem Şeklinde atasözleriyle örneklerdi.
tüyeni öte jaqsı köretin. Öytü^viniñ Çünkü ninem deveyi çok sever. Öyle
sebebi köp. Äsirese jas tuğan botası olması için çok sebebi var. Özellikle
sonday süykimdi, sulu^v boladı. Yeki yeni doğmuş botası çok sevimli, güzel
közi qap-qara, möp-möldir. Balbuldap olur. İki gözü kapkara, tertemiz.
turadı. Özi sonday yerke. Halkımızda Yüzüne kan gelir. Kendi de o kadar
botaday sulu^v, yerke bolsa yeken degen şımarıktır. Halkımızın, bota gibi güzel,
tilekpen kız atın «Botaköz» koyuı da nazlı olsa şeklindeki dilekle kız adını
tegin yemes. Demek, bota qazaq halkı ‘Botaköz’ koyması da boşa değıldir.
üşin sulu^vlıqtıñ simvolı siyaqtı. Demek ki bota Kazak halkı için
güzelliğın sembolü.

Yendeşe sulu^vğa suqtana Şimdi güzele yiyecekmiş gibi
qaramaytın kim bolu^vşı yedi. Sondayda bakmayan kim ki. O zaman göz

köz tiyimesin, suķ ötpesin dep, değmesin, nazar ilişmesin diye boynuna moynına kızıl su^v ırtpaķ baylap қoyatın. kızıl bir ip baēlayıp koyulur. Ne zaman Қаған yeki jasқа қарay asıp, taylaқ ki iki yaşını doldurur, taylak yerine atanғанша nāzik dep yesepteledi. nazik diye çağırılır.

Қазақta «tüye botalaēanday» Kazaklarda ‘deve yavrulamış gibi’ deytin мәтел бар. Bul мәтел öte uzaққа diye bir deyim vardır. Bu deyim, sozılıp ketken jumısқа baylanıstı vaktinden fazla uzamış iş için kullanılır. aytıladı. Aytса aytқanday-aқ, tüye yeki Deyimin gerçeklik payı vardır; deve iki jılда bir-aқ ret botalaydı. Ayır örkeşti yılda bir kez doğurur. Çift hörgüçlü tüye 13 ay, sınar örkeşti tüye 14 ay devenin hamileliēi 13 ay, tek hörgüçlü köteredi. Yesesine 18 ay boyı күnine devenin 14 ay sürer. Her biri 18 ay, 4-5 ret savıladı. Yeñ süttisi arvana. гünde 4-5 kere saēılır. En sütlüsü Jılına әr arvana 4000 liytrge deyin süt arvanadır. Yılда 4000 litreye kadar süt beredi. verir.

Tüye süti yejelden halkımızdñ Deve süti eskiden beri halkımızın negizgi talēajav yeter as-taēamının bir asıl besin ve gıda maddelerinden biri түri bolıp sanalıp keledi. Tüye sütinen olarak bilinir. Deve süтүnden çeşitli түрli-түрli dāmdi таēамдар, қurt, may, tatlarda yiyecekler, çökelek, yaē, peynir irimşik jasaladı. Şubatı (қımıran) әri yapılır. Şubat (kımran), bazen ićecek su^vsin, әri tamaқ. Onıñ әsirese yemdik bazen de yemektir. Özellikle güçlü bir қasiyeti күşti. Қазақстан мен Орта ilaç özelliēi vardır. Kazak ve Орта Азия halıqtarı yerteden-aқ bilgen. Оsı halkları eskiden beri bunu bilirler. күngi meditsinanıñ anıқtavına Bugүnkü tıbbı beyanlara bakıldıēında, қараēanda üzbey şubat işip жүrgen kesintisiz kırman ićen insanlar, ciēer adamdar ökpe avru^vlarına şaldıқpaydı hastalıklarına yakalanmamaktadırlar. yeken. Қзақтñ halıқ meditsinası Kazakların ‘halk tabibi’ ciēer, mide ve ökpe, asқazan, işek avru^vların şubatpen baēırsak hastalıklarını kımranla yemdeytin bolған. iyileştirmiş.

Äkem kiyiz üy jasaytın. Sonda Babam keçe çadır kurmuştu. Orada körgenim бар — tüye terisimen deve derisinden yapılan çadırın rüzgāra köktelgen kerege jelge berik boladı. dayamklı olduēuna şahit oldum. Bakır Jez şegedey mıқtı ustaydı. Bala çivi gibi saēlam tutuyordu.

kezimde alısıp jürüp tobiğimdi tayğızıp alğanım bar. Sodan ayağım küp bop isip ketti. Äjem derev tüyeniñ şu^vdasın tuzdı su^vğa kaynatıp-kaynatıp isigen jerime orap, tañıp tastadı. Sodan älgı isik kaytıp ketti. Osı ädisti «sorbotқа jasav» dep atağanı äli yesimde.

Çocukluğumda tepişirken topuğum çıkmıştı. O yüzden ayağım güm diye şişti. Babam, hemen devenin boyun tüylerini tuzlu suda kaynatıp, şişen yeri sararak sıkıca bağladı. Birazdan şişkinlik kayboldu. Bu metoda ‘sorbotka yapmak’ dediğini hala hatırlıyorum.

0180 Jün demekşi, tüye jıl sayın bir ret, köktemde tüler aldında küzeledi. Tülegen soñ tebindep şıqqan jaña jünün «bozdaқ» dep ataydı. Jüni baғalı da, molı da ayır örkeşti tüye. Är tüye besten on kilogramğa deyin jün beredi. Onıñ seksen bes protsenti öte baғalı tübit bolıp sanaladı.

Deve yılda bir kez, ilkbaharda tüy dökmeden önce kırkılır. Tüylerini döktükten sonra yeniden çıkan yüne ‘bozdak’ denir. Yünü bol ve kıymetli olan çift hörgüçlülerdir. Her bir deve 5–10 kg. yün verir. Bunun yüzde seksen beşi tübittir. (tiftik)

Äjem tüye jünün şekpen toқıp beretin. Alistan қарағанда jol-jol bolıp, қазтаñdaylanıp көринetin. Onı yezi «teris» dep ataytın. Östip teris арқав yetip toқıp, oған тқыр қара барқıttan döñgelek jaға салıp tikken şekpeni kimge bolsa da jarasa ketü^vşi yedi. Tüye jünün sarı түsin қара jaға аşıp-ақ jiberetin.

Ninem deve yününden cepken dokurdu. Uzaktan bakıldığında, şerit şeklinde, çayır otu gibi görünürdü. Kendisi ‘ters’ diye adlandırır. Böyle, argaçla dokuduğu cepkene kısa kara kadifeden yuvarlak bir yaka dikince herkese yakışır. Deve yününün sarı rengini siyah yaka açardı.

«Ақ түyeniñ қарнı jarıldı» degen söz halıқ uғımında asa molşılıқты bildiredi. Ärine, bul tüye түliginiñ kesek bitimdi, kesiminiñ үlkendigine bola ayılғанı anıқ. Yetke ötkizgende ayır örkeşti түyelerdiñ salмағı bes жүзден тоғыз жүз kilogramға deyin

“Ak devenin karnı yarıldı” sözü halk arasında bolluğu belirtir. Elbette bunun, deve türünün iri fiziğini belirtmek için kullanıldığı açık. Ete gelince; çift hörgüçlü develerin ağırlığı beş yüzle dokuz yüz kilogram arasında değişir.

tartadı yeken.

Tüye mayın örkeşine jiyadı ğoy. Ğsirese jabayı tüye örkeşti bolatın körinedi. Ol Aziyada Şınjañ men Oñtüstik-Batıs Monğolıyanıñ şöldi aymaqtarında ayır örkeşti tüye türinde ğana kezdesedi yeken. Mine, osı jabayı tüyelerdiñ örkeşine jüz yelu^v kilogramğa deyin may jiyatını anıqtalğan.

Basqa tülikter sekildi tüye de jayılm malı. Oğan keñ matav (öris) kerek. Andızdap, bıtırap jayıladı. Şöleyt jerde ösetin şöpterdi süyip jeydi. «Aksağ tüyeniñ avzına jel aydağan қаңбақ түсер», — degen мақал sodan şıkса kerek. Tüye şölge öte tözimdi. Tuzğa öş. Birağ bizdiñ avıl қара topıraқtı, su^vlı jerge қonıстаңған-dı. Yeski қıстаvdıñ aynalasın alabota, şırmavıқ basıp ketetin. Қаракök bop talavrap tüye boyı қалақay ösedi. Jazatayım osı қалақayға talanған jılkıñı derev su^vға aparıp salmasañ, ölip ketü^vi ğajap yemes. Basına döñgelentip külgin tüsti gül aşatın butaқ-butақ arbayған ақ tiken şıғadı. Tikenderi tebedey-tebedey. Yeñ қızıǵı atam üyiniñ қара bu^vрасı osılarға öş yedi. Jılқı öltiretin қалақaydıñ basın oray şalıp turıp, қуşırlana jeytin. Soyav-soyav ақ tiken de avzına түskende қарday yerü^vşi yedi. Söytip

Deve, yağın hörgücünde biriktirir. Özellikle yabani devenin hörgücü daha iri görünür. Asya'da sadece Şıncan ile güney batı Моғолıstan'ın чöllerinde çift hörgüçlü develere rastlanır. İşte, bu yabani develerin hörgüçlerinde yüz elli kg. kadar yağ biriktirdikleri tespit edilmiştir.

Diğеr түrler gibi deve de otlak malıdır. Ona geniş otlak lazım. Ardızları yayılarak yer. Чöлde yetişеn otları severек yer. “Aksak devenin ағзına рüzğârın savurduғu deve elması düşер” şeklinde atasözü sanırım buradan kaynaklanıyor. Deve чöle dayanıklıdır. Tuza arzuludur. Fakat bizim köy kara topraklı sulu yere konuşlanmıştı. Eski kışlıғın etrafını karapazı ve sarmaşık kaplamıştı. Deve boyunda ısırgan otları olurdu. Bu umulmadık büyüklükteki ısırgan otlarına dadanan atları hemen suya götürüp sokmasан ölmesi işten bile değildi. Başında, halkalanıp kül rengi çiçek ачан, budak budak, büyüleyici dikenler çıkardı. Dikenleri чуvalдız gibiydi. En garibi de evimizin kara buğрасı bunları severdi. At öldüren ısırganın başlarını еğerek büyük bir hazla otluyordu. Dikenleri, ағзında, adeta kar gibi eriyordu. Dağlık bölgenin

tavlı aymaqtıñ tüyesi yeski qıstavğa, devesi eski kışlakta, ırmak boyundaki özen boyındağı talğa jayıladı. ince dallardan otluyordu.

0185 Tört tüliktiñ işinde jılqıdan başkası Dört türün hepsi -at hariç- geviş tügeldey küyis qaytaradı. Al sol küyis getirir. Geviş getirenlerden koyun, keçi qaytaratın qoy-yeşki men sıyırda ve sığırdan devenin ayrılan yönü, üst tüyeniñ bir özgeşeligi — joğarğı jaq çenesinde iki kürek dişi olur; ama ödü süyeginde yeki kürek tisi boladı, biraq yoktur. öt qabı joq.

Halkımız tüyeni yejelden-aq qattı Halkımız, deveye, eskiden beri çok qasterlegen. Öytkeni dört tüliktiñ bar saygı göstermiştir. Çünkü dört türün qasiyeti bir özinen tabıladı. Yeñ äveli bütün özelliklerini kendinde barındırır. uşqan qıstıñ qanatı talatın şöl dalanı Öncelikle uçan kuşun kanatı talan çölü tüyemen basıp ötken. Halkınıñ qamın deveyle geçmiştir. ‘Halkın halini oylağan Asan ata yeldi jav almaytın, düşünen Asan ata, düşman malğa jut kelmeytin, şöbi şüygin, su^vı boyunduruğuna girmemiş, mal mol jaylı qonıs «Jer uyıqtı» izdegende bakımından kıtlık çekmemiş, otu suyu jeldey yesken mayamen jortıptı degen bol, “uygun bir yer” aradığında, rüzgâr añız da bar. Keşegi Azamat soğısı gibi esen mayayla sefere çıkmıştı’ kezinde (1918 jılı) Älibiy Jankeldin şeklinde bir menkıbe de var. Birinci otryadı V. İ. Leninniñ tapsırmasımen Dünya Savaşı sırasında (1918) Alibi Jankeldin V. İ. Lenin’in soñav Astrahannan Aqtöbe maydanınıñ görevlendirmesiyle, Astrahan’dan askerlerine oq-däri, qaru^v-jaraq, kiyim- Aktöbe’deki askerlerine ok, ilaç, silah, keşek jetkizgende Kaspiy teñizinen giyim-kuşam yetiştirirken, Hazar bergi qum başqan şöl dalanı tüyemen denizinin berisindeki kumlu çölü jürüp ötipti. Qısqası, tüyeniñ munday deveyle geçmiştir. Kısacası devenin iyigiligin körgeñ halıq dünyede biz bunca iyiliğini gören yegâne halk biz gına yemes, tolıp jatır. değıliz, oldukça çok.

Yekinşiden, tüye süti bar keregiñe İkinci olarak, deve süti bütün jaraydı: şayğa qatıladı, qurt-may ihtiyacı qarşılar; çaya katılır, çökelek- alınadı, irimşik jasaydı, şubat (kımrın) yağ alınır, peynir ve kırman yapılır. aşıtıladı.

Üşinşiden, sapalı jäne mol jün Üçüncüsü kaliteli ve bol yün verir.
beredi. Munıñ da yemdik asiyeti bar. Bunun dahi iyileştirici ezellięi vardır.

Törtinşiden, yeti de, mayı da mol Dördüncüsü ise hem eti hem de yağı
äri dämdi. bol ve tatlıdır.

0190 Osınşama paydalı tülük bola tura, Bunca faydasının yanı sıra, SSCB’de
SSSR-de 245 mıñday ęana tüye sadece 245 bin kadar deve yetiştirilmesi
ösiriletini, ärine ökinişti. Onıñ 50,7 % tabii ki üzücü. Bunların % 50,7’si bizim
bizdiñ respublikamızda. Bul, ärine ölkemizdedir. Bu, tabii ki kayda değer
anav derlik köp yemes. Soñęı jıldarı değil. Son yıllarda kımranın şıfa
ęana şubatınıñ şıpalığı, jüniniñ ezellięi, yününün kıymetli olduğu,
ķundılıęı, yetiniñ dämдилięi bağalanıp, etinin kalitesi anlaşılınca, deve
jer-jerde tüye ösiretin arnavlı yetiştirilen özel sovhozlar, yer yer
sovhozdar ķurıla bastadı. Keybir kurulmaya başladı. Bazı iş alanları bu
şaru^vaşılıķtar bul salamen osımşa sahaya kaymaya başladı. Onlardan biri
şuğıldanatın boldı. Solardıñ biri — de Jambıl eyaleti, Talas ilçesi; “Talas”
Jambıl oblısı, Talas avdanı, «Talas» sovhozundaki deve yetiştiriciliği.
sovhozınıñ tüye şaru^vaşılığı, tüyeşisi Deveci Yelevken İşkakov, bu türü
Yelevken İşkakov, osı tülikti ösirip, yetiştirip çoğaltmaya, hatta kâr etmeye
köbeytü^vde kazır birşama tabıstaręa iye başladı.
bola bastadı.

Tüyeşiniñ onısı Asa deytin Devecinin obası Asa denilen tuzluk
sortañdav oypañda yeken. Aynalası ukurda imiş. Etrafı sıra sıra inęil,
şoķ-şoķ jıñęıl, şeñgel, düzgen. Arası dikenli alı, bodur ot. Arası ot ile izen
betege men izen, ju^vsan. Bul öñirdiñ pelin. Bu bölgenin ok verimli
beker tañdap alınbağandığına kezimiz olduğunu görmeye ömrümüz yetti.
jetti.

Äñgimelese kelgende tüyeşi de sol Sohbet esnasında deveci de bu
oyımızdıñ üstinen şıķtı. Ozat malşınıñ düşüncemizi onayladı. Başarılı obanın,
tüye baķķanına biyıl 25 jıl bolıptı. deve yetiştiriciliğinde, bu sene yirmi
Bağımında 105 ayır tüye bar yeken. Jıl beşinci yılıymış. Yüz beş adet ift
sayın mindettemesin yetten de, süttен hörgüçlü devesi mevcutmuş. Her yılki
de, jünnen de, töl alu^vdan da artığımen taahhüdünü et, süt, yün ve yavrulama

orındap jür. Tülik jayın, şaru^va şamın
bilmek oymen şariyanı äñgimege
tartқанbız. Sonda ol sāl külimsirep
otırdı da, bılay dep äñgimesin jalğadı:

bakımından da fazlasıyla yerine
getiriyormuş. Mal ve işçilik durumunu
anlamak düşüncesiyle ihtiyarı da
sohbete kattık. Birazcık gülümseyip,
sohbetimize şöyle katıldı:

— Tüye kışka berik, jazğa osal, —
dep kışka қайырды. Yeñ ülken қавip te,
mine, osında.

— Deve kışa dayanıklı, yazın ise
zayıftır, diyerek kısa kesti. En büyük
tehlike de işte, bu.

Biz äñgimeniñ sonın baqtıq.
Baқsaқ, ras yeken. Soña қарına
jabıssa, tüye tösin tarpiydi. Sol kezde
talağı (kök bavırı) artına ketip öledi.
Yendi bir javı — şañdaқ. Avnaymın
dep üyelep қалады. Jünin alğan kezde
kün javsa da päle. Javınğa ıǵıp ketedi.
Soñşa denesimen қасқırға da oñay
aldıradı yeken.

Biz sohbetin nereye varacağını
anladık. Gerçek olduğunu fark ettik.
Düve karnına yapışınca deve göğsünü
tekmelemeye başlar ve sonunda da
dalağının arkaya kayması sonucu ölür.
Başka bir düşmanı da tozdur. Yerde
yuvarlanayım derken bir daha
kalkamaz. Yününü alırken de yağmur
yağarsa çok fena olur. Yağmurlu
havada saklanacak kuytu bir yer arar. O
vücuduyla da adeta kurda hedef olur.

0195 — Bul özi jılan jüristi hayvan, —
dedi sodan soñ tüyeşi, — keybir
ketegen tüyeden taban astında köz
jazıp қала beresiñ. Ol da tipti tüye
kelesimen үрикse de, jalğыз jılқы қurlı
dübiri bilinbeydi. Bılp-bılp basıp,
tayrañdap bara jatқанı.

— Bu yılan yürüyüşlü hayvan, dedi;
sonra deveci, sürekli alıştığı yere kaçan
deveyi gözaltında tutup, sürekli takip
edersin. O da tıpkı sürü gibi үrkse de,
yalnız besili at gibi ses çıkarmaz. Hiç
ses etmeden koşuverir.

Keybir kitaptardan oқıǵanımız
boyınша tüyede: tripanozomoz,
influyentsa, ehinokokkoz, çuma, қатпа,
ақşелек, sarısu^v, қışыма қотыр siyaқты
avru^vlardıñ bolatının билетin yedik.
Yendi bir mezgilde äñgime taқırıbın

Bazı kitaplardan okuduğumuz
kadarıyla, devede; kabız, kaşıntı, uyuz
gibi hastalıkların olduğunu biliyorduk.
Sohbeti dolaştırıp bu konuya getirdik.

osılay burdık.

Birak tüyeşi:

Ama deveci:

— Özım biletin tüyenin yeki avru^vı bar, — dedi. — Su^vıtpay otka koyğannan — kara ökpe boladı. Semiz tüye buzılsa, qotır boladı. Qotırn öte juğımtal. Jurtı bilmeymin, özım qotır tüyeni bitev qorağa kirgizip, basın sırtka şıgarıp qoyamın da, bükil denesin kükirttiñ tütünimen bu^vlap jazıp alamın.

— Ben devenin iki hastalığını biliyorum, dedi. Soğumasına izin vermeden sıcağa çıkarırsan ciğeri kararır (karaökpe). Semiz deve ise uyuz olur. Uyuz çok bulaşıcıdır. Milleti bilmem; ama ben uyuz deveyi, başı dışarıda kalacak şekilde, deliksiz bir ahıra kapatırım. Bütün vücudunu kükürt dumanıyla buğulayarak iyileştiririm.

— Munıñız mıqtılıq yeken, — dedim.

— Çözümünüz sağlamış, dedim.

— Mine, nağız oysılqara, — desti otırğandar.

— İşte hakiki ‘oysılqara’ dedi oradakiler.

0200 — Sonda qalay, — dedi otırğandardıñ birevi, — bul kisiniñ tüye bolğanı ma?

— Bu nasıl olur? Dedi oradakilerden biri, bu adamın deve olduğunu mu söylüyorsun?

— Joq, — dedi yekinşisi — oysılqara dep tüyeni yemes, miftik uğımda tüye malınıñ pirin aytadı.

— Hayır, dedi ikincisi, oysılqara diye deveyi değil mistik anlamda devenin pirini kastetti.

Biz sol küni tüyeli avıldan attanıp kettik.

Biz o gün develi köyden, atlarımıza binip ayrıldık.

0205

2.1.5 Oysılkara ma, Qavsılqazı ma?

Tüyenin adamzat tarihında, onıñ ár kezeñderdegi damu^v, örlev satılarında yevlevli rol atqarğandığı jasırın yemes. Tarih qoynavına tereñ üñilgen sayın kündelikti tirşilikte tüye tüliginin bar qajetti ötep otırğandığın, işse as, kiyse kiyim, tipti şayqastarda taptırmas kölik bolğanın köremiz. Al yendi osı oysılkara tuqımınıñ qazaq jerine qalay tarağanı, qay kezden bastap qolğa üyretilgeni jaylı oy tolğaytın bolsaq, bul töñireginde köptegen ár qıylı äñgimeler men boljamdar ayılıp jür. Mäselen tüye atası — Oysılkara tüyenin arab yelindegi piri atanğan Vays Harra degen kisiniñ yesimine baylanıstı tarağan degen söz bar.

Bul orayda ortağa salar oylar da az yemes. Ärine, birinşiden, qazaqtar Vays degen sözdi tili kelmegendikten «Oysıl» dep atadı dev qıysınğa keliñkiremeydi. Öytkeni, Vays degen kisi atın qazaqtardan da kezdestiremez. Al, «Oysıl» attı kisini yestip bile almadıq. Yekinşiden, üñgir jartastardağı su^vretter men qazba jumıstarı kezinde kezdesken ayğaqtıñ

Oysılkara mı, Qavsılqazı mı?

Devenin insanlık tarihindeki, onun her dönemde gelişim ve ilerleme basamaklarındaki önemli rolü gizli değıl. Tarihin derinliklerine dikkatle eğıldiğimizde, günlük işlerde devenin her türlü ihtiyaç için kullanıldığını; yemek, giyim, hatta savaşlarda binek olarak da faydalanıldığını görüyoruz. Şimdi bu oysılkara cinsinin Kazak elinde nasıl yaygınlaştığını ve ne zamandan beri evcilleştirildiğini araştırsak, bu mesele için çokça hikâye ve varsayımlar qarşımıza çıkar. Mesela devenin atası sayılan oysılkaranın, devenin Araplardaki piri kabul edilen Vays Harra adlı kişinin isminden esinlenerek konduğına dair bir rivayet var.

Buna benzer düşünceler de az değıl. Tabii ki öncelikle Vays sözü Kazakların diline yatkın olmadığından “oysıl” şeklinde telaffuz etmeleri uygun düşmüyor. Çünkü Vays ismine Kazaklarda da rastlıyoruz. Ama “oysıl” adında kimseye rastlamadık. İkinci olarak, mağara kayalarındaki resimlerle kazılarda rastlanan delillerin çoğı İslam dininin ortaya çıkışından önceyi işaret

deni islam dini payda bolğannan arğı ediyor. Üçüncü olarak, oysılkara her zamandı meñzeydi. Üşinşiden, yerde ‘devenin piri’ şeklinde Oysılkara — barlık jerde birdey tüye adlandırılmıyor. Mesela halk ağzında; atası delinbeydi. Mısalı, halıķ avzında: “Muğadjar’ın başında yular kalmış, «Basında Muğadjar’ın noķta ķalğın, yuları Zengibaba bulmuş, deveye Kavis noķtanı Zeñgibaba tavıp alıp, tüyeni demek oradan kalmış...” şeklinde Kavis demek sodan ķalğın...» — terkipler var. degen tirkester bar.

Yel arasında, sonıñ negizinde Halk arasında, özellikle de körkem ädebiyette de Oysılkara-tüye edebiyatta oysılkara, deve atası, atası, tüyeniñ, piri, iyesi dep jazılıp jür. devenin piri, sahibi şeklinde geçiyor. «Kazıķurttıñ basında keme ķalğın. Ol “Kazıķurt’un tepesinde gemi kalmış. O — ävliye bolmasa, nege ķalğın. Jetim evliya olmasa niye kalsın. Yetim bota bota üstinde jatıp ķalıp, Oysılkara üstünde yatıp, oysılkara ondan janu^var sodan ķalğın...” — degen öleñ kalmış...” şeklindeki şiirler buna joldarı osıģın дәlel. Keybir delildir. Bazı bölgelerde; “Deveyi ilk aymaķtarda «tüyeni yeñ alğaş ķolģa evcilleştiren; Kavsılkazı” şeklinde bir üyretü^vşilerdiñ atası — Kavsılkazı rivayet var. Bu nasıl oluyor? O zaman deytin de añgime bar. Bul ķalay? deveyi evcilleştiren ilk kişı Oysılkara, Sonda yeñ alğaş tüyeni ķolģa ikincisi de Kavsılkazı mı? Bu üyretü^vşilerdiñ bir — Oysılkara, aklıselimle örtüşmüyor. Çünkü yekinişisi — Kavsılkazı bolğın ma? Oysılkara’nın Kavsılkazı şeklinde ikinci Bulay dev aķılģa siymaydı. Öytkeni, bir adının, lakabının olması mümkün Oysılkara’nın Kavsılkazı degen yekinişii değıl. Böyle bir ifadeye ne tarihi laķap atı bolu^vı mümkün yemes. Bul belgelerde ne de günümüz edebiyatında sözdi tarihi materyaldardan da, bügingi rastlamıyoruz. Halk, bunu Taldıķorğın, ädebiyetten de kezdestire almaymız. Almatı eyaletlerinde deve yetiştiren Halıķ munı Taldıķorğın, Almatı bölgelerdeki menkıbelerin aslından aymağındağı tüyeli avdandardıñ añız- almışa benziyor. Öyleyse devenin bir añğimeleri negizinen alğınģa uķsaydı. atasının Kavsılkazı olmasının da Olay bolsa, tüyeniñ bir atası Kavsılkazı gerçeklik payı var. O zaman deveye yekeni de ras bolu^vı mümkün. Sonda hangisi önce, hangisi daha sonra tüyege ķaysısı burın, ķaysısı soñ iyelik sahiplik etmiştir? Büyüğü hangisi, yetken? Ülkeni — kim, kişisi — kim? küçüğü hangisi? Bunu, şimdilik çözmek

Munı äzirge дәлелдеу қийын. Сондықтан «oysıl, қавсыл» сөздерінің лексика-семантикалық уғмына және олардың этимологиясына назар аударып осы арқылы талдап көрейік. Бул сөздер қалай дегенмен де архаизмдік сөздер. Демек, бул сөздердің сұрын ашу^v қажет-ақ. Қазиргі уғым бойынша, Oysılқара — араб сахарасында алғаш түе өсірген Vasy Harra деген кісінің аты болсын-ақ делік. Онда бул сөз — әрі дегенде қазақ даласына 8—9 ғасырда яғни Ислам дінінен бирге келу^v керек. Бул да қысынға келмейді. Себебі Шымкент облысының Бөген авданындағы Oysılқара Say өзенін (Сырдарияның көне саласын) және Ақтөбе облысының Novoresey авданындағы Oysılқара өзенін қайда жасирамыз?

Бул пікірімізді дәлелдеу үшін «Oysıl» сөзінің ығу^v төркініне назар авдаралық. Бул сөздің Oysılқара Say, Oysылқара делінетін jer-su^v атауларына қатасы барı даусыз. Мундағы «oysıl» — көне түркі заманынан кейінгі кезеңдердің бирінде түе уғмына авысқан «oyısıлди» деген үеки сөздің айтıla келе кیریп алıp-бар-апар, кара-ала-қуш-қарлығыш, т. б. сыяқты кеткен сөз. Қазақ тилинде «oysıl» сөзі түйеден өзгеге айтılmайды. Ал, «oysылқара» атауындағы «қара» — мал (ирі қара, мүйізді қара) уғымın билдиреди. «Неше

зор. Оның ішін «Oysıl-Кавсыл» келімелерінің лексика-семантик манасына бактіктан ве онларын этимологиясына гөз аттіктан sonra yorumlamaya қалышalım. Бу келімелер sonuçta архаизме айт kavramlar. Демек ки, бу келімелерін öncelikle сырларын ачмак لازم. Гүнүмүзде карşıладығы kavramdan yola чыкарarak Oysылқара'nın Арап чөллерінде ilk deve тербиyecisi olan Vasy Harra олдуғуну kabul edelim. О zaman бу келіменін, Kazak bozkırına, 8—9. асылрларда, yani Ислам діниyle beraber гелmiş олması لازم. Бу да pek uygun гөзүкмüyor. Öyleyse Чимкент eyaletinin Бөген бөлgesindeki Oysылқара Say ырмағын (Сырдыра'nın eski kolunu) ve Актөбе eyaletinin Novoresey бөлgesindeki Oysылқара ырмағын nereye koyacaғыз?

Бу фикирімізді испатламак için «Oysıl» келімесинін чыкыш noktasına гөз атмалыыз. Бу келіменін Oysылқара Say, Oysылқара денен yer ve су adlarına katkıları шүphe гөтүрmez бир gerçek. Buradaki «oysıl», eski Түркlerden sonraki devirlerde, deve kavramına дөнүшен «oyısıлди» şeklindeki iki келіменін сөйлене сөйлене kalıplaşmasından (alıp-бар, апар; кара-ала-куш, карлығыш vd. gibi) олушан бир сөздүр. Kazakçada «oysıl» dededen başka hiçbir şey için kullanılmaz. «Oysылқара» deyişindeki 'kara' ise, mal

tüyeñ bar», «Қаңша оysылқараñ bar?» (iri kara, boynuzlu kara) kavramını — dep surasañ Қазақstannıñ көпшілік belirtir. “Kaç deven var”, “Kaç aymaқtarındaғı қазақтар түsine beredi. оysылkaran var?” diye sorsan, Tipti «оysıl» deseñiz de, «tüye» dep Kazakistan’ın birçok bölgesinde түsinetin шару^alar (Қızılorda, Ақтөбе, anlaşılır. Bunun gibi; ‘оysıl’ Шымkent obl.) az yemes. dendiğinde, ‘deve’ diye anlayan çiftçiler (Қızılorda, Ақтөбе, Çimkent eyaletleri) hiç de az деğil.

- 0210 Folklorlık öleñ-jırlarda «...Tüyeni Folklorik şiir ve şarkılarda kavis demek sodan қалған» — degen “...Deveye kavis demek oradan kalmış” jol bar. Olay bolsa tüyeni alğашında şeklinde bir gelenek var. Öyleyse «kavis» (қavis-қu^ıs) dep atavı da deveyi önceleri “kavis” (kavis, kuıs) mümkün. «Öytkeni moynı iyir, örкеşti diye de adlandırmaları mümkün. Çünkü tüye jotası tegis yemes, оys yekeni boynu eğri, hörgüçlü devenin tepesinin belgili. Al «қазı» sözi «tüye iyesi» düz деğil çukur olduғu belli. Kazı degen uғım bolu^ға tiyis. Sonda kelimesininse ‘deve sahibi’ anlamına «қavis», «оysıl» sözderiniñ şıғu^ gelmesi lazım. O vakit ‘kavis’, ‘оysıl’ terkini bir desek kavis sözi aytıla-aytıla kelimelerinin çıkış noktaları bir desek, dıbıstıқ özgeristerge uşırap (orın kavis sözü söylene söylene ses almasu^ı, su^sıp түsip қалу^ı bar) деğişimlerine uğrayarak (ses деğişimi, бүgingi aytıлıp жүrgen әдеbi til ses düşmesi) bugünkü haliyle söylenen дәrejesindegidey қavisлқазı, оysылқара, edebî dil derecesindeki Kavisлқазı, kavis-kavis bolıp dara uғımnıñ atavı Oysылkara, kavis-kavis şeklinde, yalnız bolıp ketkenge uқsaydı. Oysылkarasay kavramın karşılıғı olarak söylenmeye (Oysылқара) jeri-jabayı түyelerdiñ benziyor. “Oysылkarasay (Oysылkara) yertedegi alğашқы mekenderiniñ biri yabani develerin eski, ilk boldı devge bul jerdiñ tabiғatınıñ mekânlarından biridir” demeye, buranın jumsaқtıғı da, Қаратav jartastarındaғı tabiatının yumuşak olması da, Karatav қос örкеşti түyelerdiñ su^retteri de, Қ. kayalarındaki çift hörgüçlü develerin Alpisbayevtıñ paleolittik resimleri de, K. Alpisbayev’in araştırma ekspeditsiyasınıñ tabıstarı da күvä grubunun taş devrine ait bulguları da bolғanday. şahittir.

Sonimen oyımızdı tujırımdasaq, Kısaca toparlayacak olursak, «Oysılqara» — «jotası tegis yemes, “Oysılkara”, tepesi düz olmayan, oyıstı janu^var degen tirkese, «qara» girintili bir hayvan, ‘büyük baş’ uğımınıñ qosaqtalu^vı arqılı payda hayvanların çiftleştirilmesiyle meydana bolğanğa uqsaydı. Al munıñ arab gelmişe benziyor. Bununsa Araplarla yelderine yeşbir qatısı yok. hiçbir ilgisi yok.

Yendi osı tüliktiñ qolğa qaşan jäne Şimdi, bu türün nasıl ve ne zaman qalay üyretilgeni töñireginde oy evcilleştirildiği hususunda biraz qozğap körelik. Mısalı, adam öz düşünelim. İnsanoğlu, kendi işleri için tirşiliginde yeñ aldımen itti, sosın öncelikle köpeği, daha sonra atı, yavaş jılqını, birte-birte başkaların, yeñ yavaş başka hayvanları ve son olarak da sonınan tüyeni qolğa üy janu^varı yetip deveyi evcilleştirdi. Kazakistan’a, üyretti. Qazaqstanğa tüye arabtardan devenin, Araplardan geldiği şeklindeki taradı degen mäselege kelsek, bul da meseleye eğildiğimizde, bunun da çok asa negizdi yemes. Sebebi sağlam olmadığını görürüz. Çünkü Türkmenstandağı Altın-depe qalasınıñ Türkmenistan’daki Altındepe şehrinin janınan aşqan qazba Yegipet — yakınlarında yapılan kazılarda, Mısır-Vavilon mädeniyetinen de burın Vavilon medeniyetinden de önce bolğanın, odan tabılğan tüyeniñ jäne olduğu anlaşılan, bulunan deve ve eşek yesektiñ süyekteri men saz balıqtan kemikleri ile balıqtan yapılmış yüklü jasalğan olardıñ jük artılğan müsinderi hallerinin tasvirleri, ev hayvanı olarak üy janu^varı yeñ äveli tüye, sosın yesek, önce devenin, sonra eşeğin, daha sonra sodan keyin ğana it jäne jılkı bolğanın ancak köpek ve atın geldiğini tanıttı. Osı siyaqtı Qosqorğan favnası gösteriyor. Bununla birlikte ABD’nin AQS-tıñ Kornel universitetinde Kornel üniversitesinin, eski çağ yertedeği janu^varlardıñ älemdik hayvanlarını gösteren uluslar arası katalogine 1986 jılı tirkeldi. Qosqorğan kataloguna, 1986 yılında Koskorğan favnası Türkistan qalasınan 20 şaqırım faunası da eklendi. Koskorğan faunası jerde. Odan alıp tüye, jabayı yesek pen Türkistan şehrinden 20 kilometre jılqınıñ t. b. añdardıñ süyekteri uzaklıkta. Orada deve, yabani eşek ile kezdesti. Qosqorğan favnalıq atın ve benzeri yabani hayvanların kompleksi budan milliyon jıl burın kemiklerine rastlandı. Koskorğan fauna ömir sürgen janu^varlardı körsetedi. kompleksi, bundan bir milyon yıl önce

yaşamış hayvanları gösteriyor.

Osınday arheologiyalık kazbalar Sibir, Ortalık Aziya men Qazaqstan jerinen köptep aşıldı. Ondağı tüye, pil, bizon, jılkı jäne başka da janu^varlar birneşe ondağan, tipti jüzdegen mın jıl burın ömir sürgen yeken: munday köne janu^varlar süyegi Araviya tügil Afrikadan da tabılğan joq. Sahara men Yevropadağı soñğı muzdaq osıdan 10 mın jıl burın ayaqталған. Aljirlik Saharadağı Tassilde alğashkı freskiler (jartaska salınğan beyne-su^vretter) payda bolğanda, Yevropanıñ köp jerin muz basıp jatsa, tundradan zildi (mamonttı) kezdestirü^vge bolatın. Sahara tsivilizatsiyası Nil alqabınan köp burın bastalğan. Şamamen b. z.-dan 4000 jıl burın Saharada mal şaru^vashılığimen aynalısu^v дәviri keñ öris alğan. 200 jıl boyı şarıқтаğan mal şaru^vashılığı 1500 jıl şamasında ayaqталıp, jılqışılık kezeñi bastaldı. Al, bizdiñ jıl sanavımızğa deyingi 600 jılı jılqışılar дәvir tüyeşiler kezeñimen almaşқан.

Bunun gibi arkeolojik kazılar Sibirya, Orta Asya ve Kazakistan'da çokça yapıldı. Bu çalışmalarda bulunan deve, fil, bizon, at ve daha başka, onlarca, hatta yüzlerce yıl önce yaşamış eski hayvanların kemikleri, Arabistan'da ve Afrika'nın tamamında da bulunmuş değil. Çöl ile Avrupa'daki sonuncu buzul bundan on bin yıl önce sona erdi. Aljir çölündeki Tasilde ilk freskler (kaya üzerine yapılmış resimler) ortaya çıktığında, Avrupa'nın çoğunu kaplayan buzul tundrada, mamuta rastlamak mümkün. Sahra medeniyeti, uçsuz bucaksız Nil'den çok önceleri başlamıştır. Tahminen günümüzden 4000 yıl önce Sahra'da, hayvan yetiştiriciliği ile uğraşma bol otlak gerektirmiş. 200 yıl kadar gelişme gösteren hayvan yetiştiriciliği 1500 yıllarında sona ererek, yerini at bakıcılığına bıraktı. Günümüze kadarki 600 senenin, atçıların deveçiler dönemine nöbeti devrettiğini görüyoruz.

Budan tüyetinimiz — tüye üy janu^varınıñ alğashkısı jäne osı tüliktiñ tuñğış Otanı — Araviya yemes Ortalık Aziya men Qazaqstan, onı qolğa üyretken türki-moñğoldar yekendiginiñ ayğağı.

Buradan yola çıkarak, devenin, evcil hayvanların ilki ve onun ilk vatanının Arabistan değil, Orta Asya ve Kazakistan olduğunu, onu evcilleştirenlerin ise Türk ve Moğollar olduğunu ispatlamış oluruz.

0215 Bul künde t yelerdiŋ jabayı t ri — G n m zde, sadece, develerin ayır  rkeştileri ęana Orta Aziyadağı yabani t r  olan  ift h rg  l lerine, Gobi  oriği men şınjan  lkesinde Orta Asya’daki Gobi otlağı ile şıncan eyaletinde az sayıda rastlandığını azdap kezdesedi. s yleyebiliriz.

Soŋęı jıldardağı ar eologiyalığ, Son yıllardaki arkeolojik, zoo-zoogeografiyalığ, paleontologiyalığ coğrafik, paleontolojik ve tarihi deliller, j ne tarihi m limetter  alayda Ortalık muhakkak ki, orta Kazakistan’da yabani  azakştanda jabayı t yelerdiŋ  olęa develerin evcilleştirilmesinin tek bir  yretil ’i bir ęana jerde, bir mezgilde yerde, bir seferde olmadığını ve tek- ift bolmağanın j ne tek  os  rkeşti h rg  l  baktriyan t r yle sınırlı baktriyan ęana yemes, bir  rkeşti kalmadan, bir h rg  l  dromedar t yelerdiŋ de  olęa  yretilip, develerin de evcilleştirilebildiğini  y janu’arına aynaldırılęanın aŋęartadı. ortaya koyuyor.

Tarihti biz k binese jer  abatınan Biz, tarihi,  oğunlukla yeraltındaki tabılęan  azbalar, halık yertegileri, kazılardan, halk hik yelerinden, aŋızdar, jalpı alęanda, avız  debiyeti menkıbelerden, genel olarak arķılı bil’ ge tırısamız.  azak jeriniŋ baktığımızda da ağız edebiyatı tarihi  aŋřalıķtı tereŋde jatsa onıŋ til sayesinde  ğrenmeye  alışırız. Prof. A. baylığı da sonday mol degen yedi Maşanov; “Kazak elinin tarihi ne kadar professor A. Maşanov. Olay bolsa,  te derinlerde olsa da, onun dil zenginliği yerteden aytılıp kele jatķan bir o kadar geniştir.” demişti.  yleyse, «Ařarřılıķta jegen  uyķanıŋ d mi  ok eskiden s ylenegelen “Kıtlıkta ketpes,  ara  ayısta soķķan t yeniŋ yediğin kuyka (hayvanın  t lenmiş tabı ketpes» degen maķaldın, t ye kafası) nın tadı unutulmaz, kara kayıs deve izi silinmez.” şeklindeki malın aŋ retinde taspen soğıp avlap jev atas z n n, devenin av gibi taşla zamanın yeske t siretindiğin uğnu’ vurularak avlanıp yendiği zamanları  iyin yemes. « ara  ayıs t ye» degen hatırlattığını anlamak zor değil. “Kara tirkesi — j ni t sken t ye degeni. kayıs deve” s z , y n  d k lm ş deve T yeniŋ t levi, yağni j ni t sip, tek anlamındadır. Devenin t y d kmesi,  ara  oŋır terisimen j r ’i k ktemniŋ yani  ıplak kalması, ilkbaharın sonunda sonunda, may ayınıŋ yekinişi jartısınan mayıs ayının ikinci yarısında bastaladı. Ol kezde t ye yeti  ri arıķ,

jasık, jılımşı, dâmsiz boladı. Mine, bul maçal sol tüye avlav zamanınan bir körinisti bayandaydı.

gerçekleşir. Bu zamanda deve zayıf, eti de tatsız tuzsuz olur. İşte bu atasözü deve avlama vaktinden bir estantane sunuyor.

Sonday-aq Karabu^vra, Aqtüyesay, Botabörim, Bu^vrabay sekildi jer-su^v atavları da tildik mura bolu^vmen qatar janu^varlar jaylı mälimetter beredi. Aytalıq, qazaq sovet ädebiyetiniñ negizin qalavşılardıñ biri S. Seyfullin öziñiñ ataqtı «Kökşetav» poemasında: Bu^vrabay atanıptı sodan beri, Aq bu^vra meken qılğan köldiñ atı», — dep jergilikti halıqtıñ añız añgimesi boyınşa, ol mañdı burınıraқта jabayı aq bu^vra mekendegendikten sol köldiñ atı Bu^vrabay atanğanın söz yetedi.

Ayrıca Karabuğra, Aktüyesay, Botabörim, Buğrabay gibi yer ve su adları, dil mirası olmakla beraber, hayvanlar hakkında malumatlar da veriyor. Mesela, Kazak-Sovyet edebiyatının önemli ustalarından biri olan S. Seyfulin'in meşhur "Kökşetav" manzumesinde: 'Buğrabay denirdi ondan beri, Ak buğra mekân etmiş, gölün adı' diye yerel halkın menkıbe-hikâyelerine göre, burayı önceleri yabani ak buğra mekân edindiğinden, o gölün adına Buğrabay dendiğinden bahseder.

Al, «Alaşa tuqımın tanıtpas, Jük tasıp, köşte jarıtpas» degen maçal da öte yerteden kele jatқан ayır tüye tuqımı. Başqa tüyege uksas bolğandıqtan ädette alaşa qolğa ustağandıqtan solay atanğandığın añğartadı. Osı siyaqtı kerderi atalatın keznar men ülektiñ ara qatınasınan tu^vatın tulğası, şaru^vaşılıq qasıyeti arvanağa jaқın bolatın bu^vdan tuqımı da köne zamanda Oğuz odağının kerderi atalğan, Amu^v men Sırdariya aralığın mekendegen taypanıñ (qazirgi türikmenderdiñ bir ru^vı) atına baylanıstı osılay atalu^vı mümkün. Olay

İşte, "Alaca cinsini tanıtmaz, yük taşıyarak, göçte yüz üstü bırakmaz" şeklindeki atasözü de çok eskilerden deve cinsi için söylenegelir. Deveye benzediğinden dolayı, evcilleştirildiği için, öyle adlandırıldığını fark ettik. Bunun gibi de, kerderi denen keznar ve üleğin çiftleştirilmesinden doğan yavrusu, çalışma özellikleri açısından arvanaya yakın olan cins melez türü de, eski devirlerde Oğuz boyunun kerderi denen, Amuderya ile Sırderya boyunu mekân edinen boyun (şimdiki Türkmenler'in bir boyu) adıyla ilişkilendirerek bu şekilde

bolsa, bu^vdannın bul türin tüye ösirü^v adlandırılması mümkün. Öyleyse, bu tājiribeleri arklı dünyeye taratқан керderi taypası. Kerderi nardın zadı — nağız arvananın özi. Al arvana — bir örkeşti taza asıl nāsildi tüyeniñ analığı. Demek, budan biz öte yertede türki tuқımdasına jatatın oғuzdardın bir örkeşti tüyelerdi de қолға үyretip, үy janu^varına aynaldırғанın, bir örkeşti jāne қos örkeşti tüyelerdi özara bu^vdandastıru^v arklı tüyeniñ tūs (birtu^var), keznar, керderi atalatın tāvır tuқımdarın taratқандарın da bayқaymız. Bizdiñ munday joramal jasavımızğa Sırdariyanıñ orta ağısınan bastap, onımen uzaқ jarısıp jatқан атақт Қаратаvdıñ Keliñsek tavındaғı on bir ayır, bir jalғız örkeşti tüyelerdiñ tastan қашалған мүsinderi көне замannıñ közindey kü^vä bola aladı. Öytkeni Қаратаv sol zamandarda burıñı saқtardın da, oғuzdardın da, қаңlı, t. b. taypalardıñ da mekeni bolғандığı kimgе de bolsa tarihtan мәlim jāne jası миллион jıldық Қosқorған favnası da osı jerde. Buған «Dädem Қorқıt» kitabında oғuzdar tüyeniñ қay türin bolsa da көp tutınғандığın қosсақ, Mahmud Қаşқari lüğatındağı түyege қатıstı biraz sözderdiñ «oғuzsa» dep көrsetilü^vin söz yetsek, tüyeniñ қay türin bolsa da көне türki taypaları, одан berirekte көне сақ taypaları қолға үyretkendigin, adlandırılması mümkün. Öyleyse, bu cinsi deve yetiştirme tecrübeleri vasıtasıyla dünyaya yayan керderi boyudur. Kerderi narın nesli, saf arvananın özü. Arvanaysa, tek hörgüçlü soylu devenin analığıdır. Demek ki, çok eskiden, Türk neslinden olan Oғuzlar'ın, bir hörgüçlü develeri de evcilleştirerek, evcil hale getirdiklerini, tek ve çift hörgüçlü develeri birbirleriyle çiftleştirerek, birtuma, keznar, керderi denen iyi cins develeri türettiklerini görüyoruz. Böyle bir tahminde bulunmamızın sebebi; Sırderya'nın ortalarından başlayarak akan, onunla uzun bir yarısa giren ünlü Karatav'ın Keliñsek dağındaki on bir kolu, tek hörgüçlü develerin таsa kazanmış şekilleri, eski devirlerdeki gibi şahitlik ediyor olmasıdır. Çünkü Karatav, o zamanlarda, önceki Saklar'ın, Oғuzlar'ın, Kanlı vd. boylarının da mekânı olmakla beraber, tarih sayesinde herkesçe malum olan ve yaşı milyon yıllık Kosқorған faunasının da bulunduğı yerdir. Buna Dede Korkut hikâyelerinde Oғuzların devenin her bir türünden yararlandıklarından bahsedildiğini, Mahmud Kaşgari'nin Lugat'indeki deveyle ilgili bir takım sözlerin 'Oғuzca' olduğunun gösterilmesini, devenin her bir türünün eski Türk boyları, ondan önce de eski Sak boyları

onıñ keyingi muragerleri oğuzdar, tarafından evcilleştirildiğini, daha odan soñğı miyrasşorları türikpender sonraki mirasçılarının da Oğuzlar, men қазақтар, карақалпақтар, қырғыздар onlardan sonraysa Türkmenler, Kazaklar, Karakalpaklar ve Kırgızların bolu^vı mümkindigin bayқaymız. olduğunu ekleyebiliriz.

0220 Ärine, yegin yegü^v, bav-baqşa salu^v Tabii, ekin ekme, bağı-bahçe bakımı kāsibi şıqqanğa deyin köne türki gibi sonradan peyda olan işler kadar, tuqımdas hālıqtardıñ köbi, bügingidey eski Türkî boyların çoğı, bugünkü gibi jigi bölınbey turğanda, özge bölünmeler yaşamadan önce, başka maldarmen қатар tüyeni de қolda hayvanlarla beraber deve de ustağan, al, geografiyalıq jer iñğayına yetiştirmişler; coğrafi olanakları göz қарay territoriyalıq-mekendik odaқтар önünde bulundurarak yerleşim yerlerini bölınip ketken soñ, är odaқ jeriniñ belirledikten sonra, her biri iş kāsiptik türine, ava-rayı, tabiğatı imkânlarına, hava durumuna, tabii nendey kāsipti қаласа sol jerdegi şartların elverdiğı şartlara ve ekonomik ekonomikalıq jağdayğa oray kāsippen duruma göre işlerle uğraşmışlardır. aynalısqan.

Bul künde қазақ hālқınıñ avız Bugün, Kazak ağız edebiyatı ädebiyetinen bizge jetken tek tüye sayesinde günümüze ulaşan, sadece deve kāsibiniñ atavlarına ğana baylanıstı ile yapılan işlerle ilgili olarak bile beş (äzirge) bes жүздеy мақал-mätel yüz kadar atasözünün varlığı, devenin bolu^vınıñ özi — öte yertede-aқ onı üy çok eskilerden evcilleştirildiğinin açık janu^varlarına aynaldırğandığıның tağı bir delilidir. bir ayğağı.

Sonımen, tüyeniñ қay türin bolsa da Kısaca, devenin her bir türünü üy janu^varına aynaldırğandar türki evcilleştirenlerin Türk boyları olduğu tuqımdastarı degen tujırım bar. yönünde bir netice ortaya çıkıyor.

Al, sol tüye İranğa, Kişi Aziyağa, Peki deve, İran'a, Küçük Asya'ya, İndiyağa, Araviyağa, Afrikağa, t. b. Arabistan'a, Afrika'ya vd. yerlere nasıl yelderge қалаy tarağan? — degen zañdı dağıldı, şeklinde bir soru ortaya çıkmaz suraқ tu^vındaydı. Buğan mınaday mı? Buna şu bilgilerle cevap verilebilir: мәліметтерdi javap retinde ayту^vға 1. Türklerden deveyi ilk evcilleştiren

boladı: 1) Türkilerden tüye malın  ol a al a   yretken —  un o uz taypaları sol mal yayılımı    in Ortalık Aziyadan birte-birte beri o t stik-batı a  aray jil p, olardı  o uz taypası Sır boyına deyin kelgende, solardı  al a  ı hanı — O uz balası Bu a (ortaaziyalı tar onı «Afrasiyab» dep te ata an), onı  balaları: Juldız, Aspan, Tav, Te iz kezektese han bol an. Budan yeki jarım mı  jıl burın Orta Aziyada  urıl an So da handı ın baskar an Afrasiyabtı t urikter «Bu a han» dep ata an 2) Sır boyının o uzdar kelgenge deyingi tur ındarının bir b ligi olarmen  zara  a tı ısta bolsa da, Orta Aziyanı  o t stigine  aray avı p, birte-birte  ndiya a jetkenin, onda ı bul k nde Nigeriya atanatın ayma ta ılardı   zderi: «Massagamız, k ne zamanda ı Yaksart  zeni — bizdi  ata- onısımız» degen s zderi d leldey t sedi; 3) B. e. d. 9—2  asırlarda Sır men Amu dariyanı  t mengi a ısı men Aral t  iregin O t stik Oral a deyin Alan, Massaget taypaları mekendegeenin  azak sovet entsiklopediyası da s z yetedi.

Budan keyin de  undardı  Turan oypatında biylik j rgizgeni  olar co nav Rim imperiyasına deyingi   irdi javlap bar anın, t. b. javger ilik zamandardı yeske t siresek, halı tıardı  bir jerden yekin i jerge  onıs avdaru ları, k  i-

Hun-O uz boyları, devenin otlaması i in Orta Asya dan yava  yava  g neybatıya do ru ilerlemiş,  zellikle O uz boyu Sırderya boyuna kadar gelince ilk hanları Buka (Orta Asyalılar onu “Afrasiyab” diye adlandırır) ve onun  ocukları; Yıldız, G k, Da  ve Deniz sırayla han olmu lardır. Bundan iki bin be  y z yıl  nce Orta Asya da kurulan So da hanlı ına  nderlik eden Afrasiyab a T rkler “Buka Han” diyorlar. 2. Sır boyunun, O uzlar gelene kadarki yerle imcilerinin bir kısmı onlarla  arpı sa da, Orta Asya nın g neyine do ru g   p zamanla Hindistan a ula malarını, bug n Nijerya diye bilinen b lgedekilerin; “Bizim ana yurdumuz, eski devirlerdeki Yaksart nehri.”  eklindeki s zleri ispatlıyor. 3.1.1. M. . 9—2. asırlarda Sır ve Amuderya nın a a ı kolu ile Aral civarının g ney Oral a kadar olan kısmını Alan, Massaget boylarının me  n edindi inden Kazak-Sovyet ansiklopedisi de bahseder.

Bundan sonra da Hunların Turan ovasında beylik s rd   n , sonra da Roma imparatorlu ına kadarki b lgeyi i gal ettiklerini v.b i galleri hatırlarsak, halkların bir yerden bir ba ka yere g  lerini, konarg  erli in oldu a fazla

koñ jılu^vları köp bolğanın tüsinü^vge olduǵunu anlarız. Silah, gıda vd. boladı. Qaru^v-jaraq, azıq-tülik, t. b. alıp ihtiyaclarını yanlarına alarak göç etmek, jürü^v, köşü^v ol zamanda tek kölik arqılı o zaman, sadece binek hayvanlarıyla bolğan. Sol kölik ıstıqqa da, su^vıqqa oluyordu. Bu bineğin sıcağa da, soǵuğa da, aştıq pen şölge de şıdamdı äri jükti da, açlığa ve çöle de dayanıklı, hem de köp köteretin tüye bolğanın fazlaca yük taşıyabilen özelliklerde yeskerü^vimiz kerek. Mine, tüyenin olması gerektiğini unutmamalıyız. İşte alıstağı İndiya, Afrika, İspaniya, devenin Hindistan, Afrika, İspanya, Araviya jäne t. b. yelderge taravınıñ Arabistan ve başka yerlere de bastı bir sebebi — osı. yayılmasının sebebi, bu.

0225 Odan soñǵı sebep — ekonomikalıq Diğər bir sebep de ekonomik kátınastar, batıs pen sıǵıstı münasebetler, batı ile doğuyu birleştiren baylanıstırğan savda kátınasındaǵı ticaret ilişkisi rolündeki “İpek Yolu” «Jibek jolı» kerverni. Bunda da tüye — kervanıdır. Bunda da devenin yük jük tasu^vdağı bastı küşke aynaldı. Onı taşımadaki başrolü önemliydi. Özellikle Aziya, Afrika savdagerleri äsirese köp Asya ve Afrika tüccarları ondan paydalanğan körinedi. Sondıqtan tüye oldukça fazla faydalanmışlardır. malı yerekşe bağalanıp, ol — Bundan dolayıdır ki deve kıymete davlettilderdiñ menşiginde ğana köp binerek, zenginlerin çokça sahip ustalğan. Aytalıq, Samarhan oldukları bir hal aldı. Mesela, Soǵdiyandarınıñ savdagerleri bir Semekrant Soǵdiyan tüccarlarının bir saparğa «jibek jolı» kervenine 30 mıñ seferde “İpek Yolu” kervanına 30 bin tüyemen kátısqandığı jaylı mälimet deveyle katıldıkları hakkındaki bilgilere «Soǵdiyan» jınağında körsetilgen. Osı “Soǵdiyan” külliyyatlarında rastlamak siyaqtı derekter avız ädebiyetinde de mümkündür. Bunun gibi bilgilere ağız jiyi uşırasadı. edebiyatında da sıkça rastlanır.

Al, qazaq ömirinde tüyeli baylar, Kazak’ların tarihinde, derebeylik feodaldıq zamanda, atap aytqanda: zamanında, deve sahibi zenginlerden Jetisu^v, Talas, Qaratav, Sırdariya, Aral, kısaca bahsedecek olursak; Jetisu, Mañǵıstav, Kaspiy, Aqtöbe, Oñtüstik Talas, Karatav, Sırderya, Aral, Oral aymaqtarında köp bolğan. Olardıñ Manǵıstav, Kaspi (Hazar), Aqtöbe, keybirinde birneşe mıñ tüye bolıp, Gübey Oral bölgelerinde çoktur. jılına 400—500 ingenderi botalağan Bazılarında birkaç bin deve olup, yıda

vaqıttarı da kezdesipti. Mısalı, HİH 400 – 500 bota yavrusuna sahip ğasırda qazirgi Aktöbe oblısınıñ olanlara da rastlanır. Mesela, 19. asırda, Sortañdı, Şaqıttı jerinde Qara deytin şimdiki Aktöbe eyaletinin Sortañdı, tüyeli bay bolıp, oğan «Otız soqır» Şaqıttı mevkiinde Kara denen deve atanğan tüye tabını bitken. «Soqır» sahibi bir zengin için “otuz kör” deytini yesebinen jañılmas üşin, qazaq şeklinde ifade edilen deve sürüsünün ırımında ärbir jüzinşi tüyeniñ sol jaq olduğu bilinir. “Kör” şu anlama gelir; közin şıǵaradı (aǵızadı) yeken. Sonday Kazak’lardaki bir boş inanca göre, soqır tüyeler Qarada 30 bolğan (üş hesabı karıştırmamak için, her yüzüncü min) körinedi. devenin sol gözü çıkarılırmış (akıtılırmış). Bunun gibi kör develerin sayısı Kara’da 30 (üş bin) imiş.

Tüye ösirü^v kāsibindegi Deve yetiştiriciliğindeki gelişim, evolyutsiyalıq damu^v onıñ jaña türin onun yeni türlerinin dünyaya gelmesini dünyeye äkeldi. Söytip, türkimen sağladı. Böylece Türkmen elinde “tüs” jerinde «tüs» (birtu^var), qazaq (birtuar), Kazak bozkırında “birtuma”, dalasında «birtu^vma» «birtu^vğan» “birtuğan”, “koltuma” diye adlandırılan «qoltu^vma» dep atalatın bir örkeşti tek hörgüçlü devenin en güçlü, her türlü tüyeniñ yeñ küşti, nege de bolsa şarta dayanıklı, hem de bol tüylü nar şıdamdı äri jündes nar atalatın denen dromedar ve baktıryan melez dromedar men baktıryan bu^vdanın türleri üretilince, Arabistan, Kuzey dünyeye äkelse, Araviya, Soltüstik Afrika ve Umman Arapları deve Afrika, Oman arabtarı tüye yetiştiricilerinin bu keşfinden hızlı, ustavşılardıñ osınday äreketinen jürdek dayanıklı ve güçlü “mehari”, “delul”, äri berik, mıqtı «Mehari», «Delul» “omaniye” vd. şekilde diye «Omaniya» dep atalatın t. b. bu^vdan adlandırdıkları deve cinsleri elde ettiler. tüye tukımı taradı.

SSSR-diñ Ortalıq Statistika SSCB’nin Merkezi İstatistika başqarması men Rimdegi Halıqaralıq Kurumu ile Roma’daki Uluslar arası avıl şaru^vaşılıq institutınıñ Kırsal Çalışma İşçiliği Enstitüsüne ve mälimetterine jäne özge de jazba daha birçok kurumun verilerine yeseptevlerge süyensek tüye jer baktığımızda, yeryüzünde deve jüzinde 1935 jılǵı 11019 mıñnan 1970 sayısının 1935’te 11019 bin, 1970’te

jılı 14591 mınğa, 1980 jılı 20590 14591 bin, 1980’de 20590 bin olduğunu mınğa jetken. Oı tüyelerdiñ köbi görüyoruz. Bu develerin çoğu Kuzey Soltüstik Afrika men Araviya Afrika ve Arap yarımadasında tübeginde ösiriledi. yetiştirilmektedir.

Bul künde tüyeni Avstraliyadan da Bugün deveye Avustralya’da da kezdestiresiz. Tüye 1930 jıldarı ol rastlayabilirsiniz. Deve, 1930’larda jerge de jetip, jaña Otanındağı tüye oraya da ulaşarak, 1970 yılında 3000, sanı 1970 jılı 3000, 1980 jılı 4,5 mın 1980 yılında ise 4,5 bin civarına ulaştı. şamasında boldı.

0230 «Tüye» sözi — keybir fonetikalık “Deve” kelimesi, bazı fonetik avıtku’ları bolmasa, Altay, türki-farklılıklar dışında, Altay, Türk, Moğol mongol tilderine de ortak. dillerinde de ortaktır.

Tüye malı kumdı, töbe-töbe Deve kumlu, tepeler arasındaki arasındğı sortañdı jerde jayılsa koñdı tuzlak arazide otlarsa, semiz ve besili da kumdı bolatını ras. Sonda tüye olur. Devenin hörgücünün tepeye, örkeşteriniñ özi töbege, töbelerdiñ özi tepelerin de adeta çökmüş deveye şökken tüyelerge uksaytının yeskersek benzediğini göz önüne alırsak, deve tüye söziniñ tüp-törkini «töbe» bolu’ı kelimesinin kökeninin “tepe” olması da da ıktıymal. «Tüye-töbe sözderi yejelgi bir ihtimaldir. Deve-tepe kelimelerinin, zamandğı sözdik qorımızdñ öte az, eski devirlerdeki söz hazinemizin damımağan şağındağı töbe, al tipti, oldukça az ve gelişmemiş olduğundan odan da burınğı bul sözdñ tüp törkini yola çıkarak; tepe kelimesinin — «te» — «be» degen bir-bir bu’ınnan kökeninin “te”, “be” şeklindeki turatın yeki söz bolu’ı da mümkün. Bul hecelerden oluşan iki kelime olması da yeki söz alğışısında «töbedegi bö!» mümkündür. Bu iki kelime, önceleri dep dıbtaytın añ» degennen (tüyeniñ “tepedeki bö!” şeklinde seslendirilen bozdavınan) tarap, aytıla kele («te- hayvan deyişinden (devenin be»,...) zamannan zamanğa jetip, böğürmesinden) yola çıkarak türkiler jeke-jeke ult bolıp, qonıstarı söylenegelen (te, be...), nesilden nesile da, tilderi de bölektengen soñ, bul söz aktarılaraq, Türklerin boy boy de joğarıdağışa: däve, to, deye, töö, ayrılmaları ve yerleşimleriyle beraber tüye, t. s. s. bolıp fonetikalık dilleri de ayrışınca, bu kelime

özgeristerimen kalıptasıp ketkenge uşsaydı.

yukarıdaki gibi: deve, to, deye, töö, tüye vd. fonetik farklılıklar göstererek kalıplaşmıştır.

Soñav ıķılıp zamannan beri tüye ustağan ķazak ĵurtınıñ arasındağı «Tüye degen, tüyeden soñ betiñe küye degen» ulağat bar. Bul — tüyeñ bolsa, odan ayrılma, ayrılsañ, betiñe küye jağılğanday, ĵurtķa külki bolasıñ degen mağınanı bildiredi yeken. Öytkeni, tüye ärkimde bola bermeydi, jalğız tüyeniñ özi ĵanday kez bolmasa da bir üyli janğa tamaķ, kiyim bolıp, kūn ķarisin ĵamtamasız yetedi. Sondıķtan burıñğı zaman adamdarı tüyeni soymay, tek ĵartayğan kezinde ĵana semirtip, soğım yetkende, «malımnıñ ösü’i toķtaladı, töl bası kemiydi» dep, tüyeniñ basın baltalap buzbay, ĵazanğa tutas asatın ķörinedi. Bul ras pa, ötirik pe kim bilsin, äytevir osığan ĵattı sengen ĵalkımız tüyeni — «tülük töresi, şöl dalanıñ kemesi, dala serisi, mañğazı» dep, onı köp ösirü’ üşin az yeñbek siñirmepti. Mısalı, 1913 ĵılğı yesep boyınşa ĵazaķstanda 1082800 (Dıyarov K-D. «Jivotnovodstvo Kazahstana», 1963, 18-b.) tüye bolsa, 1916 ĵıldıñ 1 yanvarında ĵazaķstandağı osı tülük sanı 1027531 bas bolğan yeken (İvanov. «Verblyudovodstvo», 1926 j.)

Eski bilinmeyen zamanlardan beri deve yetiştiren Kazak elinin arasındaki “deve diyen, deveden sonra yüzünde ‘kurum’u diyen” şeklinde bir bilgi var. Bu, deven olursa ondan ayrılma, ayrılırsan yüzüne kara çalınır, millete rezil olursun anlamında bir sözdür. Çünkü deve herkeste olmaz, deve herkese nasip olmasa da, bir evin ahalisinin yemek ve giyim gibi günlük ihtiyaçlarını giderir. O yüzden eski devir insanların deveyi hemen kesmediği, ancak yaşlanınca –besili hale getirip- “malın gelişimi durdu, yeni yavru vermez” diyerek ve başını baltayla parçalamadan, bir bütün olarak kazanda pişirdiği bilinir. Bu gerçek mi yalan mı, kim bilir; her nasılsa buna yürekten inanan halkımız, deveyi, “tülüğın en iyisi, çölün gemisi, bozkırın yiğidi, mağruru” diyerek çok sayıda yetiştirmek için az emek harcamadı. Mesela, 1913 yılındaki hesaba göre Kazakistan’da 1082800 (Dıyarov K-D. “Jivotnovodctvo Kazakhstana”, 1963, 18-b.) deve varken, 1916 yılının 1 Ocağında Kazakistan’daki bu türün sayısı 1027531 baş olmuştur. (İvanov. “Verblyudovodctvo”, 1926 y.)

Kollektivtendirü^v kezindegi asıra siltev salqını tüye şaru^vaşılığına da aytarlıqtay ziyanın tiygizdi. Sonıñ saldarınan 1935 jıldıñ başında Qazaqstanda 72,1 mñ tüye qalsa, 1941 jıldıñ 1 yanvarındağı sanaqta respublikamızdağı tüye sanı — 104,6 mñğa köterildi. Sonda 1935—1941 jıldar aralıǵındağı 6 jıl işinde ğana 32,5 mñ tüye qosılğan yeken. Bul — sol kezdegi tüyege degen zor qamqorlıq, tüye ösirü^vşilerdiñ burınnan jattıqқан käsibiy mamandıqtarınıñ biyik körsetkişi yedi.

Budan keyingi jıldarı Ulı Otan soǵısınıñ kedergi jasağanı, tüye baǵatın yer-azamattardıñ maydanğa attanğanı barşağa mälim. Al keyin ğılmi-tehnikalıq progrestiñ damu^vına oray tüyege degen közqaras ta özgeredi. Burın negizgi köliktiñ biri bolsa, yendi onı tehnika almastırdı. Onıñ üstine tüliktiñ jayın biletin köne köz qarttar orın jas tüyeşiler almastırıp, kolhoz-sovhoz başıları tüyege at üsti qaray bastadı. Söytip, tüliktiñ azıq-tüliklik qajetin yeskermevdiñ saldarınan yelimizdegi tüye sanı 40 jıl (139200—95000) 44200 başqa kemidi. Bul — soǵısqa deyingi tüye sanınıñ ortaşa jıldıq ösü^v qarqınınan 5 yese tömen. Sondıqtan qayta quru^v kezeñinde, öndiristi mamandandıru^v baǵıtına say tüye şaru^vaşılığında da

Kollektivlendirme zamanındaki sert soǵuqlar deve işçiliğine de ciddi biçimde zarar verdi. Bu sebepten 1935 yılının başında Kazakistan'da 72,1 bin deve kalmışken, 1941 yılının 1 Ocağındaki sayımda ölkemizdeki deve sayısı 104,6 bine yükselmiştir. O zaman, 1935–1941 yılları arasında, sadece 6 yıl içinde 32,5 bin deve yetişmiştir. Bu, o zamanki deve yetiştiriciliğinin güçlü bir şekilde desteklendiğini ve deve yetiştiricilerinin meslekî uzmanlıklarının büyük bir delili idi.

Sonraki yıllarda Kurtuluş Savaşı'ndan kaynaklanan zorluklar, deve bakıcısı vatandaşların savaş meydanlarına gitmeleri herkesçe malum. Daha sonraları da, ilmî-teknolojik gelişmelere bağılı olarak deveye karşı bakış açısında değişiklikler oldu. Önceleri esas binek iken, şimdi onun yerini teknik aldı. Buna bir de, tülüğün halini anlayan eski tecrübeli bakıcıların yerine genç deveciler getirilerek, kolhoz-sovhoz başkanlarının deveye at üstünden bakması eklendi. Böylece, tülüğün, gıda ihtiyacının azalmasına bağılı olarak, elimizdeki deve sayısı 40 yılda (139200–95000) 44200 başa indi. Bu, savaşa kadar yetiştirilen deve sayısının ortalamasından beş kat daha az. Bu yüzden, yeniden oluşum sürecinde,

kezek köptirmeytin köptegen sanayi uzmanlığıyla birlikte deve
mâselelerdi şeşü^vimiz kerek. Yeñ yetiştiriciliğinin de meselelerini vakit
aldımen, tüye tuğımın üzdiksiz kaybetmeden halletmemiz
asıldandıra otırp onıñ önimdiligini gerekmektedir. Öncelikle, deve cinsinin
arttırı^v kerek. Yekınşiden, tüyege verimliliğini artırmalıyız. İkinci olarak,
degen atababamızdıñ burıñğı deveyle ilgili atalarımızın ustalıklarını
muragerlik közqarasın qalpına keltirip, tekrar kazanmak ve deve yetiştirmede
tüye ösirtü^vde tabısqa jetkenderdi ünemi kâra geçenleri devamlı olarak teşvik
ıntalandırğan jön. Sonda tüye sanı etmek doğru olacaktır. O zaman deve
milliyonnan asıp tüsedı. Tüye sanın sayısı milyonu aşar. Deve sayısını
odan äri arttırı^v mâselesin söz ondan daha iyi yerlere getirmedeki
yetkendedi maqsatımızdıñ özi — osı maksadımız, bu meselenin çözümüyle
salanı damıtı^v arqılı köptegen beraber birçok mesele de hallolacaktır.
problemalardı şeşü^v bolatın. Onıñ yeñ En önemlisi de ölkemizin gıda
negizgisi yelimizdiñ Azıq-tülik meselesi. Çünkü deve sütünün değeri ve
programması. Sebebi tüye sütiniñ özellikleri hakkında birçok araştırma
qundılığı men qasiyeti tu^vralı köp yapıp, neticeleri ortaya konmuştur.
zerttelip, aytıp ta jür.

- 0235 Orıs tilinde jariyalanğan «Kumis- Rusça yayınlanan “Kumis – Şubat”
Şubat» kitabında şubattıñ yemdik, kitabında kırmanın iyileştirici özelliğı,
tağamdıq qasiyeti jäne onı jasavdıñ yemek özellikleri ile yapım yolları ve
joldarı, qanday tağam türleriniñ ne gibi gıdalar elde edilebileceğı
alınatını bayandaladı. Biyologiya, açıklanmıştır. Biyoloji, tıp ve teknik
meditsina jäne tehnologiya ǵılımına ilimleri esas alan bu eser, deve
negizdelgen bul yeñbek tüye yetiştiriciliğine, ondan elde edilen süt
şaru^vaşılıǵına, odan öndiriletin süt ürünlerine ait düşünceleri bu alana özel
önimine degen pikirleri osı salağa ilgi gösterilmesinin önemine ve
ayrıqşa qamqorlıq qajet yekenin, onı elimizden geldiğince çoğaltmamız
ulğaytқан üstine ulğayta berü^vdiñ gerekliliğine parmak basıyor.
kajettiligini körsetedi.

Bir añǵaratınımız küni büginge Şimdilerde farkına vardığımız gibi
deyin şubat, qımıranmen qosa tüye şubat, kımran ile beraber, deve
sütinen riket-may, izegen-qurt, şalay sütünden yağ, çökelek, şalay gibi

sekildi burın yestimegen tağamdardıñ jasalatını. Biraq osı riket-may, izegen qurt, şalay Qazaqstannıñ qay oblısında, qay avdanında qalay alınatını kitapta aşıp körsetilmepti. Bizdiñ oyımızsa jäne zerttevege süyensek äsirese, «şalay» degeni yeş oblısta da ayılmaydı yeken. Mümkün «şalay» dep otırğandarı «şalap» bolar. Ayrannan, şubattan qaynağan su^v qosu^v arqılı şalap jasalatını ras. Al yendi tüye sütine kelsek odan biz biletin jañağılardan başqa köptegen tağamdar türi alınadı.

Balkaymaq — su^v qospay, birkelki jaylap qaynatıp, äbden qoyu yetip, tüye sütinen istelgen tağam. Onıñ jasalu^v ädisi mınaday: süt savılıp alıñannan keyin däke arqılı süziliip, 10 minuttay salqındatıladı da, ülken qazanğa quyılıp, astına ot jağılıp, bir sağıttay qaynatıladı. Qoyu tarta bastağannan (tübi küymes üşin) ojavmen bılğap otırıp, ojavğa qalıñ bolıp juqqan kezinde otı söndirilip, odan äri su^v ığanşa aralastırıladı nemese qazanıñ işki jiyekterine ojavmen jayıp su^v itadı.

Süttiñ su^vı azayğan sayın tez aralastırı^v qajet. Bul kezde ottı jağıp öşirip, keyde ot tabın ğana paydalanğan durıs. Osılay yetkende yeñ sonunda mañızı qaladı. Osılayşa

önceleri işitmediğimiz qıdaların yapıyor olmasıdır. Ama bu yağ, çökelek ve şalayın Kazakistan'ın hangi eyaletinin hangi bölgesinde nasıl elde edildiğini göstermiyor. Araştırmalara dayanarak, özellikle “şalay”ın hiçbir eyalette söylenmediğini düşünebiliriz. “Şalay” dedikleri şeyin “şalap” olması da mümkündür. Yoğurda, şubata kaynamış su ekleyerek ayran elde edildiği bir gerçek. Deve sütüne gelince, bizim bildiğimiz yenilerden başka, ondan birçok gıda da üretilmektedir.

Balkaymak; deve sütünün, su katmadan, yavaşça kaynatılarak iyice koyu kıvama getirilmesiyle yapılan bir tür yiyecektir. Yapılışı ise şöyle; süt sağıldıktan sonra tülbentten süzülerek on dakika kadar soğutulup, büyük bir kazanda bir saat kadar kaynatılır. Koyulaşmaya başlayınca (dibi tutmasın diye) kepçeyle karıştırılır, kepçede kıvamlı bir şekilde tutunmaya başlayınca ateş söndürülür ve soğuyana kadar karıştırılır; ya da kazanın iç kenarlarına dağıtılarak soğutulur.

Sütün suyu azalmaya başlayınca hızlı karıştırmak gerekir. Bu sırada ateşi yakıp söndürmek, bazen de ateşin hararetinden faydalanmak doğru olur. Böyle yapınca en sonunda sütün

dayın bolğan balqaymaqtı jılı küyinde koyu qaymaq siyaqtı paydalanu^vğa da, äbden su^vıtıp ojavmen, bolmasa qasıqpen külşe nan siyaqtı türde taza taqtay üstine bölek-bölek qoyıp birer tävlik köptirgen soñ (qurt siyaqtı) alu^vğa da boladı. Balqaymaq är türlü avru^vlarğa (aşqazan, ökpe, jetel, t. b.) birden-bir taptırmas yem. Qazaq osındaydan şıǵarıp «jaman avru^vğa jaqsı as» dese kerek. Balqaymaq — uzak saparğa, yelsiz dalada köp vaqtıqşa şıdaytın, qarın aştırmaytın öte sapalı azıq.

kaymağı (manız) kalır. Böylece hazır hale gelen balkaymak, ılık haliyle kaymak gibi de, iyice soğutarak kepçeyle ya da kaşıqla kömbe (küle gömülerek pişirilen çörek / AHT) gibi yaş ağaç üstüne parça parça koyarak bir gün beklettikten sonra da (kurt - çökelek- gibi) yenebilir. Balkaymak, her tür rahatsızlık için (mide, akciğer, öksürük vd.) bire birdir. Kazaklar bundan yola çıkarak “kötü hastalığa güzel aş” demiş olsa gerek. Balkaymak, uzun seferlerde ve dışarıda kaldığında da uzunca vakit bozulmayan ve aynı zamanda da açlığı giderici çok kaliteli bir gıdadır.

Yeger savılğan süt 3—4 saǵattan uzak tursa balqaymaq qaynatu^vğa kelmeydi. Bul taǵamdı konfet, qurtmay, başqa da tättiler qatarında dastarqanğa qoyadı. Balqaymaqñ bul türi Batıs Qazaqstan, Mañǵıstav tübeginde jiyirek kezdesedi.

Eğer saǵılmış süt 3—4 saat bekletilirse, ondan balkaymak olmaz. Bu gıda, gofret, kurtmay ve bunun gibi tatlılarla birlikte sofraya konur. Balkaymaqın bu türüne Batı Kazakistan ve Mañǵıstav yarımadasında sıklıkla rastlanır.

0240 Yeperşik — tüyeniñ şubatına jaña savılğan süt qosqannan keyin payda bolatın köpirşik. Yeperšiksiz şubat sapasız boladı. Äri yemdik qasiyeti de jaqsı yemes. Aşqazan avru^vı bar, bu^vlıǵıp jöteletin (kök jötel), tuberkulez avru^vınıñ bastamasında yeperşikti şubatı birer jeti işken adam tez jazıladı.

Yeperşik, devenin şubatına yeni saǵılmış süt eklenerek elde edilen köpüktür. Yeperšiksiz şubat güzel olmaz. Hem tedavi özelliği de iyi deǵildir. Midesi rahatsız olan, nefesi kesilerek öksüren, tübeküloz hastalığına yakalananlardan yeperşikli şubatı içenler çabuk iyileşir.

Jalamık (bılamık-ilme) sütke un, kıant, may kıosıp pisirilgen ayrıkışa tatti kıoyu tağam. Ėsirese, balalar kıızığıp işedi. Olardıń kıumartkıanı sonday, toyıp işkennen keyin de onı kıasıķ sırtımen ilip alıp, uzak jalap otıradı. Jalamıķtı jıńıřke avru^vęa yem retinde ař kıarınęa künige üř ret, tamaķ işerden biraz burın tutınęan durıs. Bul taęamnıń jalamık, ilme atanu^vı — ilü^v, jalav uğımnan kııķsa, bılamık atalu^vı: su^v, süt, may jäne kıanttı otuń tabına kıoyıp aralastıru^v äreketin bildiredi.

Jılma — tüye sütinen pisirip isteletin tağam. Mańğıstav turęındarı onı keyde «balkaymak» dep te ataydı.

Kımıran — babına keltirip, aşıtıp istelgen su^vsın. Onı respublikamızdıń keybir aymaķtarında türlüşe äzirleydi: Kıökşetav jaķta (Kızıl tu^v avd.) kıımıran-ayran kıosılęan su^v, řu^v tönireginde kıımıran — kıımızęa kıosılęan sıyrı sütü aralas su^v, Mańğıstav aymağında kıımıran — aşığan köje. Ol keyde biyday unınan da jasaladı. Babına keltirile dayındalęan kıımıran adamnıń ıstığın basıp, şölin kıandıradı.

Al, Kıızılorda oblısınıń batıs avdandarında tüye sütine sıyrı sütin nemese kıaynağan su^v kıosıp kıımıran

Jalamık; (bulamaķ-ilme) süte un, şeker, yağ eklenerek pişirilen özel tatlı bir gıdadır. Özellikle çocuklar severek iğerler. Onların hevesi de bu, doyduktan sonra da onu kıaşığın sapına dolayıp saatlerce yalarlar. Jalamığı, aķ karnına günde üç defa, yemek yemeden biraz önce tüketmek, hafif hastalıklara iyi gelir. Bu gıdanın jalamık, ilme şeklinde adlandırılmasını, yalama hareketine; bulamaķ adını da su, süt, yağ ve şekeri ateşte kaynatarak kıarıştırma hareketine bağlayabiliriz.

Jılma, deve sütünün kaynatılmasıyla elde edilen bir gıdadır. Mańğıstav sakinleri onu, bazen, ‘balkaymak’ olarak da adlandırırılar.

Kımran, usulüne göre ekşitilerek hazırlanan bir gıdadır. Memleketimizin her bölgesinde çeşitli yöntemlerle hazırlanması söz konusudur: Kıökşetav tarafında (Kızıl tu bölgesi) kıımran, yoğurt katılmış su; şu civarında kıımran, kımıza katılan sığır sütüyle kıarıştırılmış su; Mankıstav bölgesinde kıımran, ekşimiş köjedir (ęorba / AHT). Bazen buğday unundan da yapılır. Usulünce hazırlanmış kıımran, insanın hararetini alır, susuzluğunu giderir.

Kızılorda eyaletinin batı bölgelerinde ise, deve sütüne sığır sütü veya kıaynar su katarak hazırlanır.

dayındaydı. Ol biriniñ üstine birin
kuyğan tüye süti bolğandıktan qospası
biline bermeydi. Äri köp köpirşimeydi.
Kögistev, suyıq, dämi jılımşılav boladı.
Tüye şubatın burın işip körmegender
munday kımirandı da şubat dep işe
beredi.

Birbirine katılmış deve süti olduğı için
karıştırıldığı anlaşılmaz. Hem çok da
köpürmez. Mavimsi, sıvı ve tatsız olur.
Deve şubatını daha önce içmeyenler, bu
tür kımranı da şubat zannederler.

0245 Şubat. Tüyenin birinğay taza
sütinen aşıtıp jasağan su^vsındıq tağam.
Jartılay pisirip istelgen şubat tätti,
köpirşikti, qoyu, appaq boladı. İşkende
kekirtip, siñe kele şöl basadı. Al,
şiykiley istelse, koymaljn äri
süyimsizdev boladı, köpirşimeydi.
Bul bir-jar tağam türi bolsa, jüni de
taptırmaz şiykizat yemes pe?

Şubat. Devenin sadece taze sütünün
ekşitilmesiyle elde edilen sıvı gıdadır.
Tam pişirilmeyen şubat tatlı, köpüklü,
koyu ve apak olur. İçince geçirtir,
sindirimden sonra da hararet yapar.
Çiğken hazırlandığında ise koyuca ve
tatsız olup, fazla köpürmez. Bu bir tür
gıda olmakla beraber yünü de
lekelemeyen bir hammaddedir.

Tüye jün mayka — böbrek,
revmatizm, quyañ avru^vına yemdik
qasiyeti üşin, jas tüye jüninen iyirip,
toqıp kiyetin jensiz, jağasız, toqıma
kiyim. Sonimen tüyenin qolğa
üyretilü^vi, künelikti ömirimizge
qajettılığı jaylı az da bolsa birşama oy
qozğadıq. Alayda mal jayuğa
paydalanılattın tüyeni minü^vge üyretü^v
jayın köptegen jastar bile bermeydi.

Deve yün mayka; böbrek,
romatizma, bel fıtığı gibi hastalıkların
tedavisi için, genç develerden eğrilerek
toplanan yünlerden dokunarak elde
edilen kolsuz, yakasız bir tür giyecektir.
Böylece, devenin evcilleştirilmesi
neticesinde, ondan günlük yaşamda
nasıl faydalanacağımız hakkında epeyce
fikir sahibi olduk. Hâlbuki gütmeye
kullandığımız devenin binmek için de
kullanıldığını birçok genç bilmez.

Murındıq jasav. Murındıq bolu^vğa
jaramdı ağaş butağın aş a ayrığnan
tuqırtıp kesip aladı. Sodan tömendegişe
murındıq jasaladı: murındıq tübi özine
layıq şoqparlanıp, keyde şegenin

Burunluk yapma. Burunluk olmaya
elverişli ağaşların dalları eğilmek
suretiyle kesilerek toplanır. Ondan
aşağıdaki şekilde burunluk yapılır:
Kökü çomakla vurularak, bazen çivinin

başına uksatılıp, oğan döñgelek kasañ, şayba (tığırık) ötkizedi de odan äri murındıktı jonıp, kıırıp, tüzü^vlep, onıñ uşın aynaldıra jantayta kertip, tağı bir tığırık jāne jelbuyda şettik siyarlık yetip üşkirleydi, uştaydı.

başına benzer şekilde yuvarlayarak sertleştirilip kayış geçirdikten sonra, burunluğı yontup düzelterek ucunu döndürür, onu da yan yatırdıktan sonra kertik açmak suretiyle tekrar bir kayış veya kemer şeklinde sivriltilerek ucu açılır.

İtepe (itpe) — murındıktan buyda tağılğan jas tüyelerdi miniske, şaru^vaşılıkka paydalanu^v üşin bas bildirip ju^vasıtı^vğa kaset äbzeldiñ köne atavı. Bas bildirü^vşi tüyeni şögerip tizdeydi de yeki nemese yeki jarım metrdey mıqtı tayaqtıñ aşasın jel buydanıñ işki jağınan murındıkka köldeneñ suğındıra bekitedi. Sosın tüyeniñ (örkeş türine qaray) üstine töseniş, komşa saladı da, bas bildirü^vşi oğan minip, jayğasıp otıradı. Sodan soñ kömekşi adam tüyeniñ buydasın itepemen örmelep astarlastıra üyretü^vşiniñ qolına ustatadı da, tizdevlerin şeşip, tüyeni turğızadı. Tüye kashağı nemese sol ornında biraz turıp, olay-bulay qozğaladı. Sol sätte-aq üstindegi adam qolındağı itepe (itpe) aşasimen murındıq tübinen janu^vardı jolğa qaray bağıttap itere beredi. Äli de bolsa murındıq azabına köndige almay jürgen jas tüye itepe küşi janına batqan soñ, murındıq özin qay jaqqa tartsa, sol jaqqa jele jöneledi. Jele-jele şarşağan tüye birte-birte ju^vasıp, üstindegi adam itepe (itpe)

İtepe (itpe); burunluğa buyda takılan genç develerin bineğe ve çalışmaya alıştırılması için uysallaştırmak maksadıyla kullanılan aletin eski adıdır. Eğıtmen, deveyi diz çöktettikten sonra, iki ya da iki buçuk metre kadar sert değnek kayışın iç tarafından burunluğa yatay olarak sıkıca bağlar. Sonra devenin (hörgüç türüne göre) üstüne keçe, komşa seren eğıtmen ona kurularak oturur. Ondan sonra yardımcı adam, devenin buydasını itepeyle eğıtmenin eline verir, bağlarını çözerek deveyi ayağa kaldırır. Deve ya kaçır ya da biraz durduktan sonra oraya buraya doğru hareket eder. O zaman üstündeki adam itepe değneğıyle burunluğun dibinden hayvanı yola doğru yönlendirir. Böylece burunluğun acısına dayanamayan genç deve itepenin verdiğı acıyla burunluk onu ne tarafa çekerse o tarafa yönelmeye başlar. Döne döne yorulan deve yavaş yavaş uysallaşır, üstündeki adam itepe (itpe) buyda ile sağa çevirince sağa, sola çevirince sola doğru gider. Buydayı aşaağı doğru çekerek birkaç defa

buydamen oňğa bursa oňğa, solğa tekrarlayıp “çök, çök” diyerek çekince bursa solğa karay jüredi. Buydanı deve çöker. İşte bu şekilde, üstündeki tömen tartıp, äldeneşe ret қайталap, kişi 4—5 saat kadar tekrarlayınca, biraz «şök-şök» dep tartқılasa, şögedi. Mine, önceki yabanî deveyi uysallaştırmış osı täsildi üstündegi kisi biraz vaқıt olur. қайталандı da, 4—5 sağattan soñ, äлgi tüyeni bas bildirip boladı.

Қорыта келgende, айтыпаймыз — Neticelendirecek olursak; devenin tüyeniñ қай түри болмасын түркilerdiñ hangi түрү olursa olsun, Түркler алғашқы қолға үйретү^vinen үй жану^varı tarafından evcil hale getirilip болып ketkendigi, sodan soñ birte-birte uysallaştırmış, sonradan da yavaş yavaş бүкіл әлемге тарағандығы. Al, onıñ bütün dünyaya yayılmıştır. Onun eski yejelgi mekeniniñ biri bolğan mekânlarından biri olan Kazakistan’da Қазақстанда түе туқымın асıldандыру^v deve cinsini asilleştirme ve çoғaltma men onı köbeytү^v problemaları, әзірşe, meseleleri, шimdilik tam anlamıyla толық шеşimin tavıp, bir арнаға түspey чözүlmüş ve bu konuda bir yöntem отыр. oluşturulamamıştır.

0250	2.1.6. İdris pen Taylak <i>IDİRİS:</i> Qolıma jazayın dep aldım qalam, Kıssanı bayandavğa kelse şamam. Qaşqır jep, mayın mingen taylağımdı,	İdris ile Taylak <i>İDRİS:</i> Elime yazayım diye aldım kalem, Kıssayı anlatmaya yetse gücüm. Kurt yedi bindiğim taylağımy,
0255	Kedeylik soñnan qalmay qıldı-av alañ, Tölevi bul taylaqtıñ boldı kıyın, Mal tügil, bütün yemes jırtıq üyim. Bar bolsa, kıssa jazıp qıynalar ma yem,	Fakirlik sonradan Ödemesi zor oldu bu taylağın, Mal şöyle dursun, yarım yamalaktır evim. Var olsa, kıssa yazıp zorlanır mıydım?
0260	Kayteyin qaltamda joq soqır tiyin. Kedeylik, kesiriñmen jaman azdım, Qudayğa paydası joq aytkan nazdıñ. Taylaqtıñ bodavına tük taba almay, Yeriksiz köp oylanıp, kıssa jazdım. Men boldım kedeylikten ülken ğarip,	N'apayım cebimde yok meteliğim. Fakirlik, ziyanınla fena bozuldum, Hüda'ya faydası yok yaptığı nazın. Taylağın değerini hiç anlamadan, Erksiz çok düşünüp, kıssa yazdım. Ben oldum fakirlikten çokça garip,
0265	Tölenbey taylaq tügil, jatır salıq, Taylaqtıñ iyesinen keşirim suray, Öleñmen barğım keldi tartu ^v alıp.	Ödemesi şöyle dursun, taylak, vergi, Taylağın sahibinden özür dileyip, Şiirle varasım geldi yazarak.

	Akınğa bări mağlum sözdiñ sanı,	Ozana hepsi malum sözün sayısı,
	Qozğalar öleñ dese ğaziz janı.	Kımıldar şiir dese aziz canı.
0270	Sizderge bastan-ayaq mağlum bolsın,	Sizlere baştan sona malum olsun,
	Taylaqtıñ İdrispen aytışkanı.	Taylağın İdris'le atıştığı.
	Minü ^v ge at, tüyem joq, boldım jayav,	Binmeye atım devam yok, oldum yaya,
	Köñilim jayavlıqtan boldı qayav.	Gönlüm yayalıktan doldu elem.
	Är jerden tirşilik kıp izdenetin,	Her yerden hayat kılıp araştıran,
0275	Vakit astık, jinar keldi tayav.	Vakit aştık, düzenlemeye doğru.
	Qarğadan bir tay ber dep jürdim surap,	Kargadan bir tay vermesini diledim,
	Bul qıday bay qılmadı maldı qurap.	Hüda zengin etmedi malı toplayarak.
	Qarğadan äbden küder üzgennen soñ	Kargadan hepten ümit kestikten sonra,
	Birevden minbek boldım taylaq surap.	Birinden binmek için taylak sorup.
0280	Şom istep, noqtaladım basın baylap,	Keçe yapıp, yular taktım başını bağlayıp,
	Baru ^v ğa özen jaqqa şıqtım oylap.	Nehir tarafına düşünerek gittim.
	Azın-avlaq jegjat avlap, azıq jinap.	Azıcık, akraba avlayıp, azık biriktirip.
	Avılğa qaytıp keldim külip-jaynap.	Köye geri döndüm gülüşerek.

	Biraz kün tınıksın dep jiberdim bos,	Biraz dinlenmek için günü geçirdim boş,
0285	Alğan soñ azıq jinap köñilim hoş.	Azıkları yığınca oldu gönlüm hoş.
	Jıgılğanğa judırık degendeyin,	Düşene yumruk düşündüğü gibi,
	Tıñdavşım, ne bolğanın aqırın tos:	Dinleyicim, sonunda ne olduğuna bak:
	Bul taylak Tölebaydın tüyesi yedi,	Bu taylak Tölebay'ın devesiydi,
	Kelip tur öleñ kılar jüyesi yendi.	Geliyor, şiir yazar düzeniydi.
0290	Özine kelgennen soñ alğın dedim,	Kendine geldikten sonra, önce, dedim,
	Taylaqtıñ Kerim İsa iyesi yedi.	Taylağın Kerim İsa sahibiydi.
	Avılımız Jiyekqumda otır yedi,	Köyümüz Jiyekkum'daydı,
	Tüyemiz qotır bolıp jatır dedi.	Devemiz uyuzlanmış yatıyordu.
	Amanatpen tapsırdım älde bolsa,	Emaneti teslim ettim herhalde,
0295	Öziñde tura tursın, batır dedi.	Kendinde kalsın cesur dedi.
	Bırqatar künder ötti şamasına,	Birçok gün geçti tahminince,
	Qaşqır köp jerimizdın dalasında.	Kurt çoktur bizim oralarda.
	Äyelim aqıl saldı:— «Aparıp ber,	Zevcem akıl verdi; “Götürüp ver,
	Qaşqır jep, qap jürersin jalasına».	Kurt yedi dersin, yalandan”
0300	Bir kezde bermek boldım iyesine,	Bir seferinde verecek oldum sahibine,
	Kez keldi beretuğın jüyesine.	Denk geldi veriverdim eklemine.

	Tap sol kün aparğalı otırğanda,	Tam o gün götürmeye niyetlendim,
	Qarğanın ketti qaşıp tüyesine.	Kargan kaçıp gitti devesine.
	Bir atqa yerteñine mindim jaydaq,	Bir ata ertesi gün eyersiz bindim,
0305	Oyladım bereyin dep özine aydap.	Düşündüm, vereyim diye ona, güdüp.
	Jügirtip bir töbege şığa keldim,	Koşturup bir tepeye çıkıverdim,
	Oypańda qarğa-quzğa jatır qaynap.	Yokuşta karga yara yatmış kavrularak.
	Mingenim özi javır, özi arıq.	Bindiğim yaralı ve zayıf,
	Sarınmen ayqay saldım jerdi jarıp,	Haykırdım yeri yararcasına,
0310	Taylağım bası jatır, kevdesi joq,	Taylağımın başı yerde, gövdesi yok,
	Janına tura qaldım şavıp barıp.	Yanına da durakaldım dermansızca.
	İzdegen taylağıma keldi kezim,	Aradığım taylağıma geldi sıram,
	Jegenin anıq qasqır kördi közim.	Yiyeni açıkça gördüm kurttu.
	Zäntalaq seni jegen qayda ketti	Seni yiyen zalim nereye gitti
0315	Janu ^v ar, bar ma dedim söyler söziñ?	Hayvan, var mı dedim, diyeceğın?
	<i>TAYLAQ:</i>	<i>TAYLAK:</i>
	Til bitti qudiretpen sonda başqa	O an söz kalmadı diyecek, başqa
	— Tolıp tur yeki közim qandı jasqa.	— İki gözüm doldu, kanlı yaşla.
	Tındırsañ, meni jegen jeti qasqır,	Halletsen, beni yedi kurt yedi,
0320	Qolıñnan ne keledi, sorlı qasqa?	Elinden ne gelir, şer düşmana?
	<i>IDIRIS:</i>	<i>İDRİS:</i>

	— Dep aytım sonda turıp: «Sorlı, Taylak,	— O zaman dedim; “Şer, taylak,
	Keldi me seni munda ajal aydap?	Seni ecel burada mı buldu?
	Qarğanın tüyesine ilesem dep,	Karganın devesine takılsam diyerek,
0325	Qaşqırğa jem boldıñ ba sorıñ qaynap?»	Kurda yem mi oldun belanı bulup”
	<i>TAYLAQ:</i>	<i>TAYLAK:</i>
	— Jem boldım men qaşqırğa sorım qaynap,	— Yem oldum ben kurda belanı bulup,
	Jer me yedi meni qaşqır, qoysaq baylap,	Yer miydi beni kurt, bağlayıp koysaq,
	Yetimdi dalba-dulba jegen kezde,	Etimi şapur şapur yediğinde,
0330	Qasıma kelip tursıñ bosqa ayğaylap.	Karşımda dikilsin bağırarak.
	<i>IDIRIS:</i>	<i>İDRİS:</i>
	— Ketü ^v şi yem keşke jaqın avılğa aydap,	— Gidecektim akşamüzeri köye dönüp,
	Moynıñnan qoymavşı ma yem seni baylap.	Seni bırakmıyor mu boynundan bağlayıp.
	Sonırqap öz-öziñnen qañgıp kettiñ,	Kovalayıp kendi kendinden avare oldun,
0335	İşiñdi, sorlı jazğan, jılan jaylap.	İçini talihsizce mekân edinmiş, yılan.
	<i>TAYLAQ:</i>	<i>TAYLAK:</i>
	— Jem izdep, jer şarladım olay-	— Yem aradım, yer gezindim orada

	bulay,	burada,
	Ağarar samay şaşnı maldı jinay.	Ağarır şakakların malı toplayıp.
	Jibermey, bilgiş bolsañ, baķsañ yedi,	Bilgili olsaydın, yollamaz bakardı,
0340	Seni adam, bizdi ħayvan kılğan ķuday.	Seni insan, bizi hayvan kılan Hūda.
	<i>IDIRIS:</i>	<i>İDRİS:</i>
	— Avıldan nege uzap kettiñ ķaşıķ?	— Köyden neden uzaklaştın kaçıp?
	Asıķ bop aķalıña ķanıñ tasıp.	Eceline susadın celallenip.
	Jeriñe künde körgeñ ķaytıp kelmey,	Hergün baktım dönmedin yerine,
0345	Tentek bop ketkenbisiñ miyıñ aşıp?	Tentek oldun da kafan mı karıştı?
	<i>TAYLAQ:</i>	<i>TAYLAK:</i>
	— Men seniñ bul söziñe dal bolamın.	— Senin bu sözün beni şaşķına ķevirir.
	Ķay azan basıma köp zarlağanıñ?	Hangi sabahtı başımda zırladığın?
	Yerkime aķıl tapsam, ketpes pe yedim,	Aklıma gelse gitmez miydım?
0350	Mal bolıp ne sıyıñnan ķorģaladım.	Mal olarak saygına sığındım.
	<i>IDIRIS:</i>	<i>İDRİS:</i>
	— Ķaraşı, istep jürgeñ yermegiñe,	— Baksana, yaptığın emeğine,
	Artınan jat tüyeniñ yergeniñ ne?	Yād devenin peşinden gidişine?
	Avılģa bir körgeñ soñ it te keler,	Köye, görünce it de gelir,

0355	�udayım it �ırlı a�ıl bermedi me? <i>TAYLAK:</i> — K�n �ı��a osı k�nde, �ris alıs, ��p izdep �ıysık-�ı�ır j�rdim �alıs. �zi�ne bitken t�ye �utaymaydı,	Allah it kadar da akıl vermedi mi? <i>TAYLAK:</i> — G�n kısa, otlaksa uzak, Ot ararken y�r�d�m, e�ri b��r�. Yeti�kin deve yerle�emez
0360	Sorı bar ma�dayı�nı� kere �arıs. <i>IDIRIS:</i> — �r t�rl� �otır t�ye j�risi bar, �rkimni� �z �areket tınısı bar. �zi bay, kisilikti Kerim �sa,	Bir karı� alın lekesi var. <i>�DR�S:</i> — Uyuz deve gibi y�r�y���� var, Herkesin kendince karakteri var. Kendi zengin, ki�ilikli Kerim �sa,
0365	O�ı�an Mırza�anday inisi bar. Sorımnan, mal aldı dep, �lgen bolsa�,	Okumu� Mırzakan gibi karde�i var. �errimden, mal aldı diye �lecek olsan,
	Tirilip, solar�a bit ırısı bar. <i>TAYLAK:</i> — Sen ma�an bir jarım ay boldı� iye,	Dirilerek onlara da bit nasibi var. <i>TAYLAK:</i> — Sen bana bir bu�uk ay oldun, iye,
0370	Beti�ne, uyalma�ır, maylı k�ye. Bir jazda �ltirgeni� yeki moyna�, �utaymas b�yte berse� sa�an t�ye. <i>IDIRIS:</i> — Bek meni� aytıp tursı�	Y�z�ne, �ekinmeden, ya�lı g�ve. Bir yazda �ld�rd�n iki deve, Sana gelmez, b�yle davransan, deve. <i>�DR�S:</i> — Tam benim d����d�����

	oydağımdı,	anlatıyorsun,
0375	Tavıstı biyıl askır boydağımdı. Munan da jalañaşımda toyğa barğam, Bitpeseñ, men urayın moynağıñdı. <i>TAYLAQ:</i> — Tüye yemes, meniñ atım — otır taylak,	Bitirdi bu yıl kurt yeni neslimi. Bundan çıplak gittim düğünlere, Yetişmesen, ben vurayım boynunu. <i>TAYLAK:</i> — Deve değil benim adım; uyuz taylak,
0380	Aramdı javır ıldıñ minip jayda. Malsız-a jan satavğa laj tapsañ, Jibergin, bar malıñdı dalağa aydap. — Sen mağan biter me yediñ, jetse küşiñ?	Sırtımı yara ettin eyersiz binip. Malsız da yaşamaya çare bulsan, Yollarsın, bütün malını dağa taşa. — Sen bana yetişir miydin, yetse gücün?
	Menimen bolmas yedi tipten isiñ.	Benimle olmaz idi hepten işin.
0385	Adamsız körgeñ küniñ mınav bolsa, Bitseñ de, bitpeseñ de, öziñ üşin. <i>TAYLAQ:</i> — arğağa biter yedim, tüye bolsam,	İnsansız gördüğün gün böyle olsa, Yetişsen de yetişmesen de kendin için. <i>TAYLAK:</i> — Kargaya yetiştirdim, deve olsam,
	ulındap turar yedim, biye bolsam.	Kulun doğururdum, kısarak olsam.
0390	Tirilsem, avzıña teber yedim, Tüyeñe ayda aldıñ iye bolsañ?	Dirilsem, ağızına teper idim, Devene, nerede kaldın, sahip olsan?

IDİRIS:

İDRİS:

— Tüye yemes, seniñ atıñ —
Kötürtaylak,

— Deve değil senin adın; uyuz
taylak,

Kedeyge maqsatıñ ba kinä qoymaq.

Yoksulu, maksatın mı, suçlamak.

0395 Sensiz de jetkilikti Qarğada mal,

Sensiz de yeterlidir kargadaki mal,

Qaldı ma Qarğada öşiñ, iyir
moynaq,

Kaldı mı kargada öcün, eğri boyun,

Öriste jürgende sen şoñdı jaylap,

Otlakta gezerken sen, heryeri
kaplayıp,

Bar ma yeste, qu'ıp tıqqanı avılğa
aydap.

Hiç hatırlıyor musun köye
hapsettiğimi.

Qarğañız pısıq bolsa, «ayt» demey
me,

Karganız çalışkan olsa “söyle”
demez mi?

0400 Jatqanda jeti qasqır seni toylap.

Yedi kurt seni doyasıya yediğinde.

Sen sorlı munday küyge uşırar ma
yeñ,

Sen, talihsiz, bu duruma tesadüf eder
miydin?

Tüyemen birge jürseñ külip-oynap.

Deveyle beraber gezsene, güle
oynaya.

Karğadan körgen sıyıñ körinip tür,

Kargadan gördüğün hürmet belli,

Ajalğa du'şar bolıp, sorıñ qaynap.

Ecele düçar olup, kötü talihini
yaşayarak.

0405 *TAYLAK:*

TAYLAK:

— Apırım-ay, sen yekensiñ anıq
aқın,

— Hey, sensin burada gerçek ozan,

	0410 Dalada jalğız alıp sondıtan da, Mineki ıgıp jatır jemtik atım. Janıma ayğay salıp aın köpti, Bizderge ajal — dağdır jaın köpti, arğa bay, ajalıma boldıñ sebep, Töbeñde tört ayağım airette. Ajaldan üş kün burın ötip kettim, Ömiriñ mendey bolsın, jürme köpke. Jeñildim bul söziñnen, İdrisim, Baradı sağan mülde jılıp işim. 0420 Jiberme ıasatıtı ıyametke, Bir keltir arğa baydıñ aldına isin. ayrat ıl, şamañ kelse, aşır javğa, Tölener meniñ unım tüsse davğa. Japtı dep mağan jala söge körme, 0425 udayğa olay bolsa, ıldım tävba. aladı kimder aman tikse kárin,	Kargaya körnev gitti benim hakkım. Garibe hayır edip sonra kovup, Topladı develerini akşama doğru. Dışarıda yalnız kaldığınan, İşte adım leş yiyiciye ıktı. Yanımda bağırın ozan oktu, Bize ecel okça yakındı. Ey karga ecelime oldun sebep, Tependedir dört ayağım, ahirette. Ecelimden üç gün önce geip gittim, Ömrün genim gibi olsun, ok yaşama. Yenildim bu sözüne, İdris'im, Sana asla içim ısınmayacak. Erteleme kıyası ahirete, Karganın önüne işini getir. Gayret et, gücün yetse, düşman kurda, Ödenir benim değeri tartışılsa. Attı diye iftira beni karaca görme, Hüdaya, öyle olsa, ettim tövbe. Kimler kalır hiddetine aman dilese,

	Janıñ sav, aman bolsañ, jan saқтаğın,	Canın sağ, sağlam olsan, canını koruyan,
	Köñiliñdi meni körip kılma jarım, —	Gönlünü, beni görüp, kılma yarım,
	Dedi de, közin jumdı taylaq bası,	Dedi ve gözünü yumdu taylak,
0430	Avzınan bir şıqtı da ottı jalın.	Ağzından bir çırpıda çıktı ateş.
	Taylaqtı jeñip şıqtım tilim bezep,	Taylağı yendim, dilimi bezeyip,
	Atıma qayta mindim köñilim tejep...	Atıma tekrar bindim, gönlümü durdurup...
	Kedeylik aytıstırdı taylaqpenen,	Fakirlik atıstırdı taylak ile
	Ajal qoy bul sorlını aydap kelgen	Eceldir bu talihsizi güden
0435	Jazdım da osı öleñdi, iyesine	Yazdım bu şiiri sahibine
	Taylaqpen kettim tartıp jaydaqpenen.	Taylakla söyledim düzlüklerde.
	Taylaqtıq iyesine bardım jetip,	Taylağın sahibine yetiştim,
	Jiberdim attan tüse öleñdetip:	Söyledim attan inip şiiri:
	Bayeke-av, munday küyge uşıradım,	Bayeke bunca felakete uğradım,
0440	Keşirim bermeseñiz raqım yetip...	Affetmeseniz iyilik ederek...
	Qozğalıp, qabaq şıtıp, tökti zärin,	Kımıldayıp, kaş göz edip, döktü zehrini,
	Betine şıtınadı jinap qanın,	Yüzüne çatladı toplayıp kanını
	Kijinip, ayqay saldı lağınnetep	Kızıp bağırarak lanet etti

ölüp,

ölüp,

Ömirde bay men kedey jaraspas
dep,

Hayatta zenginle fakir yakışmaz
diye,

Oşığan közim jetti äbden senip.

Bunu gördüm ve vakıf oldum.

2.1.7. Arvana

Ol jetinşi küni uştı-küyli joq bop şıqtı. Apta boyı mal qarasınan jazbay, öriske özi barıp, özi kelgen-di, iyisi böten bolsa da jat öñirge otıqқан şığar dep yedi, yendi mine, yekindiniñ namazdıger şağında şal baykustıñ mısın qurtıp-aq ketkeni. Apaқ-sapaқта malşı bitkennen suray-suray bar avıldı adaқтаp şıqtı, tüv soñav Maqattıñ kıyan şetindegi Bätegetöbege de barıp qayttı, ğumırı bas suqpaytın keybir dürde-araz körşileriniñ qotanın da qaldırğan joq. Tipti, kördim degen pende bolsayşı. Aqırı salı su^vğa ketip, tün jarımda şarşap-şaldıǵıp üyine qatıñkı kabaqpen oraldı.

Ol yerteñinde de yeleñ-alañnan turıp, jayav-jalpı qırğa attandı: kökjiyekti yendi ğana sağım şala bastağan, torğay şırılınan başqa böten-ala dıbıs jok, şıq bürkengen qıyrsız tımıq dalada bul mezgilde közden qağıs budır qalmasa kerek-ti.

Küni boyı sandaldı: talay belden asıp, özi biletin sor, kölşik atavlını tügel şarlap, amalı tavsılğan soñ temir jol boyımen salıp urıp, ımırt üyirile avıldıñ şetinen bir-aq şıqtı, ayak su^vıtıp, öristen maldıñ qaytu^vın kütti:

Arvana

O, pazar günü sırta kadem bastı. Hafta boyu hayvanların yayıldığı otağa gidip gelmişti; kokusu kendine yabancı gelse de alışmadığı bölgelerde otlanmış olabilir diyordu; işte, ikinci namazı vaktinde, zavallı ihtiyarın bütün varlığının tükeniş sebebi. Alacakaranlıkta çobanların görüldüğü andan itibaren, sora sora bütün köyleri gezdi; ta Makat'ın en ücra köşesindeki Beygetöbe'ye bile gitti; kimi zaman dost kimi zaman küs kaldığı bazı komşularının dahi ahırlarına baktı. “Gördüm” diyen bir Allah'ın kulu çıkmaz mı? Sonunda, yelkenleri suya indirip, gece yarısı yorgun argın, asık yüzlü haliyle evine döndü.

Ertesi sabah da telaşla kalkıp yaya olarak yollara düştü; ufuk daha yeni yeni ve fakat puslu görünmeye başladı. Serçe cıvıltısından başka etrafta hiç ses yok; çiy kaplı uçsuz bucaksız bu yerde, bu mevsimde gözden ırak engebeli bir yer kalmasa gerekti.

Gün boyu beyhude dolaştı; nice sırttan aştı, bildiği ne kadar tuzlak, gölet varsa dolaşıp çaresiz kalınca demir yolu boyunca ilerleyip, güneş batarken köyün bir ucundan yalnız başına görüldü. Biraz dinlendikten sonra

şoğırlı tabın kırdan sozılıp köp avılğa
kulağanda köñili tağı da su^v sepkendey
basıl-dı. Aq bota şınımen joğaldı.

malın otlaktan dönmesini bekledi;
kalabalık grup kırdan süzülerek gelip
köye inince yüreği iyice sızladı: Ak
bota gerçekten kaybolmuştu.

0470 Joq izdegen adamnıñ közi kırdı,
köñili är saқта bolatın ädeti ğoy, ol
äveli tüyeden tabın, jılkıdan üyir salıp
otırğan maldı avıldın osı vaqıtқа deyin
baқтаşı jaldamağanına küyindi:
«büginde mal sonınan yerü^vge bäri
yerinedi. Kiyim kök, tamaq toq bolsa
bılayğı dünyeniñ bärin umıtatın
kuntsız yelsiñ-av!..»

Kaybolan bir şeyini arayan insanın
gözü kırdı, kalbi her yerde olur ya. O,
herşeyden önce, kendine deve sürüleri,
at sürüleri edinmiş olan köyün bu
zamana kadar neden çoban
kiralamadığına hayıflanıyordu; “Bugün
malın ardından gitmeye hepiniz
eriniyorsunuz. Elbise yok, yemek yok,
ancak bu dünyanın bütün derdini
unutmuş gamsızlarsınız!”

Şıbinsız sarşa tamızdın şağı, it-kuš
atavlı toynğan. Bir-aq, şığasığa toqtav
bar ma, tabın işinen aq jalavday
ağarañdap, köş jerden közge ilinetin aq
bota beymezgilde böriniñ jemi boldı
ma dep te oyladı.

Ağustosun yakıcı sıcak vakti, it, kuş
bıkkın. Yalnız zarara dur durak olur
mu, sürünün içinden, çok uzaklardan
bile seçilebilecek derecede beyaz olan
ak bota “Kurda kuşa yem mi oldu?”
diye düşündü.

Sağızdın sortañ kölşikteriniñ aral,
koltıqtarın қағıp шıққанша şaldın tağı
bir küni mayıp boldı; kün қағıp, añ-
kuš müjip tastağan қu^v қаңқалар мен
қаңсıp қалған сүйек-sayaқта қıysap
joq, biraq қаңсامة timtine süzgenimen
jaña ölekse, jas yettiñ jurıntığı közine
şalınbadı. Қорımday şaşıлған қu^v bas,
atan jilikter şal kevinin қobaljitıp, aq
botadan birjola küder üzgendey yedi.

Sağız’ın tuzlak gölcüklerinin
adalarını, kuytu yerlerini araştıran
ihtiyarın bir günü daha heba oldu. Gün
sona ererken, kuşların kemirdiği kuru
iskelet ve kuru kemiklerin haddi hesabı
yoktu; ama ne kadar aradıysa da yeni
bir leş ya da taze et parçaları gözüne
ilişmedi. Adeta mezarlık gibi sağa sola
saçılmış kuru başlar, iri incik kemikleri
ihtiyarı endişelendirdi ve ak botadan
tamamen ümidini kesecek gibi oldu.

Tört kün udayı at sabıltқан şal joğın Maqattan jüz şaқırım, Qulsarı mañındağı bir avıldan barıp ustadı. Otқа bas qoymastan tu^vra salğanına qarağanda aқ bota yeline, Mañğıstavdıñ özine tartқанға uқsaydı. Şal қu^vanışında şek bolğan joқ. Qulsarıda turatın jalğız qızı Maқpalға da soқpastan avılға bet burdı. «Äy, aқımaқ şirkin-ay!.. — dep keledi işinen jetegindegi büyiri qabısqan arıq botanıñ tirseğine qarap qoyıp. — Yeliñdi tapқanda iyisinip turğan yeneñ bolsa bir jön. Muñ-zarıñdı yestimeyik dep ädeyi alısқа uzatқanın bilemisiñ sen muñdar. Tu^vmay jatıp anañdı jutқан öziñnen, қудaydan kör. Men қayteyin!..» Joğı tabılıp, köñili jäy tapқан Mırzaғali astındağı şaban kerdiñ savırın ayağan joқ. Anda-sanda қақırınıp qoyıp, özimen özi мәз bop kübirlep kele jatқан şalға ün қатқандаy jas kirevkelegen muñdı janarı javtañdap, yemis-yemis öksip-öksip alıp, aқ bota da tirsegi mayısıp jortaқtay berdi.

Aқ botanı Sağıñalıdıñ sarı ingenine қosaқtap jiberdi. Mırzaғali күнде besinde öristen күtip alıp, joқ-juқанadan lekerlep jasağan шаspa қораға jetektep äkep қamaytın da қızıl

Dört gün süreklı at üstünde zahmet çeken ihtiyar kaybettiğı botasını Makat'tan yüz kilometre ötede, Kulsarı bölgesindeki bir köyde buldu. Hiç otlamadan dosdoğru gitmesine bakılırsa ak bota, yurduna, Mañğıstav'ın çekimine kapılmışa benziyordu. İhtiyarın sevincine diyecek yoktu. Kulsarı'da yalnız yaşayan kızı Makpal'a da uğramadan köye geri döndü. “Ey ahmak, zavallı!” dedi içinden; yedeğindeki, böğrü sırtına yapışmış zayıf botanın dizlerine bakarak. “Yurduna kavuşunca özlemle girmek istemekte haklısın. Derdini duymayalım diye mahsus uzaklara gittiğinin farkında mısın, sırdaş. Doğmadan ananı yutmuştun Allah'ından bul. Ben ne diyeyim?” Kaybettiğini bulmanın rahatlığıyla gönlü hoş olan Mırzaғali, altındaki tembel, aksi hayvanın sağrısına acımıyordu. Arada bir balgam atıp kendi kendine mest olmuş bir halde şişerek gelen ihtiyara seslenmeye çalışan ak bota, kederli bir ifade ve yalvaran gözlerle bakarak zar zor, içini çeke çeke yürürken, dizini kırarak hızlandı.

Ak botayı Sağıñalı'nin sarı ingeniyle başlarından birbirine bağıladı. Mırzaғali hergün beşte otlaktan dönmesini bekler, basit malzemelerden yaptığı ahıra getirerek aқşam kızılığına

iñirge deyin qomınan, örkeşinen sipap, kadar hörgücünü okşayıp, ona içini oğan sır şertkendey uzak vaqıt qasında döküyormuş gibi, saatlerce karşısında kübirlöp turıp alatın. Birt-birt küyis fısıldardı. Katır kutur geviş getirirken, qayırap, uzun kirpikti tanaday tunıq uzun kirpikli danalara benzer berrak janarı jävdirep qaray bergeni bolmasa gözleriyle masum bakışlı uysal bota momaqan bota minez körsetken yemes, huysuzlanınca; Mirzağali'nin şefkat Mirzağalidñ müsirkegen jılı-jılı dolu yumuşak sesine, yumuşak ellerine lebizine, jumsaq alağanına üyrenge alısmış olmasına rağmen, sahibine siyaqtı, biraq mal iyesiniñ közinşe sorsanız, hayatta söz dinlemezdi. qumırı tize bükpeytin.

0475 Ala jazday aq botadan qosaq tüsken Bütün yaz boyunca ak botanın joq. Burınğıday yemes, onıñ bağıni çözmedi. Ötekiler gibi değıldi; mañğazdana, ayaqtı ölşep qana onun kibirlenerek, adımlarını adeta tastağan kerbez jürisi jurt közine ilikti, ölçerek attıqı süslü yürüyüşü, milletin soño basta tüye malınıñ qanına siñgen dikkati çekti; bu deve türünün kanına takapparlıq pa, älde tutam jiptiñ ırqınan işleyen kibri miydi, yoksa bir tutam ipin oza almay, mezgilsiz turıp, mezgilsiz iradesinden koca yaz boyu şöqip, meylinşe ot salmağan, ala jazğı kurtulamamanın vermiş olduğı azap qosaqta ketken buydalı tirliktiñ zapılığı mıydı, kim bilir? ma, kim bilsin.

Qılışın süyrep qıs ta keldi. Aq bota Sonunda renqberliğin zor zamanı sarı ingennen qutılıp, biraz boy jazıp kabul edilen qış da geldi. Ak bota sarı qaldı; tirsegi onan sayın sorayıp, ingenden (tek hörgüçlü dişi deve / AHT) örkeşine may, qomına jal bitip, kurtulup, birazcık da uzadı. Dizleri ona qaraşanıñ buyırğın basın şalğan boz nazaran daha da uzayıp, hörgücüne yağ qıravınday tügi aq qılav tartıp, birikip, yünleri biterken, koyu jelkildep şığa keldi. Yerikken jurtıñ kahverenginin baskın geldiğı tüyleri uzak kün boyı qızıqtap, tamsana bozlaşarak beyaza dönmüş, salına salına maqtağan mayda tiline mal iyesi gelişmişti. Can sıkıntısından konuşacak ävelde yedävir masattanıp jürdi de bir şey bulamayan köylünün merak ve artunan «suq közderdiñ kärinen imrenmeyle dolu övgüleri önceleri mal dep jurtıq jelqommen sahibini bir hayli sevindirmişti; sonra, saqtağay» dep jurtıq jelqommen 'kem gözlerin nazarından saklamak'

jabu^vlap, tumşalap tastadı.

bahanesiyle yırtık bir jelkom (ortası delik semer) salıp, ağzını burnunu sarıp sarmaladı.

Körşisi Şolak pen Mirzağalidiñ kora-jayı bir yedi, yeki şal yeleñ-alañnan jarısa turıp, jarısa mal jayğap, kuduñ basında, şaşpada bir-yeki avız tilge köp toqaylasıp qalatın kündeği ädeti.

Komşusu Şolak ile Mızğalı'nin ahırları birdi; iki ihtiyar sabahın köründen itibaren işleri yola koymak için yarışılar, bazen kuyu başında, bazen ahırda bir iki kere, adet edindikleri üzere, ayaküstü konuşturlardı.

— Mirzeke, ilgeri başkannıñ iti ottar degen. Mınav botan, bir-yeki jıldan soñ nağız arvana bolayın dep tur-av. Tula boyı ağıp turğan süt koy, — dep Şolak birde müsirkegen boldı. — Meniñ yeki ingenim munıñ bodavına da jaramaydı.

— Mirzeke, 'öne çıkanın iti, maşadır' derler. Bu botan bir iki yıl sonra soylu bir arvana olacak gibi. Bütün vücudu süt gibi, diyen Şolak iç geçirerek; benim iki ingenim bunun kadar değerli değıl.

— Tiliñe şoq tüssin! — Qaşanda kızğanaşak körşisiniñ yeljirey qalğanın Mirzağali jaqtırğan joq. — Qos iñgenin, jıl aralap ösim berip otır. Qatınıñ: gumırı bala-şağanıñ saylığına bola köz satıp, körşi-qolañnıñ bosağasın attap, tentirep körgeñ yemes. Barğa şükirşilik yetpeymisiñ.

— Dilini eşek arısı soksun! Her zaman kıskanç davranan komşusunun şefkatine Mirzağali, kanmıyordu. Çift ingenin yıl aşırı ürün veriyor. Eşin, hayatta çoluk çocuğın harçlığına bile göz diken, konu komşunun eşiğinden atlayıp boş boş gezen biri değıl. Varlığa şükretmez misin?

0480 — Ärine, Mirzeke, ärine... köñiliñizge kelmesin. Men äñseyin... — dep Şolak aqtala bastadı. — İyesin tapsa mal şirkin bereke gıoy, bereke... Malsız qotan qu^v dala, balasız oşaq qu^v mola dep bayağılar tegin ayttı

— Tabii, Mirzeke, elbette... Darılmayın. Ben öylesine... diyen Şolak, kendini akladı. Sahibini bulursa mal berekettir, bereket... Malsız ahır ıssız, çocuksuz ocak kabir diye atalarımız boşuna demişler...

deymisiñ...

Şolak keñk-keñk külip, Şolak kıs kıs gülerək Mirzağali'nin
Mirzağalidñ yeski jarasınıñ avzın tağı eski yarasını kaşıyordu.
da bir turnap ötti.

Yekevi köpten qudayı körşi yedi. İki çok eskiden beri komşuydu.
Jas kezderinde yeptep aralas-quralas Gençken çok kaynaşmış, birbirlerini
bop, birin-biri dos-jaran tutqan şaktarı dost bellemişlerdi. Savaşa kadar bir işte
da bar-dı, soğışka deyin bir kəsipşilikte burgucu olarak çalışmışlardı. Her ikisi
burğışı bolıp istegen, yekevi aytarğa de bahse değer ünlerinden dolayı iş güç
bolsa da atağ-äbüyirden qur alağan sahibiydiler. Mirzağali ev yaparak
yemes-ti. Mirzağali burınırak şañırak piyasaya çıktığı sırada eşi Esima
köterdi de maydanğa attanğanda äyeli (Esmä) hamile kalmıştı. Aralıksız gelen
Äsimä jükti qalıp yedi. Tolassız köp mektuplarda Esma, köyün bütün
turatın hat-habarda Äsimä avıl evlerini ipe dizer gibi sıralayıp,
aymaqtñ är tütünin jipke tizgendey Şolak'ın askere gittiğinden bahsetti.
tügel sanap şığatın, Şolaqtñ äsker Esma'nın kızının doğduğunu, adını da
qatarına ilikkenin. Äsimäniñ kız tavıp, Makpal koyduklarını, insanların
atın Makpal qoyğandarın, yer-azamat azalmasından sonra Makat'ta
azayğan soñ Maqatta tirlik-qareketiñ hareketliliğın azalmaya başladığını da
avırlap bara jatqanın da Mirzağali Mirzağali Moskova'da bir yaprak
Moskva tübinde bir japırak qaz arqlı kâğıttan öğrendi. Ondan sonra nice zor
yestigen. Odan keyin yetikpenen su^v günler geçirip birçok farklı yerde taban
keşken kıylı-kıylı kün tu^vdı da, oq pen çürüttüğünden -yoksa yolunu mu
ottñ astında talay jerdiñ ultanın tavıstı, şaşırmıştı- sonuçta mektupların
adasıp qaldı ma, aqırı hat ayağı suylıp, seyrekleşmesiyle memleketten haber
yel-jurtñ habarı qulağ kesti tiyıldı. alamaz oldu. Kendi de mektup
Özi de hat-habarğa sarañ yedi, Äsimäni konusunda tembeldi, Esma'yı
joğaltqan soñ bul da toñ-tors jatıp kaybedince yapayalnız kaldı. Önce
alğan. Äveli Germanıyanı, onan Almanları, daha sonra da Japonları
japondardı tize büktirip barıp, gospital galebe çalan Mirzağali, hastane
atavlıñ tabaldırğın tozdırıp, eşiklerini aşındırdıktan sonra, 1946'da
1946 jılı köyüne ancak dönebildi; kız Makpal bes
yelge bir-ağ oraldı, kız Makpal bes beş yaşına gelmiş, tıpkı babasına
jasğa tolğan yeken, quddı äkesiniñ

avzınan tükendey. Alistan kelgen
azamattıñ hoşametine ulan-ğayır jurt
jinaldı, sol köptiñ işinde yeski köz dosı
Şolak ta bar yedi, bir qolınan ayrılıp
mügedek bolsa da kübidey bop semirip
alıptı. Soğıstıñ alğaşkı jılında-aq
avıldıñ däm-tuzına qayıtıp oralğan
körşisi jün-jurqa jinaytın agenttiñ
mänsäbine iye bolğan yeken, bugün
tası yerge domalap turğan körinedi:
bädik neme avzına kelgenin kökip, jurt
sözine qonaq berseşi, tek Mirzağalıdıñ
uzaq qadalğan suvıq janarınan
seskengendey kümiljip toқтаған. Üy
tolı qonaqtıñ ärqaysısı bul köz şabıstıñ
astarın ävelde-aq sezgendi, avıl-üydiñ
ösegi Mirzağalıdı aqayın-jurttan köri
burınırax qarşı alğanın da bilisip otır,
yendi ne aytar yeken dep añdisu^vda.
İştey küyzelgenmen Mirzağalı lām-
mim dep tis jarğan joq. Lebiz kütken
jurt ta mñğaysızdanıp qaldı. Äsimäniñ
az vaqıt bolsa da Şolakpen otasıp,
yendi öz şañırağına qayıtıp kep
otırğanına özderi kinälidey üy iyesinen
qımsına tarastı. Mirzağalı oşaq basında
köp ayaldağan joq, äytevir jartıkeş
köñiline jubanış bolsın dep kele sala
bayağı munay käsipşiligine burğışı bop
ornalastı.

Yendi mine, köp pensiyonerdiñ biri.
O basta, yel qatarlı mal jisam, şaru^va
basın qurasam degen armanı bolu^vşı
yedi, ol da añşeyin ölermendik yeken.

benzemişti. Uzaktan gelen insana
duyulan hürmetten, bütün köy toplandı.
O topluluğun içinde eski dostu Şolak da
vardı; bir kolunu kaybedip çolak
kalmasına rağmen yayık gibi şişmişti.
Savaşın hemen başında, daha ilk yılda,
köy yaşamına dönen komşusu yün
toplama acentesinin sahibi olmuş,
bugün de taşı daha da ileri yuvarlar
görünüyordu; geveze, ağzına geleni
söylüyor -millede de söz hakkı verse ya-
Mirzağalı'yi herkesten önce sadece
kendinin karşıladığını da eklemeyi
ihmal etmiyordu; köylüler de 'şimdi ne
söyleyecek' diye bekliyorlardı. Çok
ıstırap çekmekle beraber Mirzağalı,
lām-mim diyerek lafı uzatmadı. Ne
diyeceğini merak eden köylü de
mahcup oldu. Esmā'nın çok kısa bir
süre de olsa Şolak'la yeni bir yuva
kurup, sonra tekrar yuvasına dönmüş
olması, kendilerini suçluymuş gibi
hissetmelerine, ev sahibinden
sıkılmalarına sebep oldu. Mirzağalı
ocak başında çok beklemedi; nihayet bir
yanı yaralı gönlünü teskin edercesine,
çok önceleri çalıştığı petrol işine
dönmek üzere, köye yerleşti.

İşte şimdi, onca emekliden biriydi.
O; "Önce bir katar sürü oluştursam, iş
başını kursam." diye murat etmişti; o da
öylesine bir uğraşı olacaktı. Pazar

Bazar künin qur jibermey, birevdiñ tüyesiniñ tuqımına, äldekimniñ sıyırınıñ jeline suqtañğanimen qotanına qara baylañğan joq, bos sabılıp barıp, qur noqtasın arqalap qaytatın. Körşi avıldardağı ağanı-tuğandarına da jıla qonıp qonaqtap keldi. Odan soñ Maqpaldıñ üyine biraz kün ayaldap, jañadan tartılğan Maqat — Şevçenko temir jolımen äldeqaşan su^vsıp ketken Mañğıstavdağı jekjattarınan bir-aq şıqtı. Ädeyilep barğasın ırımğa bolsa da jetim botanı jetektetip jibergen. Mañğıstav da mıy qaynatıp, küyip tur yeken: köringenniñ köligine jalbarınıp jol boyğı qudıq bitkendi sanay-sanay bir jumada diñkelep zorğa jetti.

Jalğız töbet — Jolbarıstan başqa dım bitpegen iyen avlanı tañnan keşke deyin barılıp küzetip otıru^v da qıyın ğoy, ğumırı mal soñında jürü^vdi maşıq yetpegen Mırzağali Äsimäni ayap, äytevir qara ğoy, aq bota yermek bolar ma yeken degen. Yendi baqsa, mal yekeş mal da tanıy bilgenge yes yeken, aynalıp-üyirilip özi de küni boyı sonıñ qasınan şıqpaydı.

günlerini de boşa geçirmemek için birinin devesinin cinsine, bir başkasının sıyrının memesine bakmakla beraber kendi ahırında bir tane bile mal yoktu; boş yere bir sürü zahmet çektikten sonra devenin yularını sırtına atıp dönerdi. Komşu köylerdeki eş dostuna da arada bir uğrayıp misafir olurdu. Ondan sonra Makpal'ın evine birkaç gün uğrayıp, yeni yapılan Makat-Şevçenko demir yolunu takip ederek, çok uzun zaman önce Mañğıstav'da yaşamış olduğı eski hatıralarını şöyle bir hatırladı. Bunun batıl bir inanç olduğunu düşünse de, yetim botayı yedeğine aldı. Mañğıstav'ın yakıcı sıcağı adeta beyin kaynatıyordu; yol boyu her gördüğüne devesi için yalvarmış, kuyuları saya saya bir haftada -dermanı tükenmiş bir şekilde- zar zor evine ulaşmıştı.

Çakal ve kaplandan başka hiçbir şeyin olmadığı bu bozkırı sabahtan akşama kadar gezerken gözetlemek de oldukça güç, hele hayatında mal peşinden yürüme gibi bir alışkanlığı olmayan Mırzağali Esmaya acıdığından; “Neticede bu da mal, ak bota bir meşgale olur mu acaba?” diyordu. Birden fark etti ki mal bile tanıdığına arkadaşlık ediyor, gün boyu peşinden dolaşıp, yanından ayrılmıyordu.

0485 Mırzağali jabu^vdñ jırtığınan qolın Mırzağali semerin yırtık yerinden
tığıp aq botanıñ tığınşıqtay bolıp kolunu sokarak ak botanın neredeyse
qalğan örkeşinen sipadı. Şolak bolmaşı kas tutmuş hörgücünü okşadı. Şolak
küybeñmen köpke deyin avlasında gibi olmaya çalışarak uzunca vakit
türtinip jürdi de üyine kirip ketti. etrafında dolandı ve sonunda evine gitti.
Mırzağali onıñ tutasqan şüy jelkesin Mırzağali, onun birbirine eklenmiş
bosağadan ärmen qaray şığarıp sap dağınık ense tüylerini eşikten biraz
turıp iştey bir sıbap aldı. ötede çıkarıp, içinden küfretti.

Biraz jıldan beri qıstıñ özi bölünip Birkaç yıldır kış mevsimi değışmiş;
tur; birde ayaz, birde jılımq, birde bazen ayaz, bazen ılık, bazen boran,
boran, birde javın — Makattıñ sortañ bazen de yağışlı; Makat'ın tuzlak yeri
jeri borsığan mıy batpaqqa aynaldı. bataklığa dönmüşti. Gece gündüz
Kündiz-tüni bu^valdır aq tuman basadı bulanık bir duman ortalığı kaplıyordu.
da jatadı. Aqırı buyırğın boylamaytın Neticede etkili olamayan cılız kar,
juqa qar irip-şirip tavsıldı da älgi eriyerek yok oldu ve eskilerin “öğleye
«tüske deyin müyiz, tüsten keyin kadar boynuz, öğleden sonra keçe”
kiyiz» deytin qara qatqak dediğı don, yaz mevsimine çalmaya
jazğasalımñıñ şağı bastaldı. Ayaqtı mal başladı. Ayaklı mal durur mu, yer
tura ma, jer qarayğan soñ öriske tarttı. kararmaya başlayınca otlağa yöneldi.
Mırzağali aq botanıñ jabu^vın sıpırıp Mırzağali ak botanın semerini çıkarıp
tastap, salpaqtap birge ketti. Aq bota avare avare gezinmeye başladı. Ak bota
büğinde kädimgidey taylaq bop qalğan: bugün, olması gerektiğı gibi bir taylak
jibektey appaq jüni jelkildep, ayağı, oldu; ipek gibi bembeyaz yünü salındı,
moynı sorayıp, uzun kirpikti tunıq ayağı ve boynu uzadı, uzun kirpikli
janarı tuñğıyık tarta tüsken. Jurttıñ suq berrak gözleri çok derin bir hal aldı.
közinen seskengen Mırzağali onı Milletin kem gözlerinden sakınan
tumşalap tağı da jabu^vlay qoydı. Mırzağali, onun üzerine örtüler sererek
iyice sarıp sarmaladı.

Uzamay kök uzarıp, kün jılındı. Aq Günlerin uzayıp havanın ısınması
taylaq toynıp, yeteye bastağan kezde fazla uzun sürmedi. Ak taylak semirip
Mırzağali da mal sonınan jügirü^vdi gelişmeye başladığında Mırzağali de
qoyıp, yerteñdi-keş dalağa şığarıp sap, mal bakmayı bırakıp, sabah akşam
kütüp alıp jürdi. Birde tağı da su^vat dışarı çıkararak başını beklemeye

basında kezdese qap:

başladı. Bir seferinde yine sulakta karşılaştıklarında:

— Mirzeke, osı seniñ taylağıñnıñ malğa qosılmay şığandap jeke jayılatının bilemisiñ? — dedi Şolak.

— Mirzeke, şu senin taylağının mala katılmadan, uzaklarda, tek başına yayıldığını biliyor musun? dedi Şolak.

— İyä, mal iyesine tartpasa maytalman boladı degen, qayter deysiñ, — dey saldı Mirzağali.

— E, ne olacak, mal sahibine çekmese ehil olurmuş, dedi Mirzağali.

0490 — Zatı solay gıoy, tegi tåkappar, — dep Şolak tağı da taylaqqa qadaldı. — Arvana yekeni ras bolsa äli talay-talay azabın tartasıñ, Mirzeke.

— Aslında öyle ya, herhalde kibirli, derken, Şolak bir kez daha taylağa göz koydu. Gerçekten arvana olacaksa, daha nice sıkıntısını çekeceksin.

— Jä, berekemdi almaşı, — dedi Mirzağali şekek tolı su^vdı taylaqtıñ aldına qoyıp jatıp.. — Qazir men onı, ol meni tosırqamaydı.

— Oldu, bereketimi qacırma, dedi Mirzağali, kova dolusu suyu taylağın önüne koyarak. Henüz ne ben onu ne de o beni yadırgamıyoruz.

— Quday avzıña salğan şığar, — dep Şolak küñk yetti de su^vat basınan qozğala berdi. — Al yendi, aytpadı deme, süttiñ astında qalasıñ. Kördiñ be, quyırğı qamşınıñ örimindey şıratılıp qalğanın. Nağız şalquyırqtıñ özi!..

— Allah söyletti galiba, diyerek sulak başından ayrılmaya yöneldi, Şolak. Sonra demedi deme, süütün altında kalırsın. Kuyruğunun kamçı örgüsü gibi bükümlendiğini fark ettin mi? Hakikî akkuyruk!

— Meşkeydiñ yeki közi tamaqta dep, sodan başqa bilerdiñ bar ma?! — Mirzağali sızdana javap qatıp şalşıqqa bılış yetkizip bir tükirdi de Şolaqtıñ jonarqası jıyırılıp, kirjiñ yete qalğanınan «qışığan jeriñdi däl taptım ba» degendey iştey riza bop teris aylandı. Asıqpay yeki şekekli su^vğa

— “Açgözlünün iki gözü de yemekte olur”dan başka bir bildiğın var mı? Mirzağali öfkeyle bakarak cevap verirken yerdeki su birikintisine hınçla tükürdü; Şolak sırtını büzüp hoşnutsuzluğunu belli ederken, o da içinden; “Tam nasırına bastım, değil mi?” dercesine memnun bir ifadeyle

toltırdı, sosın taylaqtı aldına salıp, avılğa bettedi. Su^vğa toyğan taylaq jan-jağına adırañday yelirip, avıldın bar itin şu^vlata atқақtap шаппа қорадан bir-aқ шықты.

«Yapırmay, ülkende öşim, kişide keğim joқ yedi, osı jurt mağan nege қadala beredi, — dep oyladı. — Jat ta bolsa sen dep bir jannın betine қарамаған siyaқты yem». Maydannan oralğan jıldarı bes jasar kızına қарaylap, osı birev şañıraқтан ne kete almay, ne köñili қоныs tappay қыналғанı bar, äke көrmey ösken bala қаşан da şeşege üyirsek, sonда da шар tartқан шағında jalғыз närestesin қıya almay baylanıp қaldı. Mırzaғalidin özi de ınıқ қoy, başka birev bolsa Şolaқtıñ қoynınan шыққан meker қatındı әldeқаşан қu^vıp jiberetin yedi degen күñkildi de yestidi. Biraқ munıñ yendi қaytıp ğumır baқи bala süymeytinin біlayғы jurt қaydan bilsin.

geri döndü. Acele etmeksizin iki kovayı suyla doldurduktan sonra taylağı önüne katıp köye yöneldi. Suya kanan taylak, etrafındaki kalabalıktan tedirgin olup, köyün bütün köpeklerini gürlüti ederek kaçırıp, ahırdan yalnız başına çıktı.

“Yahu, büyükte öcüm, küçükte kinim yoktur ki, bu millet neden bana gözünü dikti, diye düşündü. Yabancı da olsa ‘sen’ diyerek kimsenin yüzüne bakamıyorum.” Savaştan döndüğü yıllarda beş yaşındaki kızına baktı; bu ocaktan ne ayrılabiliyor, ne de gönlüne başka bir mekân bulabiliyordu, baba görmemiş çocuğun anaya bağlanması gibi, yaşlandığında yalnız bebeğine kıyamayarak bağlandı. Mırzağali de pısırığın tekiydi; “Başka biri olsa Şolak’ın koynundan çıkan zalim kadını mutlaka kovardı.” diye söylenegelen dedikoduyu işitti. Ama bunun, şimdi dönüp, ömrü billâh çocuk sevememesine sebep olacağını köylü nereden bilsin.

0495 Maқpal бүkil Maқattı avzına қaratıp, suñğıla bop boy jetti. Üş ulının birine ayttırsam ba dep irgede otırıп yelden burın қıñқılдаған da Şolaқ yedi, des bergende Maқpal birevin de nazarına ilgen joқ. «Bala boy jetip қaldı, қуда түsem degen adamdar da bar көrinedi» — dep Äsimä әldebir әñgimeniñ uşğın şğarıp kele jatқанда

Makpal, herkesin hayranlığını kazanmış, zeki biriydi. “Üç oğlumdan biriyle sözleşsem” diyerek umutla yakınlaşıp herkesten önce telaşlanan da Şolak idi; ikna olmuş gibi görünen Makpal birini gözüne kestirmeliydi. “Çocuğum büyümüş de taliplisi bile çıkmış” diyen Esmâ’nın, bunu sıradan bir meseleymiş gibi görmesi karşısında

Mırzağali betinen alıp tıyıp tastağan.

Mırzağali, onun kalbini kırmaktan çekinmedi ve onu alıkoydu.

— Yapırmay, at izin salmağanıma da biraz bolğan yeken-av, — ayak astınan kıızı yesine tüşip, şaldıñ köñili bosap, közin jas kirevkeledi. — Ol da avıldı sağınıp jürgen şıǵar, — dep oyladı. Şelekti jerge qoyıp, ötken künniñ yesebin savsağimen sanap körüp yedi, yeki-aq juma bolğan yeken. — Qoy, ne de bolsa barıp qaytayın. Tım qurıǵanda nemeremdi iyiskep, mavkımdı basarmın...

- Ah, onunla görüşmeyeli epey oldu, derken gözünde eski değerini yitiren kıızı aklına geldi; ihtiyarın yüreği sızlarken, gözünden yaşlar süzüldü. O da köyü özlemiştir, diye düşündü. Kovayı yere bırakıp geçen günleri parmağıyla hesaplayarak; “İki hafta olmuş, boşver, nasıl olsa giderim. İyice özleyince torunumu koklayıp özlem gideririm.”

Mırzağali Qulsarıdan köñilsiz oraldı. Küyev balası kâsipşilikte injener yedi, jap-jas jigît yeşnârseniñ tavkımetin tartıpa da semyaǵa qıtımır, oşaq basınıñ şırkın buza beretin körindi: üy işine kirgen kiykiljiñnen jalǵız balanıñ da jayı qaşıp dimkästanıp qaptı. Şal küyev, kıızınıñ birin aqıtap, birin dattap jatpay-aq yekevineñ de jer-jebirine jetip urısıp aldı da, qonbastan tayıp otırdı. Vokzalǵa keldi, ğumırı tentek suǵa qumarlıǵı bolmasa da bufetke kirip, jürer aldında bir stakandı tartıp jiberdi. Äñseyin, köñildiñ qıjılın basa ma dep yedi, qayta qırsıqtıñ bări osıdan bastalğan siyaqtı, Äveli, joqqa bola provodnik äyelmen qıyqıldasıp, aqırı sıyısı almay körşi vagonǵa şıǵıp ketti, onda da janı jäy tapqan joq, kupedegi

Mırzağali Kulsarı’dan gönülsüz döndü. Damadı mühendisti; gencecik delikanlı hiçbir zorluk yaşamamasına raǵmen ailesine karşı haşın davranıyor, evin huzurunu kaçıırıyordu. Evdeki huzursuzluktan çocuğun da keyfi kaçmış ve hasta olmuştu. Yaşlı adam kıızlarından birini aklayıp bir diğeriñi kötölemeyen ikisini de saatlerce azarladı ve kalmaktan vazgeçti. Gara gelince, hayatta içkiye merakı olmamasına raǵmen, büfeye giderek ayaküstü bir kadeh atıverdi. “Öylesine, sinirimi alır” demişti; fakat bilakis, bütün belâların başı buymuş dedirtir gibi, evvelâ yok yere kondüktör kadınla kakhahaya boǵuldu, sonra oraya sıǵamayıp yan vagona geçti. Orada da can sıkıntısı geçmedi. Kompartımandaki yolcuların hepsi

jolavşılar öñkey bir kartojnıker yeken, kartojnı; kasılarak birbirleriyle küpingen kil adaylar «pälenşekemdi» konuşan adamlar, falancayı överek, maқтаp, «tügenşekemdi» jaқтаp, filancayı pohpohlayarak; güya herkesin «қаңғırған құл Yesentemirdi» hakkını teslim ettiler. Üstüne üstlük bosağasına aparıp tastap jattı. Onıñ radyosu da hiç rahat vermeden üstüne radyosu bir jağınan damıl konuşuyor; hâsılı istasyona geldiğinde bermey қақsap, äytevir, stantsiyağa başı iyice sersemlemiş, nereye köp түskende bası meñ-zeñ қайдан gideceğini bilmeden, aptallaşmış bir şığıp, қайда kelgenin bilmey мәңгіrip halde kalakaldı. biraz turıp қалdı.

Stantsiya men avıl arası üş İstasyon ile köyün arası üç kilometre шақырымday jer yedi, жалғыз адамға jol kadardı. Yalnız birisi için yol biter mi, tavsıla ma, yeki iynin қайдағы-jayдағы mazideki kederler iki omzuna ағырлық muñ basıp, әртүрli oyға battı, pensiyağa yapıyor, efkâr basıyor, düşüncelere шıққаннан beri шалдın sirkесin su^v dalıyordu. İhtiyar, emekli olduğundan kötermey, joқtan özgege шамкös bop beri hiçbir şeyden tatmin olmamıştı; boş alған, sonıñ bärin бақ tayğаннан деп bir inatla, yaşadıklarının hepsini jorıdı. Bätu^vasız ömirden yelim artuқ tükenişine yordu. “Betuvasız hayattan қой degen sätteri de bolған, biraқ yele ölüm yeğdir be” dediği zamanlar da қалу^v adamnıñ öz қолında ma... oldu; ama ölmek insanın elinde mi, Mirzağalidın şer bop tunған iştegi sanki? Mirzağali’nin teselliyi dertlerle armanı men munıñ jubanışı az, қızıғı örülü hayallerinde bulması zordu; bahtı mardımsız osınay azğantay ğumırdı karayı, şu kısacık ömrünü beraber birge ötkerip kele jatқан Äsimadan geçirdiği Esma’dan başka hiçbir can başka jan sezgen yemes... anlamamıştı.

Avılğa jetkenşe ıdırт üyirilip, көз Köye ulaştığında karanlık çökmüşti. baylandı. Ol äveli ädeti boyınша шаşpa O önce, alışageldiği üzere, ahıra girdi; қораға соğıp yedi, көзine tayлақ tayлаğı göremedi. Sonra aceleyle eve şalınbadı. Sosın asıғıs üyge жүгirdi. koшту. Kapı önünde karşılaştığı Yesik aldında қарсы joliққан kempirine: hanımına:

0500 — Tayлақ қайда? Қора nege bos — Taylak nerede? Ahır niye boş?! tur?! — деп айғай салdı. Davısı diye sordu. Sesi hırıltılı çıkıyordu.

tarğıldanıp şıktı.

— Ayrılıp kaldım. İzdep yedim...

— Fark ettim. Arıyordum.

— Ne deyt?.. Ne deydi-äy, mına muñdar?! — Şaldıñ közi şatınap, bet-avzı jıbırlap ketti. Äsimağa tönip kep şapalakpen tartıp jiberdi de: — Seniñ nege köziñ qurımaydı osı! Seniñ!... — dedi aşu^vğa bu^vlıǵıp.

— Ne diyor? Ne diyor ya bu sırdaş?! İhtiyarın gözü dönmüş, ağzı yüzü birbirine karışmıştı. Esmâ'ya dönerek, onu tokatladı. Senin gözün neden kör olmadı, ha! Senin! dedi, iyice sinirlenerek.

— İbay, yesiñ durıs pa? — Äsimanıñ közinen jas burķ yetti. Körşi-ķolañdarına ķısıla-jaltaķtay, şapalak tiygen betin alaķanımen kölegeylep üyge kirip ketti.

— Aklın başında mı senin? Esmâ'nın gözünden yaş süzüldü. Konu komşuya rezil olmuş olmanın verdiği sıkıntıyla, tokat yediği yüzünü avucuyla gizleyerek eve girdi.

Mırzaǵali küyip-pisip, Şolaķtıñ üyine ķaray domalay jöneldi.

Mırzaǵali üzgün bir halde Şolak'ın evine doğru yöneldi.

0505 — Sabır yet, Mırzeke. Ķayda keter deysiñ, tabılar! — degen ayǵaydı yestip, aǵıp ötip barıp kilt toķtıadı. Bir ķolında nemeresi, şolaķ ķolınıñ solbırayǵan bos jeñin selteñdetip қақpa aldında turǵan körşisin yendi ģana kördi de sodan ümit kütken-dey añtarılıp қaldı.

— Sabret, Mırzeke. Nereye gidebilir ki, bulunur! Sesini işitince Mırzaǵali aniden durdu. Bir kolunda torunu, çolak kolunun sarkan yenini sallayarak kapı önünde duran komşusunu yeni fark etti ve şaşkınlık içinde, tek ümidi oymuş gibi, yanına geldi.

— Älgi Isķaķ Saǵızdıñ mañında bir aķ taylak jür dep yedi. Taǵı da jerine tartķan bolar.

— Demin İshak Saǵız civarında bir taylak geziniyor, diyordu. Belki de alıp gelmiştir.

— Ķuday atıp kete қalǵanımdı! — dedi Mırzaǵali körşisiniñ şolaķ ķolınan köz ayırmay.

— Allah kahretsin! dedi Mırzaǵali, komşusunun çolak kolundan gözünü ayırmayarak.

— Kaşkanmen qayda baradı deysiñ.
Attan qutıla qoymas.

— Kaçtıysa, kaçtı; nereye gidebilir
ki? Attan kurtulamaz.

— Quday atıp kete qalğanımdı!..

— Allah kahretsin!

0510 — Av, öziñ işkennen savmısıñ? —
dep Şolaq Mirzağalıdñ jüzine tesile bir
qarap aldı da köñili jay tapqanday
ayaq-astınan kisimsiy qaldı.

— Hey, kendinde misin? dedi Şolak.
Mirzağalı'nin yüzüne sertçe ve
küçümser bir edayla, kibirlenerek baktı.

— Va, qurğırdı!.. Quday atıp!.. —
Mirzağalı qoldı bir siltep üyine tayıp
otırdı.

— Körolası! Kahretsin! Mirzağalı
elini sinirli bir şekilde sallayarak evine
yöneldi.

Ol tağı da şaşpağa qayıtıp oraldı,
qıstan artılğan bir şömele şöptiñ
qasında turıp-turıp, aqırı üyge bettedi,
biraq kirgen joq, jındağan adamşa
qoranı yeki-üş aynalıp şıqtı: qulazığan
qoranı körıp, köñili tağı buzıldı da
torıqıp turıp qaldı. Şarşağanın da yendi
sezdi. Beyvaqıtta iyen şarbaqqa
süyenip, töbege urğanday sileyip
qalğan qam-köñil şaldı yeşkim yelegen
de joq yedi. Burın qıyt yetse qızına
qaşa jöneletin Mirzekenniñ yendi barar
jer, basar tavı da tavsılğan siyaqtı.
«Qoy, Sağınğalığa barıp, atın surayın».
Bar tapqan lajı osı boldı.

Fakat tekrar ahıra döndü. Qıstan
kalma ot yığınlarının qarşısında bir
müddet durduktan sonra eve döndü;
ama girmedi. Kızgın bir tavırla ahırda
bir iki kere gidip geldi. Tenha ahırı
gördükçe morali iyice bozuldu, öylece
bakakaldı. Yorulduğunu da o an fark
etti. Uqsuz bucaksız çite yaslanıp,
felâkete uğramış biri gibi şaşakaldı;
gamlı ihtiyarı hiç kimse
önemsemiyordu. Önceden bir şey olsa
kızına kaçiveren Mirzağalı'nin, şimdi
gidecek bir yeri, çalacak bir kapısı
yoktu. “Boş ver, Sağınğalı'ye gidip
atını isteyeyim.” Tek aklına gelen şey
de bu oldu.

Mirzağalı aq taylaqtı kelesi küni
Qulsarı mañınan quıp jetti. Tu'ra
Mañğıstavğa tartıp baradı yeken,
quğınşını kördi de artına bir qarap alıp
bezdi. Mirzağalı da ayğay sap, jiyren

Mirzağalı ertesi gün, Kulsarı
bölgesinde ak taylağı aramaya başladı.
Doğruca Mañğıstav'a gidiyordu;
kendini kovaladığını fark edince döndü,
şöyle bir bakıp kaçtı. Mirzağalı de al

töbelge kamsı bastı. Onıñ davsında joğın tapkan adamnıñ ku^vanışınan göri aq taylaqqa degen renişi basım yedi. Jiyren töbel de bar şabısına salıp bavırın jazğan siyaqtı, biraq moyının sozıp alıp tapırañğa başan taylaq tım sergek, jetkizer yemes, barğan sayın yeki ara qaşıqtay tüsti. Qaşqın men ku^vğınşı östip yeki sağat boyı yeregeskendey quyırık tistesip körıp yedi, äri-beriden soñ omıravın ter japkan jiyren töbel ırkıldap boldırayın dedi. Talay-talay báyge alıp, atağı da şıqqan jüyrik yedi, bul jolı aq taylaqtıñ şalımina da kelmey qaldı. Soñan kün bata Jem boyınan bir-aq şıqqan, Sortandı köl — Jalpaqtıñ basında belesterge tayanğanda birde ör, birde yeñkü^v adırlarğa şıday almay taylaq sandala bastadı. Bir sürinip, bir jıgılıp, aqırı amalı tavsılğan soñ ayañğa köşkende jiyren töbel de ävpirimdep tayandı-av äytevir. Taylaq sonda da artına bir burnıp qarağan joq, tek Mırzağali noқта şılıbırına jarmaşqanda ğana öksip-öksip bozdap jiberdi. Töbe quyqası şımırılağan şal onı qoyğızam ba dep şılıbırdı qayta-qayta silkip yedi, basılar taylaq bolmadı, aqırı şıday almay öziniñ de közinen jas parlap, muñdı hayvannıñ moynınan barıp kuşaqtadı.

don atını kamçıladı. Onun nidasında, aradıǵını bulan birinin sevincinden çok, ak taylağa olan site mi hissediliyordu. Al don (bir at rengi / AHT) at da, adeta ciğerini parçalarcasına var gücüyle koşuyordu; ama boynunu öne doğru uzatarak koşmaya başlayan taylak çok çevikti, yetiñilecek gibi değıldi. Yaklaşmaya çalıştıkça iyice uzaklaşıyordu. Kaçan ile kovalayanın bu mücadelesi iki saat kadar sürdü; neredeyse burun burunaydılar. Kovalamaca sonunda, gövdesini ter basan al don at çatlayayazdı. Nice ödülleri kazanmış, çok ünlü bir yürük olmasına rağmen bu sefer ak taylağın nefesine gücü yetmedi. Gün batarken Jem boyundan tek başına çıkan taylak, Sortandı göl-Jalpak'ın başındaki tepelere dayanınca, bazen yamaç, bazen de eğri büğrü tepelere daha fazla dayanamayıp yorulmaya başladı. Yalpalaya yalpalaya ilerlerken, sonunda gücü tükenip ağır aksak yürümeye başlayınca, al don at, zor da olsa yetiñti. Taylak ardına bakmadı bile; sadece Mırzağali yularına yapışınca içini çeke çeke bağırma ya başladı. Tepesi atan ihtiyar; “Acaba bezdirebilir miyim? Diye tekrar tekrar yularını çekmeye başladı; yine de taylak yavaşlamadı. Sonunda dayanamadı ve gözünden yaşlar süzöldüğü halde, hüzünlü hayvanı boynundan kucakladı.

Şal tösek tartıp jatıp kaldı. İhtiyar, döşeğini sererek yattı. Därigerge körinü^vdi onşa jaqtıra Doktora görünmekten pek hoşlanmazdı. koy mavşı yedi, yemhanağa barıp Esmâ'nın; "Hastaneye bir gitsen." diye kaytsañşı degen Äsimanıñ küñkilin homurdandığını görünce çok kızdı; ama yestigende jatıp köp aşu^vlandı. Biraq, doktora görünmekten yine de därigerden de kaşıp qutıla almadı. kurtulamadı.

0515 — Belim kötertpeydi, — dep — Belimden sıkıntım var, diye mırın kümiljidi, jay-küyin qanıqtağan kırın ederken, aslında doktor hastalığını därigerge. — Kärilik pe, älde teşhis etmişti. Yaşlılıktan mı, yoksa kontuziyanıñ zardabı ma, it bile... hafıza kaybının bir tesiri mi kim bilir... Zadı, ter qattı-av deymen. Keyde yeki Acayip terliyorum. Bazen ayaklarım ayağımnan jan ketkende y bop uyıp öyle uyuşuyur ki, canım çıkıyor qaladı... sanıyorum.

Şalınıñ sözine qulaq türüp otırğan İhtiyarın sözlerine kulak kesilen Äsima ağıl-tegil bolıp jıladı... Esmâ gözyaşlarını tutamıyordu... Mırzağaliğa qarağanda Äsima äli öñin Mırzağali'ye bakınca renk vermiyor, bermegen, tığınşıqtay şıyraq yedi, hâlâ dirayetli görünmeye çalışıyordu. jävdiregen tunıq janarı, äjimsiz qara Masum, berrak gözleri, kırışksız esmer torı jüzi, jaña ğana sızat tüse bastağan yüzü, yeni yeni çatlakların oluştıǵu ädemi juqa yerini yelü^vge jetse de onıñ güzel, ince dudağıyla, elli yaşına gelmiş yerkekten qalmağanın aňgartatın. olmasına rağmen bir erkekten eksik Äyeliniñ jüris-turısınan, betindegi kalır yanı yoktu. Hanımının belgisiz bir muñ kirevkesinen osını tavırlarından, yüzündeki belli belirsiz sezgen Mırzağali da soñğı kezde qattı kaygıdan bir şeyler olduğunu anlayan kıynalıp jür. Beline qamşı tiygen Mırzağali de son seferde iyice zorlandı. jılanday şıyrıǵıp, işine jegi tüşkende y Beline kamçıyla vurulmuş bir yılan gibi key sätterde küyinetini de bar. Onıñ eğilip bükölüyor, içine kurt düşmüş biri üstine däriger sözi de osı bir uşıqқан gibi müteessir olduǵu zamanlar da jaranıñ avzına iyne qadap ketkende y oluyordu. Hepsinin üstüne doktorun boldı da, kirpigin sürtip otırğan söyledikleri de azmış bir yaraya iğne äyeliniñ jüzine qarap şal bayqus qam batırılmış gibi acı veriyor, gözyaşlarını köñil bop qala berdi. Äsima burın köz silen hanımının yüzüne bakan biçare jasın körsetpevşi yedi, bul da oğan oy ihtiyarı iyice evhamlandırıyordu. Esmâ

saldı. Sazben yemdeytin sanatoriye
joldama äperemin degen dârigerdiñ
jubatpasına da kulaq koyğan joq.

gözyaşlarını saklamaya çalışıyordu; bu
onu derin düşüncelere sevketti.
“Müzikle tedavi edilen bir sanatoryuma
sevk edeyim” diyen doktorun tesellisine
de kulak asmadı.

— Boldı yendi! — dep Mirzağali
düñk yetti. — Äzirge öleyin dep jatқан
men joq!

— Tamam! Diye Mirzağali silkindi.
Şimdilik ölmeye niyetim yok!

— Ölimdi tilegen kim bar?..

— Ölmeyi kim ister ki?

Şal ün-tünsiz irge jaqқа avnap tüsti.
«Büytip ömir sürgenşe ölgeniñ artuq
yedi!» Belden ayrılğan soñ yerekte
bedel qalsın ba. Soğıstan ätek bop
oralğan Mirzağali äyeliniñ jüzine közi
tüskен sayın osı bir oydıñ töñireginde
tusavlı attay şırmalıp, iştey özin özi
qajay beretin. Kâzir de özin özi jep
jatır. Äsima onıñ közine ädeyi şöp
salmasa da bul joқта böten yesikti bir
körıp qayttı, biraq, buğan ol baykus
kinäli mä, tipti däp bugün ketip qalam
dese de öz yerki. Joq, ol yemes, öziniñ
ketkeni jaqsı yedi. Yendi bir-birine
jipsiz baylanıp ötip bara jatқан ömir
mınav. Adam küni adammen, yerli-
zayıptı yeki adamnıñ ömirlik borışı tek
tösekpен ğana öteletin be yedi. Tınış
tırlik, tınımsız oşaqtuñ küybeñi de
sarkidir tartқан jandarğa medet yemes
pe. Degenmen... «Ättegen-ay, o basta
qaramdı batıruvım kerek yedi-av» dep
oyladı tağı da.

İhtiyar sessizce duvarın dibine
çöktü. “Böyle yaşamaktansa ölmek
yeğdir. Beli çalışmayan adamdan ne
hayır gelir?” Savaştan iktidarsızlaşarak
dönen Mirzağali, hanımının yüzüne
baktıkça bu düşünce etrafında köstek
vurulmuş at gibi çırpınıyor, içi içini
kemiriyordu. Şimdi de kendi kendini
yiyordu. Esma onun yüzüne karşı
kasten bir şey yapmasa da, el kapısını
bir kere görmüştü; ama bu zavallı
ihtiyarın suçu muydu, hatta hemen
şimdi gideyim dese kendinin bileceğı
bir şeydi. İşte, birbirine ipsiz bir şekilde
bağlanmış gibi hayat sürmek buydu.
İnsanın ömrü insanla... Karı kocanın
birbirine olan can borcu, tek yastıkta
ölmek değil midir? Huzursuz evin
bütün çabası, huzurlu bir hayat sürmek
için değil midir? Mamafih; “Keşke en
başta haramdan el çekseydim.” diye
düşünüyordu Mirzağali.

0520 Äsimanñ köñili äldeķaşan ornına Esma çoktan razı olmuş gibiydi; kap tüşken siyaķtı; ıdıs-ayağın saldırlatıp, kacağın ıngırdatarak, ocak başındaki oşak basındağ ızınıñ ädetki küybeñine günlük meşgalelerine geri döndü. Biraz kirirken. Är-berden soñ, bir dorba oyalandıktan sonra bir torba kumu ısıtıp ķumdı kızdırıp äkelip şalınıñ tabanına ihtiyarın ayak tabanına bastı, karşısına bastı da ün-tüşsiz ķasında biraz otırıp, geķip sessiz sedasız oturdu. Diyecek bir söz tarta almağan soñ ķumandı otķa şey bulamayınca da ibriğ ı ateşe koyup ķoya salıp tısķa şığıp ketti. dışarı çıķtı.

Mırzağali yemdelü^vge attanğan soñ Mırzağali tedaviye başlayınca ak aķ taylaķtıñ äbigerin Äsimanñ bir özi taylağın bütün zahmetini Esma tek köterdi. Kün sayın avıl şetine alıp başına kaldırıyor. Hergün köyün şığadı da ayağın tusap mal soñınan dışına çıkarıyor, ayağın köstekleyip ķoya beredi. Bir üydiñ şaru^vası bir mala katıyordu. Evin bütün işleri ona özine ķarağan soñ Mırzağali siyaķtı bakınca, Mırzağali gibi, sabahtan onıñ artınan yerteñnen ķara keşke gecenin bir körüne kadar onun peşinden deyin salpaķtap jüre almadı. Yeldi gitmedi. Mesķün mahallin otu az, mekenniñ otu ķaşķan, öris alıs, ķarını yaylası uzaktı; karnı doymayan taylak toymağan taylak az künniñ işinde birkaç günde zayıfladı. Önceleri, ayağın tusav kıyıp azıp ketti. Alğasında hayvanın çoğalmasını arzulayan yaşlılar şaldar malsak minez körsetip biraz homurdandı. Ama çaresiz kaldılar; künkildep te jürdi. Birak, amal joķ, ayağ ı boşalan taylağın, civarı iyi bilmesinden dolayı, Manğıstav'a doğru taylaķtıñ jerşildiginen ķorıķtı. kaçmasından korktular.

Taylaķķa janı aşığan Äsima on şaķtı Taylağa acıyan Esma on kap yulaf ķap sulı satıp aldı da oğan ķosa bir satın alıp, ona bir araba dolusu buyırğın maşına buyırğın tüşirip, jerdiñ ot (bir tür ot / AHT) ekleyerek hiķ vakit ķaşıp, kün su^vıtpay jatıp-aķ onı ķorağa kaybetmeden taylağ ı ahıra kapadı. ķamadı.

Guryevten ķayıtp oralğan Mırzağali Guryev'den dönen Mırzağali öz közine özi senbey ķaldı, bas-ayağ gözlerine inanamadı; daha önce dizleri dört aydıñ işinde keşegi tirseği bile doğru dürüst bükülmeyen genç mayısķan jas taylak on yeki müşesi taylak, topu topu dört ayda her yanı

jarasķan urşıķtay arvana bop şıĝa kelipti, jem-şöpke aşķarak, kıymılı da tım şiyraķ. Su^vatķa şıĝarĝanda da buydasın julķılap, izge tūsken tazıday iyesin süyrep, minez körsete bastadı. Bara-bara köşedegi köringen tüyege yelegzip, avzına nār salmasthan melşiyip turıp alatin-dı şıĝardı. Babın tappaĝan Mırzaĝali aķırı onı ķayıytın mezgildiñ jetkenin tūsindi.

Bu^vra temir joldıñ arĝı betindegi körşi avılda ĝana bar yedi. Mırzaĝali bu^vra iyesi Kōkayday ķartpen kelisti de arvananı sonda alıp barmaķ boldı.

güzelleşmiş, oldukça iştahlı ve çok çevik bir arvana olup çıkmıştı. Yalaĝa çıkardığında yularını silkeleyen, iz süren tazı gibi sahibini sürükleyen bir hâl almaya başladı. Git gide sokaktaki deveye ilgi duymaya ve hiçbir şey yememeye başladı. Ne yapacağını bilemeyen Mırzaĝali, sonunda çiftleşme mevsiminin geldiğini anladı.

Demir yolunun öte yanındaki komşu köyde buĝra vardı. Mırzaĝali buĝra sahibi ihtiyar Kōkayday'la anlaşıp arvanayı oraya götürmeye niyetlendi.

0525 Arvana minezi ayak astınan taĝı özgerdi: ayaĝın samarķav basıp, kıstıñ şıñıltır avasınan äldebir jat iyis sezgendey ķayta-ķayta pıskırına bergen. Bu^vranıñ kürkiregen ünün yestigende kilt toķtap, kerı julķındı da ķalpaķtay uşıp tūsken Mırzaĝali jalma-jan atıp turıp, ķamşimen tartıp-tartıp jiberdi. Arvana ķamşınıñ batķanına da ķaraĝan joķ, ķaytıp ayaĝın kıya baspay siresken küyi melşiyip turdı da aldı. Jiyyen saķaldı yengezerdey kızıl şal — Kōkayday kelip kōmektespegende Mırzaĝalidıñ hali müşkil yedi.

Arvananın huyu iyice deĝiştı; aheste aheste yürüyor, kışın kuru ayazında yabancı bir koku hissetmişçesine, sık sık burnundan soluyordu. Buĝranın gürleyen sesini duyan arvana, anıden durup geriye doĝru silkelenince kalpak gibi savrulan Mırzaĝali, onu peşi sıra kovalayıp kamçıyla vura vura götürdü. Arvana kamçının acısına aldırıyor, bir adım bile atmıyor, olduĝu yerde mıhlanmış gibi duruyordu. Kızıl sakallı ihtiyar Kōkayday yetişip yardım etmese, Mırzaĝali'nin hali yamandı.

Arvananı ķoraĝa kirgizgende şıñjırmen tas ķıp baylap tastaĝan ķara bu^vra avzınan aķ köbigi burķıray atıp turdı. Örkeşin äbden tavısıp, ķatıp-

Arvanayı ahıra sokunca, zincirle sıkıca baĝladığı kara buĝra aĝzından köpükler saçmaya başladı. Hörgücü iyice tükenmiş, iyice erimişti; ama

semip jarap alğan yeken, diñgekti julıp kete jazdadı.

neredeysen ahırın sütununu yerinden sökecekti.

Arvana köpke deyin şökpey qoydı. Qasqır körgendey yeki közi şatınap, betaldı baqıra bergendi. Kökayday qamşımen siyraqtan osqılap jürip zorğa şögerdi. Mirzağali aralasqan joq. Qayta turmaq bolğan şal-quyırıqtı Kökayday tırp yetkizbey arqanmen tizdep tastadı da bu'ranı bosattı. Qara bu'ra üstine köp töngende arvana alqımına pısaq qadalğanday jan terge tüsti.

Arvana uzun müddet çömelmedi. Sanki kurt görmüş gibi öfkeden gözü döndü ve bağırmaya başladı. Kökayday baldırından kırbaqlayarak zorla çökertti. Mirzağali ise hiç qarışmadı. Kökayday, tekrar doğrulmaya çalışsan akkuyruğa fırsat vermeyerek, halatla çökertti ve buğrayı salıverdi. Kara buğra üstüne abanınca, arvana, boğazına bıcaq dayanmış gibi kan ter içinde kaldı.

Ornınan tura almay qıynalıp köp jattı. Ädepki tåkapparlığınan da ayırılıp, qaytar jolda jetekke de sümeñ qağıp, yelpektep yerip otırdı.

Yerinden doğrulamadan, uzunca vakit zorla yattı. Önceki kibrinden eser kalmamış, yedeğe alındığında ise peşinden ayrılmayıp, aşırı bir ilgi göstermişti.

Arvana botalağan joq. Mirzağali onı budan keyin de bu'rağa tört dürkin aparğan yedi, tepkige tüşkendey qorğanşaptap barıp, qorlanıp qayttı da aqırı qayırmay qısır qaldı. Ülek bul avıl da joq bolatın. Mirzağali jıl sayın jaz şığa Şeñgeldige köşetin Sağınğalidıñ malına qostı da, arvananı qudayğa tapsırıp qoya berdi...

Arvana yavru lamadı. Mirzağali, daha sonra da dört kez buğraya götürdü; eziyet çeker gibi korkarak gitti, sinirlenerek döndü; nihayet çiftleştiremedi. Bu köyde ülek (tek hörgüçlü erkek deve / AHT) yoktu. Mirzağali her yıl yaz gelince Şeñgeldi'ye göçen Sağınğali'nin sürüsüne katarak, Allah'a emanet etti...

0530 Jaz boyı jaylavdıñ otına qunıqqan arvana qoñdanıp aldı. Anda-sanda ayağının tusavın bayqağanı bolmasa Sağınğali da ävre-sarsañğa tüşken joq. Mal qarasına qosılmay jalğız jayıladı, qudıq basına da jalğız kelip, tunıq

Yaz boyunca yaylanın otuyla beslenen arvana iyice semirdi. Arada sırada ayağındaki kösteği fark etmese, Sağınğali'ye pek zahmet vermiyordu. Sürüye katılmadan yalnız otlanıyor, kuyu başına da yalnız gelip duru suya

su'ğa ƙaŋƙaŋ soŋ jeke maŋıp kete kanınca, yine yalnız başına ağır ağır beretin. ilerliyordu.

Kısƙa salım Mırzağali tağı Kışa doğru Mırzağali tekrar ƙobalƙıdı; sütün bermegen maldıñ ƙur telâşlandı; sütün vermeyen hayvanın jemge ortaƙtığı bolmasa ƙotanğa sadece yeme ortak olması, ahırda süs sändiği şamalı, kempirimen, olması demekti. Karısıyla, komşularıyla körşilerimen aƙıldasıp körıp yedi, satıp fikir alış verişinde bulunarak satmaya jiber degen keñes berdi, birağ, şal karar verdi; ama ihtiyar, yine de ƙıymadı. Ƙulsarıdağı Ƙamısköl degen kıyamadı. Kulsarı'daki Kasımköl köyünde ülek olduğunu duyan Mırzağali, birgün arvanayı da yanına bolğan. alıp, oraya gitmeye niyetlendi.

— Tağı da şoyırılıp jatıp ƙalasıñ. — Yine belini inciteceksin. Bu işe Aram ƙatƙırdıñ jatırı kepen şığar, yaramaz hayvanın rahimi kurumuş tasta! — dep zapı bolğan kempiri zar olabilir, bırak! Bıkkınlık gelen ihtiyarı ƙaƙtı. sıkıntı bastı.

— İt ölgen jer yemes pe, arı — Orası çok uzak değıl mi, ketkende jüz şaƙırım. Kün de may neredeyse yüz kilometre. Güneş de toŋğısız. yakar.

— Mal boladı deymisiñ!... Ayırılıp — Bundan hayır mı gelir ƙalmay turğanda satıp közin ƙurt!.. zannediyorsun!.. Ayırılamiyorsan, sat da kurtul.

0535 — Ala jazday tırp yetpeydi.

— Bütün yaz göz açtırmadı.

— Bări bir ƙısır ƙaladı.

— Hiç fark etmez, yine çiftleşmez.

— Ƙuday bileği deseñşi.

— Allah bilir desene.

— Aƙsız ötsem de osı neme meni — Bu dünyadan göçersem, bu herif jarılƙamay-ağ ƙoysın. bana dua etmesin.

— Jä, boldı! — dep kempirin tıyıp

— Ya, oldu! diyerek hanımını

tastadı da yesikke bettedi, jol ortada
qayta qayırıldı. — Osi sen soğan nege
öş bop aldıñ? Savdağa salsañ, kıızıqıp
otırğan jurt tolıp jatır!..

bırakıp kapiya yöneldi; yolun ortasında
geri döndü: Sen ona neden bu kadar
heves ediyorsun? Satılığa çıkarsan,
bütün millet toplanır!..

0540 Kempiri ün qatқан joқ. Şal da
budan soñ Qulsarığa baram dep jağın
aşpadı.

Hanımı ses etmedi. İhtiyar da bir
daha “Kulsarı’ya gideceğim” demedi.

Qanşama bağıp-qaqқанmen arvana
Mırzağaliğa da, Äsimağa da iyis almay
qoydı: adam körse ayvan körgendey
jiyırıldı da avzına när salmay melşiyip
qalatındı şığardı. Mañayınan jan
baspaytın qabağan sarı töbetti de bir
küni yerkelep barğan sätinde jalpasınan
tüsirip qan-qaxsattı. Tüye minezine
tañqalğan Mırzağali tağı da
Kökaydayğa aparuvğa mäjbür boldı.
Bul da änşeyin bosqa ketken kök ter,
yeñbegi yeş, teri sor, äbden amalı
tavsılğan bayqus şal qoldı bir-aq
sermedi.

Ne kadar ilgilenseler de, arvana, ne
Mırzağali’ye ne de Esmaya alışamadı.
İnsan görünce, tıpkı hayvan görmüş
gibi ağızına hiçbir şey sürmüyor, adeta
donup kalıyordu. Bir gün erkenden
yanına vardığında; yanına kimseyi
yaklaştırmayan, saldırgan köpeği yere
çaldığına şahit oldu. Devenin yaptıkları
karşısında hayretler içinde kalan
Mırzağali, bir kez daha Kökayday’a
götürmeye mecbur kaldı. Bu da boş bir
çabaymış; bütün emeklerinin, akıttığı
terlerin boşa gittiğini gören, büsbütün
çaresiz kalan zavallı ihtiyar, tek başına
işin içinden çıkamadı.

— Mañdayğa jazbağan mal şığar,
qaytemiz yendi, satsaq satıp-aq
jiberelik osını, — dep kempirine
tavsıla keldi.

— Bu hayvan nasibimiz değilmiş, ne
yapalım, satıp kurtulsak bari diye
tükenmiş bir halde hanımının sözüne
geldi.

Qırsıq bolğanda yendi Äsima
tırtısıp otırıp aldı. Bul da bir qıdaydıñ
bergen azabı şığar.

İnat sırası Esmadaymış gibi, şimdi
o ayak diretiyordu. Bu da Allah’ın
vermiş olduğu bir musibettir herhalde.

— Meyliñ, — dep Mırzağali iyığın
kıyqañ yetkizdi. — Satpağanda bul

— Peki, diyerek omzunu silkti,
Mırzağali. Satmazsak bu sırdaş hayvanı

muñdardı qayda aparıp sıyğızasñ?.. nereye sığdıracaksın? Bugün olmazsa
Bugün bolmasa yerteñ... yarın...

0545 Arvanağa tiri maqulıqtñ tajalı qara Buğra, arvananın gözünde bütün
bu^vra siyaqtı köringen, bir juma ötpey- mahlûkatın deccali gibiydi; bir hafta
ağ sol tajalğa tağı da köldeneñ tartıp, geçmeden bir kez daha deccalin
tört ayağın tas qıp baylap-matap, tizdep karşısına çıkıp, dört ayağını birden kaya
tastadı. Bir päleniñ boların küni burın gibi bağlayarak diz çökerttiler. Kötü bir
sezgendey kıms yetkennnen seskenip şeyler olacağını önceden sezmişçesine
tula boyı türşigip jadır. Kökayday men tüyleri diken diken oldu, tüm vücudu
Şolak qoradan şıqtı da özara äldeneni ürperdi. Kökayday ile Şolak kendi
kübirlesip, qasına keldi. Arvananıñ aralarında fısıldaşarak ahırdan çıktı ve
soñğı körgeñi Şolaqtñ qolındağı jalt karşısına dikildiler. Arvananın son
yetken sala qulaş kezdiktiñ jüzi yedi... gördüğü, Şolak'ın elinde parlayan uzun
kamaydı...

Zarlana baqırğan tüye davısı бүkil Ağlıyormuş gibi bağıran devenin
avıldı basına köşirdi. Är üyden köşege sesi bütün köyü başına topladı. Her
atıp-atıp şıqqan darakı itterge deyin evden sokağa fırlayan pervasız
baj-baj yetip u^v-şu^v boldı da qaldı. köpeklerin havlamaları müthiş bir
Kökaydaydñ qapqıstay qara sur gürültü kopardı. Kökayday'ın
kempirimen şüyirkelesip dastarqan sertleşmiş ete benzeyen kara yüzlü
basında jaybaraqat otırğan Äsima şäy karısıyla yarenlik ederek sofrta başında
işü^vge дәti şıdamay kesesin qoya saldı. tasasız bir şekilde oturan Esmat, çay
Mırzağali yestise bir şataqtñ şıqarı içmeye tahammül edemeyerek kâsesini
anıq yedi, istiñ sätine qaray keşegi küni bırakıverdi. Mırzağali işitse kavga çıktı
ağayındas bir şaldıñ süyegine topraq zannederdi; duruma bakılırsa geçen gün
salu^vğa ketken. yaşlı akrabasının naaşına toprak atmaya
gitmişti.

Üydiñ işi qapırıq. Kökaydaydñ Evin içi çok bunaltıcıydı.
kempiri qıñq yeter yemes, terlep-tepşip Kökayday'ın hanımı gık etmiyor
qara küreñ şäydi soraptavmen boldı, değildi, kan ter içinde kızıl-kahve
bu^vra mırandı ma, ingen baqırdı ma, çayını höpürdetiyordu; buğra inlemiş,
oğan bәri de piştü^v, üyrenşikti nәрse ingen bağırmış umurunda bile değildi.

siyaqtı. Arvana davısı öksip-öksip
barıp kilt tındı.

Onun için sıradan bir şey gibiydi.
Arvananın sesi hıçkıra hıçkıra yavaşladı
ve aniden kesildi.

— Sabaqtı jip sätimen degen,
bu^vranı jiberdi-av deymen... Asıqpa,
şäyge qanıp al.

— Sapa uygun ip bulundu galiba,
buğrayı salıverdi bence... Acele etme,
çayını yudumlamaya devam et.

Äsima ündegen joq, kesege de qol
sozbadı.

Esmā ses etmedi, kâseye de eli
gitmiyordu.

0550 — Yendi jatırına tas tüşip ketse de
botalaytın şığar, — dep Kökayday
yesikten aq bu^vmen aralasa kirdi de
bosağada ilü^vli turğan maylıqtı julıp ap
qanjosa bolğan qolın sürtti. — Aytım
ğoy, köz tamırın kıyu kerek dep. Oğan
könetin Mırzağali ma, at-tonın ala
qaşadı. Avzı aqqa jetpey jürgende
jumısı joq... Yeşkiniñ borbayınday
tılıyğan yeki butında kırıp alar kızıl
qalmadı öziniñ de...

Kökayday, üzerinden buharlar
çıkarak; “Artık rahmine taş bile düşse,
yavrular herhalde.” diyerek içeri girdi,
eşikte asılı duran el havlusunu alarak
kana bulanmış ellerini sildi. Dedim ya,
göz damarlarını kesmek lazım. Ona
inanın Mırzağali mi; yorgunluktan
tükenmişti. Doymayınca işi yok...
Uzun zamandır keçi budu kadar dahi et
yememişti...

— Aytqanıñ kelsiñ, — dep jıbir
yetti kempiri. — Malsızdın beti kön-
şarıq degen yemes pe burınğılar.

— Ağzına sağlık, diyerek kımıldadı
hanımı. Malsızın yüzü gön-çarık
dememiş mi eskiler.

— Arvana aqılınan adaspay bu^vranı
qabıldavşı ma yedi. Nağız şalquyırıqtıñ
özi yemes pe bul. Jatsa-tursa oylaytını
jeri, onıñ üstine ülekti qaydan tabasıñ.
Köz tamırın kıydıñ — bitti, janı
kıynalsa ülekpen bu^vranı ayırıp
jatpaydı.

— Arvana, aklını başına alıp buğrayı
kabul edecek miydi? Hakikî akkuyruk
değil miydi, bu? İş gücü yerini
düşünmek, onun üstüne üleği nereden
bulacaksın? Kaynağını kuruttun, bitti,
canı sıkılınca buğrayı ülekten
ayırmıyordu.

— Yapıray, janu^vardıñ janı qanday

— Hayvanın canı ne kadar tatlı,

tätti, — dedi jaña ğana kirgen Şolak. dedi, içeri yeni giren Şolak. Akkuyruğu
— Şalkuyırtı burın kim körgen... daha önce kim görmüş... Sağ salım
Aman-yesen botalap berse, Mırzağali botalar verirse, Mırzağali şubatla başa
şubattiñ astında қалатın boldı. çıkamaz.

— Durıs aytasıñ, — dedi — Doğru söylüyorsun, dedi
Kökayday. Kökayday.

0555 Yekevi törge şıqtı da dastarқан İkisi başköşeye geçerek sofranın
başına jügindi. Äsima meñ-zeñ қалпı, başına kuruldular. Esmä, sersemlemiş
raqmet aytқanday yernin jıbrılattı da bir halde, teşekkür eder gibi dudağını
şapanın iyıǵına ile salıp tısқа şıǵıp oynattı ve kaftanını omzuna ilıştırıp
ketti. dışarı çıktı.

Arvana bir-aқ u^vıs bop şögip Arvana bir avuç kadar küçülmüşü
қалğanday körindi, şu^vdası uypalaқ- sanki boyun tüyleri birbirine karışmış,
tuypalaқ, arқasın ayaz қarıғanday sırtını ayaz yakmış gibi eli ayağı
қoldı-ayaққа turmay қалş-қалş yetedi. tutmuyor, tir tir titriyordu. Zorlanarak
Қıynala ıñıranıp, қан жапқан basın inliyor, kan bulaşmış başını silkeleyip
şayқап-şayқап қoyadı, қос janarınan duruyor, iki gözünden kanlar
қандı jas mólteñdep üzilip tüsti. Bel süzülüyordu. Ahırın altını üstüne
su^vıtқан bu^vra jını burқırıp қora getiren buğra bir kenara çekilmiş, bitkin
tükpirinde sulıқ tur yeken. bir halde duruyordu.

Mal yekeş maldıñ da дәl osınday Hayvanın bu kadar zorlandığını
қıynalғанın Äsima bugün ğana körip Esmä daha yeni gördü. Daha önce
tur. Burın қайımay қoyған ingenniñ çiftleşmeyen ingenin kör edildiğini
köz tamırın қıyadı yeken degendi duymasa yanına yakлаşmazdı;
yestigeni bolmasa mañayına ju^vıǵan gözyaşları sel olup akan arvananın
yemes, köz sorası köldey josılған yanına, sanki suçlu oymuş gibi, mahcup
arvananın қasına kinäli janday bir edayla gitti. “Eyvah, Mırzağali’ye
қıypақтаp zorға bardı. «Yapıray, yazık olacak. Zavallı ihtiyar sinirinden
Mırzağaliğa ne betimdi aytım. Şal hasta olmasa iyidir.” ‘Akli başından
bayğus aşu^vlanıp, avırıp қалmasa jarar giden kuduz gibi davranır’ sözünde
yedi». Yesiriktiñ қılığın yesi ketken olduğu gibi abes bir şey yapmışçasına
ğana jasaydı degendey, әлде bir әbestik kendinden utandı. Arvana fazla

istep koyğanday özinen-özi kattı direnmeden boyun eğdi; ama bu kıyıldı. Arvana jetekke de kıyastanbay aydınlık dünyadan tamamen ümidini köne ketti, birağ, mına jariğ dünyeden kesmiş gibi çok isteksizdi; yol boyunca müldem küder üzgendey tım sülesoğ gözlerinden süzülen kanlar, bembeyaz yedi; jol boyı janarınan sorğalağan karların üzerinde kızıl kil rengi bir iz kıandı jas appağ kıarğa kıızıl josa iz bıraktı. tastap ketti.

Köktem kelisimen tandırı kepen Baharın gelmesiyle, suya hasret sarı belder kılpırıp sala berdi. Kök kalmış yamaçlar güzelleşmeye başladı. jasıl alkap kıızğaldağ tutқан masatı Yer gök uçsuz bucaksız lâle açan ipek kilemdey, ava taza, avıl arası alşıktap, bir kilim gibi, hava temiz; köyden iyice jaylav üsti ala-kıla kıyız üy men irili-uzaktaki yayla, rengârenk çadırlar ve u^vağı malğa toldı. Adamnıñ da, dört irili ufaklı hayvanlarla dolup taşmıştı. tülüktiñ de arka-bası keñip kıalğanday. İnsanın da hayvanın da başı sonu görünmüyor.

Köşetin köligi, basında tım bolmasa Sadce Mırzağali gibi göçecek bir itarqası joğ Mırzağali siyağı keybir bineği, başında hiç olmasa bir köpeği tütinder ğana kıısı-jazı taptalıp kıu^v bile olmayan bazı aileler yaz kış bu takırğa aynalğan sarı jurtta amalsız çorak arazide çadır kurarak çaresizce kıala berdi. kalırlardı.

0560 Yeki közden birdey ayrılgan su^v İki gözünü birden yitiren kör kıarañğı arvananıñ tolğağı da tım kattı arvananın doğumu da çok zor oldu. boldı. Äytevir, botasınan jerigen joğ, Nasıl olduysa botasını emzirmekten öriske de sonıñ izimen barıp, kıayıp kaçmadı; otlağa da onun peşinden jür, boz kıılığıtı ükidey sarı kıospağıtıñ gidiyordu; ama boz tüylü sevimli ayağı jetken jeri buğan da talşığ. Bul kıospağın (tek hörgüçlü erkek deve ile künde Mırzağalıda da tınım joğ, bir çift hörgüçlü dişi devenin nârsege urınıp kıala ma dep yerteñdi- çiftleştirilmesinden doğan deve / AHT) keş ağıdıytını arvana: mal öristen gidebildiği yerler arvana için kıaytsa yeldiñ aldımın temir joldıñ verimsizdi. Bu durum Mırzağali'yi de boyına jetedi, yendi birde jas botağa huzursuz etti; 'başına bir şey gelir mi' äves avıldıñ jügermekterin kıu^valap diye sabah akşam arvanayı takip

älekke tüsti.

ediyordu. Sürü otlaktan dönerken herkesten önce demir yolunda yerini alıyor, bazen de, botayla uğraşan köyün afacanlarını kovalamakla uğraşıyordu.

İt basına irkit tögilmese de karayğan yeki-ağ bas şağın semyağa süt te jetkilikti, tün balasında gına baylanıp, kündiz yemin-yerkin yemşek sorğan jas bota körer közge tığınşıktay bop çoñayıp aldı. Şınında arvana Şolak kızğansa kızğanganday-ağ yeken.

Sağa sola saçacak kadar olmasa da, baktığı iki baş alilenin süt ihtiyacını karşılıyordu; geceleyin sadece yavrusuna bağlanıyor, gündüz de rahat rahat emen botasının etlenip butlanarak gürbüz bir hal alması gözle görülebiliyordu. Aslında Şolak'ın kısılandığı kadar vardı.

Şilde tu^va şöp sarğayıp, yakın tönirektiñ otı қаша bastadı da, mal öristiñ sonısın tañdap uzaққа ketetin boldı. Bota sonınan mañıp bara jatқан arvanağa Mırzağali közi toyğansa uzaқ қарaytın, jerdiñ oy-şuñқırın tabanımen tanıғanday ayağın tākappar tastap, anda-sanda aymalap, balasın iyiskegeni bolmasa basın jerge salmavşı yedi, bota sonunda tüye yemes, aқ jabu^vlı yelestey körinetin.

Temmuz olup otlar sararmaya başlayınca yakın civarın otu da kurumaya başladı; mal da otlağın el değmemiş, bakir yerlerini bulmak için daha da uzağa gitmeye başladı. Mırzağali botanın ardından aheste adımlarla giden arvanaya gözü doyuncaya kadar baktı; inişli çıkışlı bölgeyi tanıyormuş gibi kibirli adımlarla ilerlerken, arada sırada botasını okşayıp kokladığını görünce başını eğdi; bota artık deve değil, ak örtülü bir siluet gibi görünüyordu.

Kün ötken sayın mal öristen keş қайtatın boldı. Arvana mineziniñ tağı da қubıla bastaғanın Mırzaғali bayқap қалdı; күнде yerteñgisin jer tarpıp, jelge қарap iyis alatındı şığardı, botasına da taғat taptırmay jiysi-jisi şaқırıp, ornınan yeñ aldımen özi burın

Gün geçtikçe mal otlaktan daha geç dönmeye başladı. Mırzağali arvananın davranışlarının değişmeye başladığını fark etti; hergün yeri tepip, rüzgâra dönerek havayı kokladığını anladı. Botasına da sabredemiyor, sık sık seslenmesine rağmen bulunduğu yerden

ketip jür. Tek temir jolğa jetkende ğana
botasın aldına salıp, älde bir suğtı
közden seskengendey sonınan ğımsına
dıbıs kütetin. Mal minezine kânigi
Mırzağali, yapıray, tağı da ğaşıp keter
me yeken dep ğaviptendi.

önce kendisi ayrılıyordu. Sadece demir
yoluna geldiğinde botasını önüne
kattıyor, nazarlı bakışlardan
çekiniyormuş gibi ardından sıkıla sıkıla
ses bekliyordu. Hayvanın huyunu iyi
bilen Mırzağali; “Eyvah, yine kaçıp
gider mi, acaba?” diyerek telaşa kapıldı.

Şal ğatelespegen yeken. Tüyeler
şebi şüygin Sağız mañına deyin jetip
ğayıp jürgen. Mağat munaraları
barğan sayın alıstap artta ğalatın boldı.
Şaňğay tüstiñ kezinde ğaňbağtı
dedektetip ıstık aňızak soğadı.

İhtiyar yanılmamıştı. Develer, siperi
olan Sağız otlağı civarına kadar gidip
geri dönerlerdi. Makat’ın minareleri,
gittikçe geride kaldı. Tam öğle vaktinde
hafif, sıcak bir samyeli vuruyordu.

0565 Ƙır başına köterilgen arvana
savırına Ƙamşı tiygendey selt yetip
turıp Ƙaldı. Tanıs jerdiñ tanıs jelin
tanavı sezip tur, yerteginiñ yersi
mağulığtarınday sağım astında şegip
jatatın ağ şağıl tavlardıñ Ƙoynavınan
bastalatın tu^vğan jerdiñ jeli bul. Mıy
ƘaynatƘan ıstıkta Ƙuyın bop köterilip,
ağ tavlardı sarnatıp, zarlatıp mıñ türli
ävenge saladı da, ağ sel taşƘınday
sağaranıñ keñ jazığına, teriskeydiñ keñ
tınsısına taman josıladı. Ağ tavlardıñ
jaňğırırğın, ağ şağıl Ƙumnıñ şaňdağın,
tu^vğan ölkeniñ iyisin de ala ketetin.
Sıñsığan ünge, su^vsığan Ƙumnıñ
su^vmaňdağan sırmasına yelegizigen
kiyik te Ƙıp-ƘısƘa köleñkelerine
bastarın tığıp ap Ƙırğa jöñkiledi, aspan
reñinen avanıñ rayon jazbay tanıytın
maşılar küni burın Ƙudığ basın

Bozkırın başına kadar giden arvana,
sağrısına kamçıyla vurulmuş gibi ürküp
kalakaldı. Tanış yerlerin tanış
rüzğârlarını burnu algılayabiliyordu,
masallardaki abes yaratıklar gibi seraba
dalmıştı adeta, beyaz dağların kuytu
yerlerinden doğan rüzğârın ta
kendisiydi, bu. Beyin kaynatan sıcaktan
dolayı hortum gibi yükseliyor, beyaz
dağlarda uğuldayarak bin türlü nağme
çıkarıyor, tıpkı bir sel taşkını gibi,
sahranın geniş ovasına, kuzeyin geniş
yaşamına doğru akıyordu. Beyaz
dağların yankılarını, beyaz kum
tepelerinin tozlarını, doğduğu
toprakların kokusunu alıyordu. Ağıt
yakan bu ezginden, kolayca yer
değıştiren kumun işğüzarlık eden
tipisinden korkan geyikler de kısacık
gölgelerde başlarını koruyarak bozkıra

kürgeleydi... Mañğıstavdın añızağı malğa da, janğa da ayan... Sarı bota yenesiniñ bavırına kelip tıgıldı. Arvana onı quşırılana iyiskedi de jeldin ötime burıldı. Onın köz aldına aq tuman şökken otanı yelestep yedi. Botasına aqrın ęana dıbıs berdi de, javabın yestigen soñ yel qaydasın dep jol bastadı. Jasqanşaq botasın özennen kevdesimen iterip, demep ötkizdi. Arğı betke iligüvi muñ yeken, dür silkinip alıp bir qalıptı arşındı bülkilge bastı. Yenesiniñ bunday jürisine burın ilesip körmegen sarı bota birde keyindep qalıp, birde quıp jetip mazasız şoqıraqqa tüsken, adasıp bara jatır ma degendey anasın qayta-qayta şaqırıp yedi, qayırılar arvana bolmadı, omıravı aq sor köbiktenip, añzaq yesken meñirev dalağa aq kebindi yelestep jüzip kete berdi. Sarı bota jetekke baylağanday amalsız sonınan yergen.

göçüyordu; gökyüzüne bakarak hava durumunu hemen anlayan çobanlarsa günlerce önceden kuyuların başını kapatıyorlardı... Mañğıstav efsaneleri mala da cana da ayan... Sarı bota anasının bağrına sokuldu. Arvana onu hasretle koklayarak rüzgârın ötime döndü. Burnunda tüten vatını adeta gözünün önüne gelmişti. Botasına yavaşça seslenip cevabını işittikten sonra; “ah vatan” diyerek yola düştü. Çekingen botasını gövdesiyle iterek ırmaktan karşıya geçirdi. Karşı tarafa geçiş çok çetindi; birden silkinerek bir arşınlık mesafeyi hızla geçti. Anasının bu şekilde gidişine daha önce şahit olmayan sarı bota arkada kaldı. Arada bir yetişmek için çırpınıyor, tam yolunu şaşırdığında da anasına tekrar tekrar sesleniyordu; arvanaysa yardım etmiyordu. Gövdesi ak talihsiz böbürlenerek, samyeli esen bozkıra doğru, ak kefenli bir hayal gibi süzölmeye başladı. Sarı bota yedeğe bağlanmış gibi çaresizce peşinden gidiyordu.

— Joq, ol yendi ölip bara jatsa da bul öleni jersinbeydi, — dep Şolaq at üstinen şırt tükirip qoydı.

— Hayır, o ölse de buraya alışamazdı, diyen Şolaq, at üstindeyken ‘tü’ diye tükürdü.

Qırğa kün sala qarap turğan Mirzağali keyisti qabaqpen bas izedi de, astundağı mästek şabdardı tebinip qaldı. Attar da kök terge malşınıp,

Sitemkâr gözlerle bozkıra günlerce bakan Mirzağali altındaki kısa boylu kula atı tepikledi. Atlar da ter içinde kalarak iyice bitkin düştü. Bir gün

 bden boldır an yedi. Bir t vlik boyı boyunca bekleyip, sonunda  midini k tip, a ırı k der  zgen so  yitirdikten sonra  engeldi'ye giden  engeldige ketken Sa ı alıdı Mirza ali, Sa ı alı'yi beklemeden tospastan Mirza ali  ola tı yertip alıp  olak'ı yanına alarak yola  ıktı. jol a  ı  an-dı. Sono  ıyırdan k zine Uzaktan bakınca, g z ne beyaz gibi a aranda an bir n rse  alı  anday g r nen bir  ey  alınır gibi oldu. Serap boldı. Sa ım   ken  eksiz dalada   km    eksiz bozkırda, dama ı ta ıdayı kephen boztor aydı   ırılınan kurumu   alı ku unun cıvıltısından ba ka dıbs ta j  .

— So ır t yeni  so ınan sala tap — K r bir devenin ardından ne diye nesik  ap ılay beremiz, — dedi  olak. salak gibi ko u turuyoruz, dedi  olak. — Ası pa, ayanmen-a   u p jetemiz. Acele etme, nasılsa yakalarız.

Mirza ali  nsiz k ndi. Keyindep Mirza ali sessizce razı oldu. Geride  al an  olak  ze i  a ı tır a  atar a kalan  olak  zengileri  ekerek katarın ilesti. pe ine takıldı.

0570 —  al uyır      i ret  a  a — Ak uyruk       kez ka arsa bir  ayırılmaydı dev i yedi,  u     i daha d nmez, diyerek devam etti; mı tı bolsa  ayda uzap baradı, — dep takip i sa lamsa, nereye ka abilir ki, mıy  ınan k ldi. — A ırı mine ta ı da diyerek g ld . Sonunda yeti tik i te.  u p jettik.

— Jet  'in jettik-av, — dey saldı — Yeti tik hakikaten, dedi Mirza ali.  al arvananı avı  a  alay Mirza ali.  htiyar, arvanayı k ye nasıl aparam dep vayımdap keke jatır yedi. g t rece im, diye endi eleniyordu. Botasında da, tayla ında da yelin Botayken de, taylakken de vatanını umıtpa an mal yekenin, yendi unutmayan bir hayvan oldu unu,  imdi k ndikpeytinin i i sezedi. Bira , sezse de kabullenmedi ini sezebiliyordu. de  ıymaydı. Malsak  ının yemes, Ama anlasa da kıyamıyordu. yekevi bir-birine bavır ba  an  os Hayvanların  o almasını jetimdey k r    i yedi,  tken  miri arzuladı ından de il, ikisi, birbirini yeles bergen sayın  zin   gip  al an ba rına basan bir  ift yetim gibi  arasız jan a sanaytın  deti. Kenezeni g r n yordu; geride kalan hayatı keptirgen aptapta ker jor a a  al aya g z n n  n ne geldik e kendini   k p

minip, şalkıp kele jatқан Şolaqtıñ kalmış, çaresiz biri gibi hissediyordu. soñınan sölektevmen boldı. Şarşadı Toprağı kurutan güneşin kavurucu ma, älde mınav mıy қайнатқан ыстықтан sıcaғында doru rahvanına binmiş, ba, bası aynalıp, köñili äñki-täñki... böbürlenerek gelmekte olan Şolak'ın arkasından sölektevmen oldu. Yorulduğundan mı, yoksa bu beyin kaynatan sıcaktan mı, başı döndü, zihni allak bullak oldu...

Қуғиңшını sezген арвана қайта- Takip edildiğini hisseden arvana, қайта тоқтатпақ боп kes-kestey bergen kendini durdurmak için sık sık yolunu botasın joldan қағıp tastap жүрисin kesen botasını iyice hızlandırdı. üdete түsti. Äbden burlıққан bota Yalpalayarak, zar zor yürümekten iyice tältirektep барıp zorға көтеріldi de usanan bota, sitem dolu, çatallaşmış anasına keyigendey қарлыққан davıspen sesiyle anasına бағира бағира takip bozdap-bozdap alıp тағи da қу^вdı. Kün ediyordu. Arvana, ашınası olдуғи ve sayın san kesip ötken танımal neredeyse hergün аршınлаdıғи bu mekendey арвана jalpaқ sordan da mekânı, uçsuz bucaksız tuzлағи, sürinbey шıқtı. Älde дағdı, älde tökezlemeden аştı. Ya alışkanlıктan ya kökireginde jattalıp қалған tu^вған da doğup büyüdüğü ve şuurunda ezbere jerdіñ topıraғынан ba, jol tanabınan kalan bu toprakların tesirinden, arazide jañılған жоқ. Jürisinen de tanbadı, tört hiç yanıлмады. Yürüyüşünü de hiç ayaғын teñ sermep tastap jortıp baradı. деğiştirmedі; dört ayaғын da denk bir Birte-birte қasıқтап қалған botasına da şekilde ачarak ilerliyordu. Yavaş yavaş қайырılmadı. geride kalan botasına da dönüp bakmıyordu.

Мірзағали мен Шолақ бортан ötip, Мірзағали ile Шолак борандан қалың jантақты yeñkü^вge jetkende арвана kurtulup kalın deve dikenleriyle dolu sürинip барıp, omaқasa uşıp түsti. İyek engebesiz araziye ulaşınca, арвана astında jiyeginde jalғız ayak joldıñ tökezleyerek yuvarlanıp düştü. Kenara silemi қалған tereñ or bar yedi. Arvana doğru geldikçe azalan engebeyle ornınan қайта көтерілгенşe botası da beraber patikanın sonunda da bir taқımdap kep aldın kesken. At hendek vardı. Arvana yerinden tekrar tuyaғының дүbiri jaқındaғының sezip, kalkana kadar botası da arkasından

arvana bir sätke dağdarıp turdı da aqırı botasın jelkesinen tistep laqtırıp jiberdi. Joldan jazıp, tüyeniñ tu^vra jarğa qaray tartqanın körgen Mırzağalıdñ ah devge şaması kelmey qaldı. Astındağı atın borbaylap-borbaylap aldınan köldeneñ kespek bolıp yedi, ülgermedi. Aqınmen kelgen arvana ayağımen avanı qarmap, tapırañdap barıp or işine joq boldı. Jalma-jan atıp turğan botası da köz aldında ğayıp bolğan yenesin izdep taba almay bozdağan küyi bir orında şır aynalıp bezek qaqtı. Şolak arvana süringen su^vır ininen ağızıp ötip jar jiyegine jete bere attan qarğıp tüsti de, qolın yerbeñdetip Mırzağalığa äldeneni ayqaylağanday bolğan, biraq, şal tas kereñ bolğan adamday tükke tüsinbey, töbege urğanday turıp qaldı. Qulap qalatınday-aq yerdiñ qasınan ustap alıptı. Tek Şolak qınınan sala qulaş kezdigin su^vırıp alğanda ğana jan davısı şıǵa ayğaylap jiberdi de mästek şabdarğa qamşı basıp yedi, şarşağan at şaldıñ osıdan artıq därmeni joq yekenin sezip tapjılmay qoydı.

gelerek onu engelledi. At toynaklarının sesinden yakınlaştıklarını hisseden arvana bir an afalladı; sonra botasını ensinden dişleyerek fırlattı. Yoldan çıkan devenin tepeye doğru yöneldiğini gören Mırzağalı'nın "ah" demeye gücü yetmedi. Altındaki atı kamçılaya kamçılaya, onu adeta bir fıçı gibi yuvarlamasına rağmen, yetişemedi. Hızla gelen arvana, ayağıyla havayı kavrarcasına dörtnala giderek hendeğin içinde kayboldu. Peşi sıra giden botasının, gözden kaybolan anasının izini bulamayınca çıkardığı ses, bir yerde güzellişerek ortalığı süsledi. Şolak arvananın tökezleyerek çıktığı mağaradan geçerek yar kenarına ulaşınca atından indi, elini sallayıp bağırarak Mırzağalı'ye bir şeyler söyledi; ama ihtiyar sağır olmuş gibi hiçbir şey anlamadan tepeye doğru yöneldi. Sanki düşecekmiş gibi eyere sıkı sıkı yapışmıştı. Ancak Şolak kınından bir kulaç kamasını çıkarınca, avazı çıkıncaya kadar bağırmaya ve atını apış arasından kırbaçlamaya başladı; iyice yorulan at ihtiyarın daha fazla dermanının kalmadığını hissedince yerinde kımıldamadan durabildi.

Kün közi balqıp tur. Düniyeniñ apşısın qu^vırıp, azınay soqqan añızak tildi avızğa siğizbay baradı. Şabına jabısqan şbın-şirkeydi tepkilep-

Güneş parlıyordu. Dünyanın tepesini attırıp uğuldayan samyeli, dili damağa yapıştırmıştı. Apışlarına yapışan sinekleri tekmeleyen kula at da bitkin

tepkilep koyıp şabdar mästek te sulık
çalıptı. At jalına yetpettey qulağan şal
ağıl-tegil uzak jılağan. Yesin jiğanda
sarı bota da jar jağalap jılap jür yeken,
yenesiniñ iyisin sezse kerek. Qır
astınan qıyın şıqtı da jol üstine jete
bere quladı, yendi sonı jalğastırğanday
yekinşisi köterildi de birte-birte büyiri
qompıyıp, ısıqırıp öte şıqtı. Şal tanavına
jalınınñ iyisi keldi.

düşmüşti. Atın yelesine yüzüstü yıkılan
ihtiyar uzun uzun aqladı. Kendine
geldiğinde sarı botanın da yar kenarında
yürüyerek aqladığını fark etti, anasının
kokusunu almış olsa gerek. Bozkırda
yeniden hortum çıkınca yola kendini
zor attı. Bu yetmezmiş gibi bir ikincisi
daha geldi; yavaş yavaş böğrü şişiyor,
ısıq gibi ötmeye başlıyordu. İhtiyarın
burnuna ateş kokusu geldi.

0575 Qunışkan şüykevey şal qır basınan
köz almay uzak otırdı. Tu^v sırtınan tıqır
yestilgende barıp basın köterip yedi,
bota yeken, bayqustıñ türin körip,
yendi qaytkende de qudıqqa tez
jetü^vdiñ qamın oyladı. Dombıqqan bet-
avzınan sipadı, tağı da töñirekti şoldı.
Tım-tırıs. Köz uşınan aspañğa tik
şanşılğan boz tütindi kördi, jer örtenip
jatsa kerek.

Kamburlaşıp minicik kalan ihtiyar,
uzunca müddet bozkırdan gözünü
alamadı. Ta uzaktan bir tıqırtı duyunca
gidip baktı, botaymış; zavallının halini
görünce, onu çabucak kuyuya
götürmesi gerektiğini düşündü. Şişen
ağzını yüzünü okşadı, etrafını tekrar
kolağan etti. Hiç ses yoktu. Göz ucuyla
göge doğru yükselen boz dumanı gördü;
yer alevlenmiş olsa gerekti.

— Mezgil äli şañqay tıs yeken, —
dedi işinen. Sosın tağı da qaytar joldıñ
azabın yesine aldı. Qay tusta avıl, qay
jerde qudıqtıñ barın yeseptep şıqtı da
yeñ tötesin tañdadı.

— Tam ögle vakti, diye geçirdi
içinden. Sonra tekrar, geri dönüşün
zorluğu aklına geldi. Nerede köy,
nerede kuyu olduğunu hesaplayarak en
kestirme yolu buldu.

— Buyırsa keşke qaray qudıqqa da
jetermiz, — dedi. Yeñsesin köterip,
şılbrın jinadı.

— Nasipse akşama kadar kuyuya
ulaşırız, dedi. Doğrulup yuları topladı.

Şabdar mästek pen sarı bota qatar
qozğaldı. At tuyağınan boztorğay uşıp
şıqtı da şır qağıp uyasına qayta qondı.
Mirzağali tizginin tartıp sonıdan

Kula at ile sarı bota katar oldu. Bir
çalıkuşu, atın toynağının altından ‘pır’
diye uçup, tekrar yuvasına kondu.
Mirzağali dizginleri çekerek bakır

soĸpaĸĸa t¸sti.

topraklardan patikaya indi.

— ĸudıĸĸa jetsek avılĸa tike tartamız. Yeñ ĸımbatı alĸaşķı ĸudıĸ ĸoy. Ar jaĸına onş a ĸıynala ĸoymaspız.

— Kuyuya ulaşırsak, köye yaklaşırsız. En değerlisi ilk kuyudur. Öbür tarafa varmak o kadar da zor deĸil.

0580 Bular jalpaĸ sordan öte bergende arttarınan Şolaktıñ baķırĸan tarĸıl davısı yestildi. Bir tüyeni jävkemdev bir adamĸa ĸıyın da, kömekke şaķırsa kerek, birak, Mırzaĸali ĸayıp ĸayırılĸan joĸ.

Bunlar engin tuzlaktan geĸerken, arkalarından Şolak'ın hırıltılı baĸırması işitildi. Bir deveyi bir kişinin parĸalaması oldukĸa güçtür, yardıma çağırıyor olsa gerekti; ama Mırzaĸali dönüp bakmadı bile.

— Avılĸa tezirek jeteyik. Biz barĸanş a Ąsima bayĸus ta ĸirpik ilmey k¸tetin şıĸar...

— Çabucak köye gidelim. Biz varana kadar zavallı Esm a göz¸n¸ kırpmadan bizi bekler...

S¸rine-ķabınıp sarı bota da mıytıñdap keledi. Damılsız bozdap, jan-jaĸına jaltaĸtay beredi, anasınan birjola köz jazıp ĸalĸanın sirä sezbeysin sekildi. ĸamşı üyirtpey, ĸayıru^v jasatpay yelpen ĸaĸadı, öytkeni ĸır astında onıñ da tu^vĸan avılı, öşken otanı bar, tu^v soñav Mañĸıstavdı iyisinin izdep, ĸayıru^v bermey ketken anası siyaĸtı bunıñ da ĸayda salsañ ĸayıp kele beretin tu^vĸan jeriniñ topıraĸı jatır aldında.

Şaşķınlık içindeki sarı bota ağır ağır ilerliyordu. Sürekli inliyor, endişe içinde etrafına bakınıyordu; anasından sonsuza kadar ayrıldığının, herhalde, farkında deĸildi. ĸamçı vurmadan, geri döndürmeye bile gerek kalmadan yola devam etti; ĸ¸nk¸ onun doĸduĸu köy, büyüdüĸü vatan bozķırın sonundaydı; ta oradayken bile Mañĸıstav'ı kokusundan bulup, geri dönmeksizin giden anası gibi, onun da, 'nereye salsañ da tekrar geri dönüp geleceĸi' doĸduĸu topraklar, ön¸nde uzanıyordu.

2.1.8. Oysılkara

0585 Kojabek karttñ öz kindiginen örbigen segiz perzenti bar. «Ata — bāyterek, bala — japıraķ» degendey, biyıl onıñsı klasta okıytın yeñ kenjesinen başkasıññ bārinen de nemere süydi. «Besiktegi balanıñ külgenin körgen bir murat, aldınan tūsip atanıñ jürgenin körgen bir murat, tāñiriniñ munısına da şükirşilik» dep otıradı Kojeken.

Sol nemereleriniñ işinde Kojekenıñ oñ tizesine otırıp alıp, yertek tıñdamay öskeni, äy, joķ şıǵar. Joķ şıǵar deymiz-av, sonıñ kay-kaysısınıñ da «yertek» dep yeminip atasınıñ avzına qarap öskeni haķ. Solardıñ bārine de Kojekenıñ aytarı bir ğana yertek, ol — jarıktıķ tüye tu^vralı bolatın. Bir keremeti, Kojeken osı yertekti aytu^vdan jalıǵıp körgen yemes. Kerisinşe, ārqaşan jaña ğana aytıp otırǵanday: «Tüyem-tüyem, qayda barasıñ? Otı-su^vı mo-o-ol jerge baramın», degende davısın maķamday sozıp, oyılı közimen kıyal-ğajayıp dūnyesin şolǵanday yerekşe şabıtpen āñgimeleytin. Asıķpay, dāmin kirgize ayılǵan yertek bala kıyalına қanat bitirip, jelmayanıñ jibek şu^vdasına oranǵanday, atasınıñ mol pişilgen

Oysılkara

İhtiyar Kojabek'in kendi soyundan gelen sekiz çocuǵı var. “Dede cınar, evlat yaprak” sözünde olduǵı gibi, bu yıl onuncu sınıfa giden en küçüǵü dıñında hepsinden torun sevdi. Kojaken; “Bir dileǵım beşikteki çocuǵın güldüǵünü görmek, diğeri de dedemin yaşıadıǵını görmekti; Tanrı'ya şükürler olsun” derdi.

Bu torunlarının içinde Kojeken'in saǵ dizine oturup da masal dinlemeden büyüyenı yoktur. Yoktur diyoruz ya, onların da “masal” diye yalvarıp dedelerinin aǵzına bakarak büyüdükleri de bir gerçek. Kojeken'in hepsine de anlattıǵı, yaşı deveyle ilgili olan aynı masaldı. Kojeken, ilginç bir şekilde, bu masalı anlatmaktan hiç bıkmazdı. Bilakis her seferinde ilk defa anlatıyormuşçasına: “Devem, devam nereye gidiyorsun? Otu suyu bool yere gidiyorum” derken sesini makamalı bir şekilde uzatır, manalı bakışlarıyla hayal dūnyasında gezinir gibi özel bir şevkle anlatır. Aheste biçimde, zevkini çıkararak anlatılan masal, çocuǵın hayal dūnyasında kanatlanır; çocuk, jelmayanın ipek tüylerine sarılırcasına, dedesinin bol kesimli elbisesine sinerek

şalğayına yenip buyığa mavjırar yedi. uyuklardı. O anda dedesi kulağa hoş
Osı sät atası jağımdı çoñır davıspen gelen sesiyle yavaşça, sade bir şekilde,
aķırın ğana bir qarapayım sarındı nameye başlardı. O da deveyle ilgilidir.
bastaytın. Onıñ da sözi tüye bolatın.

Tüye-tüye tüyeler

Deve deve develer

Tuzıñ qayda tüyeler

Tuzunuz nerede develer

Balkan tavidıñ basında,

Balkan dağının başında

0590 Baldı qoyan qasında...

Ballı tavşan qarşında...

Yenip kettim yeñiske,

Kaçıp gittim yokuşa

Qoynım toldı jemiske,—

Koynum doldu yemişe,

dep keletin uzak öleñ kavsarday
tögilip, samalday jelpip, nemeresin tätti
uyqımnıñ qusağına alıp kiretin.

Diye uzayıp giden şiir, kevser gibi
dökülüp, meltem gibi eserek torununu
tatlı bir uykunun kucağına alıp götürür.

Osı bir şalğay avılдаğı şağın şañırax
astındağı qarapayım körinis — mınav
baytaq älem, keñ dñniye didarında
«Baqıt» degen sınımın bar bolsa, ol —
osı bolar degizgendey yedi.

Uzak bir köydeki herhangi bir evde,
sıradan bir yansıma -bu sonsuz âlemde,
geniş dünyada ‘baht’ denen şey
gerçekten varsa, işte o- bunun gibi olur
dedirtiyordu.

0595 ...Soñğı kezde Qojekeniñ
Nurbekten tuğan nemeresi de atasınıñ
yertegine aqkula bavır basıp alğan.
Nurbek — Qojekeniñ kenjesiniñ
aldındağı balası. Biyıl köktemnen beri
sol Nurbegin sovhozdıñ alıp kel, şavıp
kel jumısınan birjolata bosattırıp, özine
kömekşi yetip alğan. Onısı «Altığa
deyin bala yerke, alpıstan keyin şal
yerke» degeni yemes, osınav yeskiniñ

...Kojeken’in Nurbek’ten olan
torunu, son günlerde, dedesinin
masalına iyice merak salmıştı. Nurbek,
Kojeken’in en sondan bir önceki
çocuğı. Bu yıl, bahardan beri,
Nurbek’in sovhozdaki oraya buraya
koşuşturmaclarına ara verdirerek,
kendine yardımcı olması için yanına
almıştı. Bu; “altıya kadar çocuk,
altmıştan sonra yaşlı nazlanır” deyimi

közindey sını men sırtı kâri kökireğine jinalğan ata kâsibi — tüyeşilikke ökşe basar bir urpağının közi şanığa bersin degeni yedi. Äke — balağa sınşı ğoy, şatelespepti. Kelini de ülkeniniñ avzına şarağan, ot basınıñ ujımın pir tutқан, aqjoltay bala bolıp şıqtı. Biyıl äkeli-balalı yeki üyli jan şoldasa jürüp bir botanı şetinetpesten, öz aldarına köşken yeldey şara-şura bolıp jaylavğa şıǵıp şayttı. Mına Nurbekten tuğan nemeresiniñ de yertek şumar boluına osı jazda jaylavğa atasımen birge şıǵıp şaytkanı sebepşi boldı. Kojekeñ maldı jayǵap kelip, tize bükse boldı şarsı aldına şakқан şazıqtay bolıp şazdıyıp, «Ata yertek aytşı» dep yeminip otırğanı.

Nemeresi bugün de sol ädetpen kırındap-aq jür yedi, biraq atasınıñ öñinen burın bayşamağan reniş tabın körüp, bata almay taykıp şıǵıp ketti. Kojabek şart aşuılı yedi, üyge söyley kirgen:

— Avıl arasında ayağın şañdağannan aspağan öñşeñ şirik. Narga — aşamay, şospakқа — jazı salıp körmegen soñ, tüyede nesi bar deymen-av bulardıñ... Älgi, keşegi küzevge köşip-şonamın dep alıp ketken sarı ingenniñ örkeşinen şanın sorğalatıp äkep tastaptı. Tüyenin belin

gibi değıl, ‘eskilerin edindiğı, ihtiyaşların dimağlarında toplanan tecrübe ve sırları, ata mesleğı deveçiliğı -bir yıl arayla doğan kardeşler gibi- yeni kuşağa iyice öğretsın’ demekti. Baba evladı eleştirir ya, yanılmazmış. Gelini de büyüğünün ağızına bakan, ailenin birliğini sağılayan talihli bir çocuk olup çıktı. Bu yıl dedeli torunlu iki hane halkı el ele vererek, bir botanın ölmeden önce kendi vatanına göçmesi gibi, yaylaya gidip döndü. İşte, Nurbek’ten olan torununun da masal meraklısı olmasına, bu yaz yaylaya dedesiyle beraber çıkması sebep oldu. Kojeke malı yoluna koyup şöyle bir çömelse tamam, hemen karşısına geçip, adeta çakılı kazık gibi dikilerek “dede masal anlatsana” şeklinde yalvarır.

Torunu bugün de, âdeti olduğı üzere, yalvarıyordu; ama dedesinin yüzünde daha önce görmediğı sitemkâr bir ifade farkedince duasını almaktan vazgeçip gitti. Kojabek çok sinirliydi, eve söylenerek girdi:

— Yolda toz çıkarmadan başka bir işe yaramayan beceriksiz. Nara (aşamay, kospağa) eyer yerleştiremedikten sonra bunların deveyle ne işleri olur ki... Deminki küzeve göçüp konarım diyen, sarı ingenin hörgücünü kanatmıştı. Devenin belini araba kasası zannedip, demir

maşınanın qorabı dey me yeken temir- malzemeleri pata küte yüklemişler. tersekti torsıldatıp tiyey beretin. Qap, Tüh, yazık, günah... Bunların hepsi obal-ay, obal-ay... tüye tizdep, tizesin deveyi çöktürüp dizlerini bile büktirip körmegen öñşeñ tikbaqaylar, bağlayamayan lüzumsuz adamlar... sol...

Qart adamnıñ keyde bolmaşığa Bu, yaşlı birinin, bazen, olur olmaz baya-şaya bolatın minezi yemes, şeylere içinin yanması gibi bir şey Qojekeñniñ üninde tereñnen tepsinip değıl; Kojeken'in özünde aşırı şıqqan aşu'dıñ lebi bar yedi. Kerek sinirlenme esintileri hep vardı. Sarı bolsa, sarı ingen örkeşiniñ jırılıvı sol ingenin hörgücünün yarılması, bu aşu'dıñ sıltavı siyaqtı. Munı ä dep sinirin sebebi gibiydi. Bunu, konuşur tavsıla söylep kirgennen-aq jartı konuşmaz, yarım asırdan beri hanımı, ğasırdan beri sırminez bolğan báybişesi kendi şahsına münhasır biri olan Esipan — Äsipan şeşey birden sezgen. ana anlamıştı. Bu durumda eşinin Mundayda şalınıñ oñayşılıqpen kolayca sakinleştirilemeyeceğini bilse basılmaytının bilse de, qolındağı de, elinde işlediğı deve yularını bir septept otırğan bota noqtasın bılay kenara bırakıp: koyıp:

— Boldı-boldı, jüktiñ malı yemes — Tamam, tamam, yükün malı değıl pe, ol tügil murındıq noqta tiymegen mi, o bir yana, burunsak yular maldıñ da jazım bolatını bar... Qoyşı değmemiş malın da talihsizliğı söz äri, qara aspan ornatpay, balalarımdı konusu... Boşversene, kara gök ürpiytip berekesin alğanı nesi, tüge — yerleşmeden çocuklarımı korkutup dep jayma-şu'aq-tatpaq yedi. Qojekeñ bereketini almak da nesi, diye şınımen-aq buvlıqıp tur yeken, janına neşelendirmeye çalıştı. Gerçekten de qol tiygizbes asavday burınğıdan beter Kojeken'in boğazı düğümlendi ve adeta şapşıp ketti. burnundan kıl aldırmayan huysuz biri gibi kanı beynine sıçradı.

0600 — Va, qoyğanı nesi, men kimniñ — Ne, bırakmak da nesi, ben kimin şırqın buzıppın... Qoymadım al, yuvasına çomak soktum... Bırakmadım «Narım kımbat, narımnan da arım hadi, “Narım değırli, narımdan da arım kımbat», avzın ürüp, ayağın sıtırğan değırli”, ağızını bozup ayağını yüzen

malımın arkaasına batқан қada meniң
jüregime batadı dep nege oylamaydı
bul jurt. «Tüyesin қu^v bas deseñ —
iyesine tiyedi», bul da bir mağan
körsetilgen қır bolsa қalay-ақ шıdarsıñ.
Äkesinen қалған malı joқ, қalasam —
soyam, қajasam toyam deytin шıғар...
Osında: «Қojabek қartaydı, түye
kelesin yekige bölip, тағи bir kele
шіғарamız» — dep, jeldi күni түndiktey
jelpildep жүrgender bar deydi гоy. Tap
bir meni jetpiske kelgeñse jatқızıp-
turғızıp жүrgen solar siyaқты...

Osı kezde Äsipan şeşey «jayıñ
belgili boldı» degendey basın izep az-
kem otırdı da, til қattı.

— Şal-av, «Ösetin yeldiñ қartı —
қазına bolar, öspeytin yeldiñ қartı —
қазımır bolar» devşi yedi, aydaladağı
сарı ingenniñ basın avırtқанша, keledegi
tüyeni tarıday şaşқım kelmey otır
deseysi. Onısı nesi-ey, bizdiñ
apşımızdı қu^vırғанда asıғı alşısınan
tüsedı dey me yeken...

— Jä, jetti, yendigi қалғанı seniñ
tabalaғанıñ yedi,— Қojekeñniñ üni bir
türli jarıқşақтанıp jasıy шıғıp yedi, ile
tamaғın kenep alıp, қaytadan шıyrıға
tüsti. — Osı yeldiñ tüyeni түlik
sanatınan шıғарған kezi de bolған, bul
кünde sol түye örisin toltırıp, berekesin
keltirip otırsa, sonıñ bärin bota kezinen

malımın üstüne batan kazıғın benim
yüreғime battıғını niye düşüñmüyor bu
millet. “Devesi yalnız desen, sahibine
dokunur”, bu da sadece bana bahşedilen
bir özelliğe, ne yapabilirim?
‘Babasından kalmış malı yok, beklesem
yüzerim, kemirsem doyarım’
diyorlardır herhalde... Burada:
“Kojabek yaşlandı, deve sürüsünü ikiye
bölüp, bir sürü daha çıkaralım” diye,
rüzgârlı havada örtü gibi sallananlar
var, derler. Sanki beni yetmişime gelene
dek yatırıp kaldıranlar onlarmış gibi...

O zaman Esipan ana “durum
anlaşıldı” der gibi başını eğip biraz
durdu ve konuştu.

— İhtiyar, ‘gelişen elin yaşlısı,
hazine; gelişmeyen elin yaşlısı geveze
olur’ diyerek devam etti, bozkırdaki sarı
ingenin başını ağırtana kadar, sürüdeki
deveyi darı gibi saçasım gelmiyor
desene. Bu neyin nesi, bize böyle
davranınca işler yoluna girer mi?

— Tamam, yeter, sıradaki senin
başarısızlığа sevinmen; Kojeken’in sesi
çatlak bir şekilde çıkıyordu, çabucak
boğazını temizleyip yeniden gürleştı:
Buranın deve yetiştiriciliğinde söz
sahibi bir konuma gelmesini sağlayanın,
deve otlaғını doldurup
bereketlendirenin, hepsini bota iken

närestedey älpeştep, til-közden
qorğaştap ösirgen mına men yekenimdi
ärkim bileği. Bilnese, bilip qoysın,
saba tübi sarqındı jasım qalğanda,
qıyının sen kör, qızığın men köreyin
degizer jayım joq. Dayın aşqa — tik
qasıq tolıp jatır, şınimen-aq tüye
jayğısı kelip, qolına tükirip otırğandar
bolsa, mına men qusap botasınan
bağıp-qağıp, örkenin tüsirip, murnın
tesip, bas bilgizip, savınğa üyretip, ter
töksin. Bäre bir mundaydı körmegen
jan tüyeşi bolıp jarıtpaydı. Söz sol...

adeta bir bebek gibi üzerlerine titreyip
dilden gözden sakındırarak yetiştirenin
ben olduğumu herkes bilir.
Bilmiyorlarsa, öğrensinler; kımız
kabının dibindeki artık gibi bir yaşa
gelince zorluğu sen, nimetini de ben
göreyim dedirtecek halim yok. Hazır
yemeğe kaşık sallamak kolaydır,
gerçekten de deve yetiştirmek,
avuçlarına tükürmek istiyorlarsa;
botayken ellerine alıp yetiştirmeye
başlayıp, burnunu delip, binmeye,
sağmaya alıştırıp ter döksünler. Fark
etmez, bunları yaşamayan deveci
olamaz. Sözüm bu...

Qojabek aqsakal osılay dedi de
tünere oylanıp ün-tünsiz otırıp qaldı.
Qazirgi sätte seldirep bitken saqal-
murtı üdireye tüsip, qonırqay jüzindegi
aşu^v tabı seyilmegen qalıpta. Üy
işindegiler de tırs yetip böğde dıbıs
şğarsa tap bir jañağı aşu^vdı qayta türtip
oyatıp alatınday tım-tırs bola qalğan.
Tipti, yertek qumar yerke nemerege
deyin Qojekeñdi alıstan şolıp, tämpiş
murnın jaşkana tartıp qoyıp, añısın
añdığan sıñay tanıtıp jür.

Aksakal Kojabek böyle dedi ve
sessiz sedasız somurtup oturdu.
Şimdiyse seyrekleşen sakal ve bıyığı
dikleşiyor, kül rengi yüzündeki siniri
dinmiyordu. Evdekiler çıt etse, tıpkı
deminki gibi siniri tekrar
dürtülmüşçesine kızıyordu. Hatta masal
meraklısı şımarık torunu Kojeken'i
uzaktan seyrederken küçük burnunu
korkarak çekiyor, meseleyi fark eder bir
tavır alıyordu.

0605 ...Qojekeñniñ aşu^vlansa ...Kojeken kızdı mı tam kızardı.
aşu^vlanatınday reti bar yedi. “Tanrı’dan gelenin hareketi olmaz,
«Qұdaydan kelgenniñ äreketi insandan gelenin bereketi olmaz”
bolmaydı, adamnan kelgenniñ bereketi dememişler mi, bir zaman bu Börli töbe
bolmaydı» degen yemes pe, bir kezderi köyünün işçiliği defalarca el
osı Börli töbe avdanınıñ şaru^vaşılığı değıştirmişçesine dört tülük malın sayısı

kıvrık kubilip, qoldan-qolqa ötkendey azalmıştı. Son yıllarda bölge işçiliğinin küy keşip, tört tülük maldıñ bası temellendirilerek bu bölgenin sert seldirep-aq ketken. Soñğı jıldarı ğana tabiatına uygun hale getirilmesiyle, avdan şaru^vaşılığı irge ornıqtırıp, bul sadece dört tülük maldan bereket öñirdiñ qatal tabiğatında orayın tapsa sağlanacağına tamamıyla kanaat tek qana tört tülük maldan bereke edilmıştı. Bu gayret sayesinde çok kısa tabatınına birjolata den qoyğan. Sol zamanda bölge emekçileri de ak tepe den qoyudıñ arqasında az jılta avdan gibi ev dikip, antilop gibi hayvanları yeñbekkerleri aq töbedey üy tigip, avlayarak milletin hayrına kendine ait aqbökendey mal aydap, yel iygiligine hisselerini de eklemeye başlamışlardı. özindik ülesterin de qosa bastağan.

Tört tülüktiñ töresi — tüye degen, Dört tülüğın en iyisi devedir oypañı qumdaq, qırañı şaqtat bul öñirde demişler; qukuru kumlu, tepesi tuzlak bağu^vşısı kelisse, tüye tülüğiniñ ayı olan bu bölgeye bakıcılar alışsa, deve oñınan tu^vadı yeken. «Murındığım türünün bahtı açılır. “Burunsadığım tüzgennen bolsın, tösegim külden tüzgenden olsun, döşeğim külden olsun, bolsın, buydam alalı bolsın, jabu^vım ipim alacalı olsun, örtümse şimalı şimalı bolsın — öspegende nemene» olsun, yetişmedikten sonra neye yarar” degendi tüye aytıptı deytin de söz bar. sözünü deve söylemiş diye de bir Sol tilegi kökte yemes jerde bolıp şıqtı, söylenti var. Bu dileğı gökte değıl yerde qıs bolsa qız burım Lepsı boyınıñ gerçekteşti; qış olunca kızların saq şubarin şalıp, torañğı men talın sıdırıp, örgüsüne benzeyen Lepsı boyunun jaz bolsa küyrevik pen izendi kütirlete beneklisi otlayıp, kavak ağacının qarbitıp, japıraq jayğan şayırdı bitirlata dallarını kırarak, yaz olunca küyrevikle jep; izeni kütürdeteder, yapraklarını yaymış alabota men qızıl miyanı üyire çayırları çatır çutur yiyip, karapazı ile küysep, sorı şıqqan tuzdı oypañqa kızıl meyan kökünü toplayıp geviş avnağan tüye atavlınıñ qos örkeşi getirerek tuzlak qukurlarda yuvarlanan baladay bolıp şığa keledi yeken. Az devenin çift hörgücü neredeyse bir jılta Lepsiniñ qos qaptalı tüye tülüğine çocuk kadar olurmuş. Az yılda tolıp, yendi köktem şıkşa boldı üyirsek Lepsı’nin ikiz yamacı deveyle dolup bu^vralar bu^vra qotan jasap, äri ötker, taşar, bahar gelince de sürüsüne bağlı beri ötkenge şabına zirkildeytindi buğralara ahır yapıp, oraya buraya şığardı.

geçene sinirlenmiş olabilir.

İs oňa basarda bereke degen İş yaver gidince bereket de artar ya. Jalğız-jarım bolıp kelmeydi göy. Jalğız Sadece devenin değil, bölge tüye tülige yemes, avdan işçiliklerinde, diğer türlerin de sayısı şaru^vaşılıqtarında özge tüliktiñ sanı da anıden artmaya başladı. İşçiliğin kürt köterilip jönelgen. Şaru^vaşılıqtıñ masrafları azalıp geliri çoğalınca, halkın şıǵını azayıp, kirisi köbeyse yel körer elde ettiǵi kâr da artmaya başladı. Sanki iygilik te molayadı yeken. Sonıñ bir bunu ispatlamak için, akıntısı güçlü ğana ayǵaǵınday bolıp aǵını qattı Lepsi'nin birçok yerindeki sağlam köprüler yıkıldı. Önceleri kış başında Lepsi'nin kumlu tarafındaki yamacına toplanan malcılar, asi nehrin kızıl suyunun azalmasını bekler ve jürgenin bir kütip, taylaq tasu^vın yeki taylaklarını taşıdıktan sonra tekrar kütip onan soñ jürü^vin, şulǵav tasu^vın, akmasını ve suyun dönmesini gözleyip, su^v kaytu^vın sarıla tosıp jürgende kırdıñ özlemle beklerken, kırın yabani otu kıra otı qatıp ülgeretin. Bu, özellikle yavaş yavaş biter. Bu, özellikle otlağa bastağan botağa kıyın bolu^vşı otlamaya yeni başlayan bota için çok yedi. Mal tülige bılay tursın, özenniñ zor oluyordu. Mal şöyle dursun, nehrin qos qaptalındaǵı yel qaşan muz her iki yakasındaki halkın -ne zaman katqaşa bir-birimen qatınasu^vı buz tutsa- birbirleriyle kavuşmaları çok muñ bolıp, muz katqaş soñ da küzer zor bir hal alır, buz tuttuktan sonra da salınıp kül tögilü^vin kütisetin. Qazir genişçe yapılp kül dökülmesini olay yemes, jerşil ingender qunis bel beklerirler. Şimdi öyle değil, gördüǵü köpirdi mañ-mañ basıp ötip, qalağan yeri unutmayan ingenler, kambur belli örisinen otın qandırıp qaytatın boldı. köprüyü ağır adımlarla geçerek istedikleri otlaǵın otunu doyasıya yiyip döner oldular.

Tört tüliktiñ bası köbeye kele avdan Dört türün sayısı her geçen gün malşılarınıñ aldınan bir ülken kıyınşılıǵı artınca, bölge çobanlarının önünde şıqқан. Qısı-jazı Lepsi'nin su^vın büyük bir zorluk peyda oldu. Yaz kış sağalağan köp tuyaq osınav qunarlı Lepsi'nin suyunu içen birçok toynak, özenniñ şubarlı alqabın qu^v taqırǵa bu verimli nehri alacalı ve uçsuz

aynaldıratınday havip tönge-di. Jer bucaksız çorak bir araziye dönüştürüp
jarıktık tozsa, avıstıra koyatın kiyim başlarına bela etti. Yer çatlayınca,
yemes, kenevin bir ketirip alsa bereke elbise değil ki değiştiresin,
bolmaytının ärkim-aş sezip kıynalğan. besleyiciliğini kaybedip bereketin
kaçacağını herkes anladı.

Osınday kıyın şahta tıgırkıtan Böyle zor bir çıkmazdan
şığu^vdın bir tetigi tüye tüliginde bolıp kurtulmanın yolunu deveye buldular.
şıktı. Börlitöbe avdanının öntüstik- Börlitöbe bölgesinin güney doğusuna
şığsın oray kösilip äygili Joňgar doğru uzanan meşhur Joňgar
Alatavı kök tirep jatқан жоқ pa. Alatavı'ndaki yeşillik hâlâ direnmiyor
Yerterekte osı öñirdin malşıları jaz mu? Geçmişte bu bölgenin çobanları,
bolsa kök seňgir tavlardıñ jonındağı yazın yeşil yüce dağların sırtındaki
şımdavıt şalğınğa bavır basıp, raqatқа çimenli çayıra alışıncı rahata eriyor, kış
batıp, kıs bolsa alıs yetektegi kum olunca da uzak eteklerdeki kumlarda
arasına құлайды yeken. Mayalap üyip hayvanlarını otlatıyorlarmış.
alar şalğın жоқ bul öñirde sol дәstürdi Yavrulatarak çoğaltılan bu bölgede, bu
nege jalğamasқа degen oy özinen-özi âdeti neden devam ettirmedikleri sorusu
tilengen. Öytpeske şara da жоқ yedi. Ol kendiliğinden doğuyor. Öyle
üşin машина дөңгелегі шыға алмайтын, yapmamaları için sebep de yok. Hem de
joli kıyın Köksaz, Su^vıktı jaylavına tek arabanın çıkamadığı, ulaşımı zor olan
қана түйemen шығу^vға bolatın. Köksaz, Suğıktı yaylalarına, ancak
Börlitöbe avdanındağı өзge mal basına deveyle çıkılabilir. Börlitöbe
қоса түйениñ de қатар көbeytilü^vi bölgesindeki diğer hayvanların
osınday қажетtilikten ту^vıp yedi. Üy adedince deve yetiştirilmesi için de
jihazdarı men avır мүліктерин қыстагда böyle bir zorunluluk doğmuştu. Ev
қалдырып, birer түйеге кийіз üyi men cihazlarıyla ağır eşyalarını kışıkта
yeñ қажет zattarın artıp alıp, lıp yetip bırakarak birer deveye кийіз üy (çadır /
jaylavğa jelpine шығıp қайту^v AHT) ile en gerekli eşyalarını
şaru^vaşılıқтар үшін paydalı bola bastadı. yükleyerek, hava almak için çabucak
Aldımen mal semirtip, қатал қысқа yaylaya gidip dönme, işçilik için
jaylavdan қоңdanıp oralsa, yekınşiden, faydalı olmaya başladı. Öncelikle
bul öñirdin kıs balasına tebinmen hayvanları besleyerek yaylaya konup
şığatın malına Lepsi boyınıñ aşşılı- sert kışta geri döner, sonra da bu
tuşşılı otı tunğan қалпында aman bölgenin kış yerleşкecilerinin otлаға

sağtalatın boldı. «Täñiriniñ küdiretinen körem deseñ — tavğa şıq» degendey-aq, jaylavğa şıqqan malşılardıñ ujımı jarasıp yeñseleri köterilip, qarın-qarın may, qap-qap qurt-irimşik jinap alu^v bir iygi дәstür bolıp, tört tüliktiñ qadiri artıp qaytatın. Şaru^vaşılıqtıñ munday ırğağına köşkeli qoy, jılqı, tüye tülige taza payda tüsire bastadı. Osılardıñ işinde sanı az bolsa da, taza paydağa yeñ qomaqtı üles qoşqanı tüye tülige bolıp şıqtı. Tüye sanın kürt köbeytüyge börtöbelikter osılayşa den qoyıp yedi.

çıkan malına Lepsi boyunun acı-tatlı otu yenilenererek eski haline döner ve sağ salım korunur. “Tanrı’nın kudretini görmek istiyorsan, dağa çık” sözüne dayanarak yaylaya çıkan çobanlar anlaşılarak, neşeyle, işkembe dolusu yağ, kaplar dolusu çökelek, peynir biriktirirken; güzel bir adet oluşturarak dört türün kıymetini de artırdılar. İşçiliğin bu temposuna alışalıberi koyun, at, deve türleri daha verimli olmaya başladı. Bunların içinde, sayısı az da olsa, verimlilikte en büyük paya sahip olanı devedir. Deve sayısının bu denli hızlı çoğalmasına Börtöbeliler işte böyle sağladılar.

0610 Ärine, jaqsı niyet özdiginen jüzege aspax yemes tüye basın köbeyte alar, ju^van siñir atanğa bas bildirer jampoz ingendi savınğa üyreter, yeñ arğısı aşamay, ıñırşaq salıp, jazılı^vdı körseter kezi qaraxtı adam kerek boldı. Şükir, yel işiniñ yejelgi täjiribesi üzilmepti, tal boyına tutas bir ğılım men mädeniyettiñ salasın jınaqtağanday, öz işiniñ akademigi siyaqtı qarttarımız bar yeken. Sonıñ biri Yerbolğanov Qojabek aqsaxal yedi.

Tabii ki iyi niyet tek başına işe yaramıyor; deve sayısını artırmak, güçlü atanı binmeye, jampoz ingeni sağmaya alıştırmak, hele aşamay ınırşak vurup evcilleştirebilen bilgili insanlara ihtiyaç doğdu. Şükür ki halkın geçmişten gelen tecrübesi hâlâ korunabiliyor; en ince ayrıntısına kadar ilim ve medeniyet sahasını derliyormuşçasına çalışan, âdeta işlerinin akademisyenleri olan yaşlılarımız hâlâ mevcut. Onlardan biri de, aksakal, Yerbolğanov Kojabek’ti.

Tüyeşi bolu^vğa Qojeken bälisingen joq, qayta qulşına kirisken. Qaraqşılı tüyede avıldıñ qadirli qartınıñ ülpildetip bota kütkeni sırt közdi

Kojeken deveci olmak için nazlanmadı, aksine bu işe istekle sarıldı. Karakşılı deve gibi köyün kıymetli ihtiyarının sabırla botaları beklemesi,

kıızıktırmay alan jo. Keikpey-a avıldı tepse temir zgendey ayrattı jigiti, jas kommunist asımov Kken de kelinegi Lyubamen birge z aldına bir taban tye jayua tilek bildiristi. rine, bul tilekti M. Gorkiy atındaı sovhozdı baıları ua jaya arsı aldı. sirese, botaday yelpildep uanan ojabek asaal yedi. artayan araaydı orna jas ıbı sedı degen osı da, ke basar urpatı kne dstr bldirgesin bilegine ilip, suırılıp ıanı ojekedı bir jasartıp tastadı. Jay uana ma, negeli art jo jerde nerli jastı da jo yekenin jan jregimen sezinip, yerteli-ke Kkenge bilgenin yretetin boldı. Mala jarlılı — jarlılı, aıla jarlılı — sorlılı oy, Kken bolsa zge ın istep, zi ın yrenden jalıpaytın zerdeli jas yeken, keikpey-a ojabek arttı bir balasınday bolıp ketti. Pay-pay, zini de tye tligine degen ntası aula-av. Sol niyetine bitken ıar, soı -trt jıldan beri Kkenni baan tyelerinen appa arday botalar da kp tuatın bolıp jr. azirdi zinde jetpis altı a tyesi bar. Yendigi armanı osı bejıldıta btkil keleni a tyege aynaldır. Nesi bar, bir kezde tye tligini tım bolmasa jalız kelesi bolsa yeken dep armandavı yedi, yendi mine a tyeni kbeyui jsılıtı nıanı yekenine kmn

bakalarını ilgilendirmiyor deil. ok gemeden, kyn bir vuruta demiri bile ezecek kadar glı yıdı, gen komunist Kasımov Kken de, gelini Lba ile beraber kendileri iin bira deve edinmeye niyetlendi. M. Gorki sovhozunun yneticileri bu istee kucak atılar. Bu ie zellikle aksakal Kojabek, tıpkı bir bota gibi sevindi. Yalanan am aacının yerini ya filiz alır sznde olduu gibi, akranlarının eski det kamısını bileine asıp ie sarılması Kojakeni genletirdi. Sevinci kısa srd; edepli ihtiya kısa zamanda bu kabiliyetli gencin hibir ey bilmediini anlayıverdi ve vakit kaybetmeden bildiklerini Kkene retmeye baladı. Mala yrenlik, yrenliktir; akla yrenlik uursuzluktur ya, Kken bakaları iin alııp kendisi iin renmekten usanmayan akıllı bir genmi ki gecikmeksizin Kojakenin evladı gibi oluverdi. Kendinin de deveye karı hevesi bir bakaydı. Son  drt yılda -iyi niyetinin karılıı olarak- Kkenin yetitirdii develerin ok sayıda bembeyaz, kar gibi botaları oldu. imdi kendisine ait yetmi altı devesi var. imdiki hedefi ise, nmzdeki be yıl iinde btn deve srsn beyaz tre evirmek. Ne olacak, bir keresinde, deve trnn hi olmazsa srs olsa diye arzuluyordu; imdi, ite, ak devenin oalmasının,

bolmasa kerek. Sol Käkenniñ bul künderi omıravında «Qırmızı Belgisi» ordeni jarqırasa, yesiginiñ aldında 1979 jılı oblistuq sletten alıp qaytkan «Jiguli» jutınıp tur.

iyiliğinin nişanı olduğuna şüphe olmasa gerek. Kâken'in bu günlerde göğsünde "Saygı Nişanı" madalyası parlıyorken, kapısının önünde de 1979 yılında eyalet meclisinden aldığı 'Jiguli'si yutkunuyor.

M. Gorkiy atındağı sovhoz şaru^v aşıllığıñıñ sırayın keltirgen bügingi yeki kele tüye, mine osılay payda bolıp yedi.

M. Gorki sovhozunun işçi gücünü artıran iki sürü deve, işte böyle meydana geldi.

Soñğı künderi Qojeken men Käkenniñ bağıminan üşinşi tüye kelesin bölip şığardı degen äñgime gu^v yete qaldı. Alğaşkıda Qojeken: «Ye, nesi bar, tüye jarıqtıqtan şekken zardabımız joq koy, biz onıñ qas-qabağına qarap yedik, ol da bizdi renjitken jeri joq. Şığarsın üşinşi keleni, jön-aq» dep yedi. Sonda jañalıqtı jetkizü^vşi otırıp: «Jo-oq, bul siz bağıp otırğanday jay tüye bağımı yemes, öñşeñ ingennen quralatın savın kelesi bolmaq. Ol üşin qazirgi yeki kele işindegi ingen atavlımı süzip alatın körinedi, — degen. Osı habar Qojekene şaşıu^vday qadaldı. «Av, sonda işinde botası men taylağı joq, buzbaşası men bu^vırşını joq, mırza qospağı men jampozı joq, tek qana bu^vrası zirkildegen, atanı körpildegen tüye kelesi qalmaşşı ma?. Tüye tüliginiñ üyir qurap ösetin mal yekenin bular bilmegeni me. Jaraydı, savın

Son günlerde Kojeken ile Kâken'in baktıkları develerden üçüncü bir sürü çıkardıklarına dair bir söylenti milleti meraklandırıdı. Önceleri Kojeken; "E, ne olacak, hürmetkâr deveden herhangi bir zarar görmedik, biz onun kaşına gözüne bakmıştık, bu da bizi üzmez. Çıkarsın üçüncü sürüyü, doğru." demişti. O zaman haberi ulaştırın: "Yo yo, bu sizin yaptığınız, sadece deve bakımı değıl, hepsi ingenden oluşan sağmal bir sürü olacak. Onun için şimdiki iki sürü içindeki ingen türünü seçip alacak gibi görünüyor." demişti. Bu haber Kojeken'e bir sancı gibi saplandı. "E, o zaman içinde botası, taylağı, buzbaşası, buvırşını, kospağı, jampozı olmayan, sadece buğrasının tepişmelerine, atanının da sütüne razı olacağım bir deve sürüsü mü kalacak? Devenin sürü oluşturarak çoğalan bir tür olduğuna bunlar bilmiyor mu? Peki, sağmal şekilde yetiştirdi diyelim; o

bağımı bolsın-aķ deyik, boldırğısı halde bota iken alıp, kaşına gözüne kelsin-aķ deyik, sonda botasınan bakarak besleyip, iyice alıştıktan sonra bağıp-kağıp, ķas-ķabağına ķarap, bavır her birine ad koyup perçemlerini basıp, ārķaysısına at koyıp, aydar tağıp, uzattıktan sonra, adeta karakterlerini sır minez bolğan bulaķtay ingenin ķay tanıdığı bol sütlü ingenleri hangi deveci tüyeşi op-oñay bere ķoyadı yeken. kolayca verebilir ki? Verdikten sonra Bergen künde tüye tüligeniñ öz iyesin devenin kendi sahibini tanıyarak tanıytın üyirsektegin ķayda ķoyarsıñ. gösterdiği cana yakınlığı nereye Jat adamğa jelinin ustatpaķ tügen, jel koyacaksın? Yabancı birine memesini jağınan jürse iysinip ketetin jariķtıķ tutturmak şöyle dursun, yanına bile yemes pe. Apırav, osını da bilmegeni yaklaşıncı sütünün kesilmesi kötü değıl me? Şubat sapırıp, şaru^vaşılıķķa payda mi? Hayret, bunu da mı bilmiyor? Şubat keltirip, yel-jurttıñ alğısın arķalav üşin, üreterek işe hareket getirip, halkın tım bolmasa tüye ķotanına teri tamğan meselelerini sırtlamak için, hiç olmazsa adamğa senim artsa kerek yedi. «Özim deve ahırına teri damlayan adama bilem degeni — basına salğan oyranı, güven oluşması gerekir. “Ben bilirim özge biledi degeni — tastan soķķan diyen, başına alır belayı; başkası bilir ķorğanı» devşi yedi, tım bolmasa tüye diyen, taştan yapar kaleyi” denir; hiç tüligeniñ tilin bilü^vşi yedi dep aķıldasa olmasa devenin dilinden anlar diye akıl salsa ķaytedi yeken. Bu devirde kendini Osı zamanda özin bir başkasını iki düşünen er, gerçek er bir oylap, özgeni yeki oylağan yer — değıl midir? Ya da, iliği emildikten nağız yer yemes pe. Älde, şırının sonra bir kenara bırakılan kemik gibi sorğan soñ süyegin tastaytın öriktey artık bize ihtiyaç kalmadı mı?” Köy keregimizdiñ bolmay ķalğanı ma...» içinde yayılan bu söz Kojekeñdi Avıl arasınıñ alıp ķaşpa sözi Kojekeñdi alğaşķıda osı siyaķtı oyğa şomdırdı. başlangıķta epey derin düşüncelere sevketti.

Sol oy Kojekeñniñ bir büyregiñ ķorğasında basıp jürü^vşi yedi, bugün tüsten keyin sovhoz direktori şaķırıp jatır degen habar aldı. Keşikken joķ, bardı. Direktor Tu^vğanbekov Batırbek şaru^vanıñ ığın biletin, bul künde jigit ağası bolğanmen Kojekeñniñ, köz

Bu düşünce Kojekeñ'in zihnini kemiriyordu; bugün öğleden sonra sovhoz müdürünün çağırıldığını haber aldı. Gecikmeden yanına vardı. Müdür Tuğanbekov Batırbek işin ehemmiyetini bilen birisiydi; bugün yiğit ağası olmakla beraber, Kojaken'in gözünün

aldında ösken bala ğoy. Keñsede önünde büyümüş bir çocuktu. Büroda sovhoz partiya uyımının sekreteri sovhoz parti teşkilatının sekreteri Ğnvarbekov Asanmurat ta otur yeken. Enverbekov Asanmurat da hazırdı. O, Ol Ğojekeñniñ nemeresi ğuralpılas jas Kojeken'in tounuyla yaşıt bir gençti. jigit.

0615 Batırbek kışka ğayırm tilmen Batırbek, kısa hâl hatırdan sonra amandığ-savlık suraşkan soñ, birden çağırma maksadına geldi. Sağmal şakırtğan şaru^vasına köşti. Savın develeri ayırma niyetleri olduğu, o tüyelerdi bölek şığarğısı keletini de, ol yüzden sağmal ingenleri seçerek alma üşin savlı ingenderdi surıptap almak düşüncelerinin gerçek olduğu anlaşıldı. oylarının barı da ras bolıp şığtı. Buğan Buna ne diyeceğini çok iyi bilen ne desin, Ğojekeñ jaltarıp-jasğanu^vı joğ Kojeken sözünü esirgeyip çekinecek şıraymen kelise almaytının, tüye biri değildi, güler yüzle anlaşma tülügin öz ğolımen töldetken jannıñ yapacağını anlayınca; develerden ğana sava alatının, son-soñ ğolında sadece kendi elleriyle yavrulattıklarını ğalatın öñşeñ bu^vra men atannıñ bağu^vı sağabildiğini, sonunda elinde kalan ğıyın bolatının, äsirese üyirsek bu^vralar bütün buğralarla atanın bakımının ne bavır başkan üyirin vayımdap ğatıp- denli zor olduğunu, özellikle de semip ğalatının ayta bastap yedi. sürüsüne bağlı buğraların, alışığı Batırbek te jağtırmağan şıray tanıtı sürüden ayrıldığında, endişeye kapılıp sözge aralastı. zayıfladıklarını anlatmaya başladı. Batırbek de beğenmediğini belli eden bir ifadeyle söze karıştı.

— Oyboy, Ğojeke-ay, ğaydağı joğ — Ohoo, Kojeke en olmadık problemanı ğoyday örgizdiñiz ğoy. meseleleri ne kadar da büyütüyorsunuz Tüsinemin, ğolbala ingenderiñizdi ya. Düşünüyorum da elinize doğan ğıymay otırğan şığarsız. Tüye tülügi ingenlerinize kıyamıyor olabilirsiniz. burıñıday yemes, bası köbeydi, Deve türü eskisi gibi değil, sayısı sovhoz ekonomikasının tabıstı közine çoğaldı, sovhoz ekonomisinin kârlı aynaldı. Mine, biyılğı jartı jıldığtın işlerinden biri haline geldi. İşte, bu yılın özinde, — Batırbek osı kezde aldında yarısında -Batırbek tam bu sırada jatğan ğağazdı suğ savsağımen nuğıp önünde duran kâğıdı işaret parmağıyla itti- 5 bin 300 som net kâr getirdi. Şimdi ğoydı, — 5 mñ 300 som taza payda

keltirip otur. Yendi bir nıǵay jüni men yetine, köş-ķonǵa bola paydalanıp qoymay, şubatın da qulaştay sapırıp otırsa nur üstine nur yemes pe.

Qojekenı bul sözdiń de qıysını barav degendey bolmaşı bas iyzegeni bolmasa, iştey rayınan qaytpaǵan küyde qaldı. Rayınan qaytar-aq yedi, ortaǵ iygilikti direktordiń yeşkimnen kem oylamaytının da bileği, biraq, tüye tüligeniń jaratılıs qasıyetin tım tereń biletindiginen bolar, bálkim, sınımenaq botasınan mápelep ösirgen sıralǵı ingenderin başqaǵa senip tapsırǵısı kelmeytindikten bolar, áytevir öz jüregindegi oydı özi jön körgeń küyde şıqtı.

Sol betinde jabırqav köñilmen üyge kelgende örkeşinen qanı sorǵalaǵan sarı ingendi körmesi bar ma. Qojekenıń ıstıq-su^vıqtı köp körgeń kári jüregi dñǵırley soǵıp, tula boyın qaydaǵı joq aşı^vdıń bu^vıp-aq tastaǵanı.

Qazirgi sätte üyge söyley kirip, üy işiniń apşısın qı^vırıp, nemeresiniń yertekten qaǵılı^vnda osınday sebep bar yedi.

0620 Qojekenıń sol küni tamaqqa da zavkı bolmadı, tösegin yerterek saldırıp jatıp qaldı. Köpke deyin oy soqtı bolıp jatıp, közi ilinip ketken yeken, túsine sarı ingeń kırıpti.

sadece yününden, etinden, göçüp konarken faydalanmakla kalmayıp, şubatını da karıştırırsak nur üstüne nur deǵıl mı?

Kojeken, bu sözün baş eǵdiren mantıǵı olsa da, niyetinden vazgeçmedi. Düşüncesinden vazgeçecek gibiydi; iyi niyetli müdürün hiç kimseden az düşünmediğini de biliyordu; ama deve türünün yaradılış özelliklerini derinlemesine bildiğinden olsa gerek, belki, gerçekten de botasını itina ile büyüttüğü ingeńlerini başka birine güvenerek bırakmak içinden gelmediğinden, kısacası yüreğinin sesi kendini haklı çıkarıyordu.

Sol yanı üzgün bir halde eve dönünce hörgücünden kan damlayan sarı ingeńini görmesi yok mu? Kojeken'in iyiyi kötüyü yaşamış yaşlı yüreği, tüm vücudu zangırdarcasına, ne kadar hiddeti ortaya çıkardı.

Şimdi eve söylenerek gelip, ev halkını sinirlendirerek, torununu masaldan mahrum bırakmasının bir sebebi vardı.

Kojeken'in o gün yemek yiyesi de yoktu, yatağını erkenden açtırıp yattı. Aklından birçok düşünce geçiyordu; gözü dalmış, rüyasına sarı ingeń girmişti. Hörgücündeki yara çoktan

Örkeşindeki jarası äldekaşan jazılıp, iyileşmiş, işte şimdi göz kamaştırıcı yendi mine, körgeñ jannıñ közin güzellikte bir ak botası olmuştu. Ona qarıqtıratınday aq bota tapқан yeken puhu kuşunun tüyleriyle süslediği deydi. Onı ükilep, jabu^vlap, sırt közdiñ örtüsünü serip, onu başka gözlerin suğınan kızğıştay қorғаp жүрсе қайдан nazarından tavus kuşunu korur gibi sap yete қалған kim bilsin, bir saқalı korurken -nereden kötülük geleceğini ösken, şaşı iyıgın japқан yerkek kim bilir- sakalı uzamış saçları omzunu mänzeldes birev kiyiz üydiñ jabıgınan örten bir erkek kiyiz evin örtüsünden üñilip älgі aқ botağa қарaydı. Alda deminki ak botaya dikkatle baktı. täñir-ay, köz tiyetin boldı-av dep, “Tanrım, nazar değdi galiba” diyerek derev tuz alıp, aқ botanıñ basınan hemen eline tuz alarak ak botanın aynaldırıp, «tfä-tfä» dep sır-sır bolıp başında döndürüp; “tü, tü” diye jatқanda oyanıp ketkeni. Aқ botanıñ korumaya çalışırken uyandı. Ak botanın tüske yenu^vin iştey jaқsılıққа jorıdı. rüyasına girmesini, kendince, hayra yordu.

Budan keyin uyqı kelü^v қайда, onıñ Bundan sonra ne uykusu; bir de üstine күndizgi keñsedegi äñgime üstüne gündüz büroda yaptığı tartışma yesine түskende kirpigi-kirpigine gelince kirpiği kirpiğine değmez oldu. ayқaspay қaldı. Sol betinde көrer tañdı. Üzerindeki şaşkınlığı attıktan sonra, közimen atқızıp, қulқın särіde bir ayak boғazı için ayaküstü şubat içti ve ata şubat қuyғızıp ішти de, atқа қondı. bindi. Esipan ana da ihtiyarın bu halini Äsipan şeşey de şalıñ bul қılıғına merak ederek endişe duydu; “Yolunu köñili alañ bolıp, iştey vayım kesmeyeyim” diyerek nereye gittiğini yetkenimen, jolın kespeyiñşi dep қайда sormadı. baratının suraған жоқ.

Қojekenі atınıñ basın Lepsiniñ Kojeken, atını Lepsi’nin aşağı tömengi jaғında қoy örisindey jerde tarafında, koyun otlağı gibi olan bir күzevde otırған Käkenniñ üyine yerde olan Kâken’in evine burdu. burған. Yendigi oyı osı sovhozdiñ Niyeti, bu sovhozun ikinci deve yekiniñ kele tüyesin baғıp otırған sürüsüne bakan saygın delikanlısı, bedeldi jigit, öziniñ ökşe basar şakirti kendinin akranı, şakirdi Kâken’in Käkenniñ pikirin bilü^v. Ärine, fikrini öğrenmekti. Tabii, Kâken’in Käkenniñ munı jaқtap şıға keletin kendsini desteklemesinin gönlünü

köniline medet yetip kele jatkanı da ras ferahlatacağı da bir gerçektir.
yedi.

Küzgi şıktıñ lebi bilingen tañğı taza
ava Qojekeniñ sarayın aşıp, yeñsesin
kötergendey boldı. Äñseyinde
savışkanı şıqlıqtap, sarşunağı şağıldap
jatatın Lepsiniñ şubarlı qaptalı şırt
tıñıştıqqa şomğan. Jalğız jolavşınıñ
oydı serik yetetin ädeti, Qojekeniñ
yesine osı Käkenniñ alğaş tüye kelesin
alğan jılğı qılıqtarınıñ tüskeni. Bir küni
kelip tur: «Meniñ botalarım şıydey
bolıp qatıp-semip baradı, özderi
yenelerine qulıqsız jağısıp, älsin-älsin
küşene beredi», — deydi. «Oy, täyir-
ay, örkenin tastay almay jürgen göy»
dese, «Örkeni degen ne?» dep qarap
tur. Söytse jas botanıñ işinde «Örken»
dep atalatın uzun toñğaq bolatının, onı
tastav üşin bota avzına jılğı mayın
nemese şıjırılğan qoy quyrığınıñ
mayın quyu kerek yekenin bilmeydi
yeken göy. Käkendi bilmeysiñ dep
kinälağan joq. Oğan ne kinä bar, ol yes
bilip, yetek japқан kezde tüye tülgi
bul öñirden qurıp kete jazdağan joq pa.

Sonbahar esintisiyle gelen seherdeki
temiz hava Kojeken'in içini ferahlattı.
Saksağanların cıvıldadığı, farelerin
ciyakladığı Lepsi'nin alacalı tarafı tam
bir sessizliğe bürünmüştü. Yalnız
yolcunun düşünceni kendine yoldaş
etmesi geleneğiyle Kojeken'in aklına,
Kâken'in ilk deve sürüsünü aldığı
zamanki tavırları geldi. Bir gün geliyor:
“Benim botalarım zayıflıktan erimek
üzerele, dişileriyle, ara sıra olmakla
beraber, isteksizce ilişki kuruyorlar”,
dedi. “Desene örkeni atamamış”
diyince, “Örken dediğin nedir?” diye
baktı. Öyle diyince, genç botanın içinde
“örken” diye adlandırılan uzun toñğaq
(süt emen hayvan yavrularının dışkısı)
olduğunu, onu atmak için de botanın
ağızına at yağı ya da kavrulmuş koyun
kuyruğunun yağını koymak gerektiğini
bilmediğini anladı. Kâken'i bilmediği
için suçlamadı. Onun ne suçu var, o
yeni yeni gelişip olgunlaşırken deve
türü buralarda unutulmaya yüz
tutmamış mıydı?

Tağı da birde: «Qojeke, bir nârse
surayın dep yedim» dedi. Aytarın aytıp
qalsa da, suravğa qısılatın sıyaqtı. «Ye,
suray göy» degen. «Bugün bir gazet
kisisi kelip yedi, tüyeniñ jasına,
jınısına, tuqımına qaray qalay

Bir seferinde de: “Qojeke bir şey
sorabilir miyim?” dedi. Demesine dedi;
ama sanki sormaya sıkılıyordu. “E,
sorsana” dedi. “Bugün bir gazeteci
gelmişti, devenin yaşına, cinsine, türüne
göre nasıl adlandırıldığını sordu. Hiç

atalatının surağanı. Osı bir oylamağan surağқа jibi түзү^v javap bere almay jerge kirip kete jazdağanım. İşinen түyeşim-aқ yekensiñ dep keketken bolu^v kerek», — dedi. Қожекеñ bul jолı іштей özin kinalaған. Özinşe түye түliginiñ jay-kүйin үyretü^vşimin dep bosқа күpinip жүredi yeken. Apır-av, сонда түye түliginiñ jıms-jasına қарay atavın үyretpey turıp, nemeneme bilgişingenmin dep Қожекеñ пуşayman bolsın. Sodan asıқpay otırıp, bilgenin täptіштей aytқан.

- 0625 — Түye degenimiz қой, jılқы — Deve kelimesi, tıpqı at gibi genel degendey jalpı atav ğoy. Түyeniñ jaña bir kavramdır. Devenin yeni doğmuş tu^vған jas töli bota delinedi. Yergeletkende botaқан, botaşım deydi. Yavrusuna bota denir. Biraz alışınca Botadan keyin bir men yeki jas botakan, botaşım derler. Botadan sonra, arasında taylaқ boladı. Odan äri bir ila iki yaş arasında taylak olur. түyeniñ sulu^vlanған yerkegi — қunan Ondan sonra, devenin güzelleşen atan, nemese atанша, dönenatan, besti erkeğine; kunan atan, atанша, dönenatan, besti atan ya da atan denir. atan, atan delinedi. Тört jasқа deyingi Dört yaşına kadar güzelleşmeyen sulu^vlanбаған түyeni bu^vırşın dese, deveye buvırşın denirken, ondan başka odan äri ayır örкеş bolsa bu^vra, jalғız çift hörgüçlüsüne buğra, tek örкеşti bolsa ülek nemese nardıñ hörgüçlüsüne ülek ya da nar buğрасı bu^vрасı deydi. Taylaқтан ötip, bu^vраға denir. Taylaklıktan çıkıp buğra olmaya қосılar шақтаğı урғашы түyeni бүldіршін başlayan dişi deveye бүldіршін veya nemese buzбаша deydi. Dilimizdeki buzбаша denir. Dilimizdeki “buzбаша «buzбаша kezin süzbese bu^vırşın kezinі süzmese, buvırşın ipini buydasın üzbeydi» degen söz sodan koparmaz” şeklindeki söz oradan қалған. Aқ түsti buzбаşanı ayırıқша kalmıştır. Beyaz renkli buzбаша ayrıca қадirlegendikten көp rette бүldіршін değerli sayıldıғından, çoğu kez dep ataydı. Қайып ketken түye түligin бүldіршін diye çağırırlар. Çiftleştirilen қайымалы deydi. Al, botalaған түyeni deve түrüne kayımalı denir. Yavrulayan

jasına kıaramay-aķ ayır örkeřti bolsa ingeni, jalķız örkeřti bolsa arvana, maya nemese nardıń ingeni dep atay beredi. Ayır tüyeniń asıl jaķsısın jampoz dese, nardıń tektisin jampoz nar deydi. Yendi, nar men ayır tüyeniń arasınan tuǵan tuķımınıń da jınıs-jasına kıaray öz atavı boladı..

deveye, yaşına bakmaksızın, çift hörgüçlüyse, ingeni; tek hörgüçlüyse arvana, maya veya nar ingeni denir. Çift hörgüçlü devenin soylu türüne jampoz, narın soylusuna ise jampoz nar denir. Ayrıca nar ile ayır devenin birleşmesinden doğan türün de cinsine ve yaşına göre adlandırılması söz konusu..

Birde Almatıdan kelgen ğalım jigitpen añgimeleskeni bar. Sonıń, aytuına kıarağanda mına batısımızdağı yelderdıń ğalımdarı sońğı kezge deyin nar men ayır tüyeniń arasınan tuķım aluǵa bolmaydı dep kelse kerek. Al köşpeli kıazaķ yejelden-aķ nar men ayır tüye arasınan nebiri asıl tuķımdar orbitken ğoy.

Bir seferinde Almatı'dan gelen bir bilim adamıyla sohbet etmişlerdi. Onun söylediklerine bakılacak olursa, batılı bilim adamları son yıllara kadar nar ile ayır devenin birleştirilmesinden bir netice elde edilemeyeceğini düşünüyörlarmış. Hâlbuki yörük Kazaklar ezelden beri nar ile ayır deveyi çiftleştirerek kaç tür elde etmişlerdir.

Mäselen, taza kıandı ülek pen ayır tüye arasınan tuǵan tüyeniń yerkegin bekbatşa, urğaşsısın — kıolbatşa deydi. Bulardı keyde, ayır tüye men nardıń, barlıķ jaķsı kıasiyetlerin boyına jiyğandıktan birtuǵan depte ataydı. Birtuǵan men nar arasınan tuǵan tuķımdı keznar dese, birtuǵan men ayır tüye arasınan tuǵan tuķımdı kıospaķ deydi. Munday kıospaķtıń örkeşi ne birev yemes, ne yekev yemes, äri-säri bolıp tuadı. Yeger kıospaķ örkeřiniń tübi tutasa bitkenmen, ayırı keńdev bolsa, onday

Mesela, saf kan ülek ile ayır deveden doğan devenin erkeğine bekbatşa; dışisine kıolbatşa denir. Bunlara, bazen, ayır deve ile narın bütün güzel özelliklerini üzerlerinde topladıklarından birtuǵan da diyorlar. Birtuǵan ile nardan olan cinse keznar, birtuǵan ile ayır deveden doğan cinsine de kıopsak denir. Bu kıospağın hörgücü bazen tek bazen de çift olabilmektedir. Eğer kıospağın hörgücünün dibi ortaya çıkarken ayrımı çok geniş olursa, öyle develere de mırza kıopsak denir. Genelde kıopsak ile ayır deveden iyi

tüye mırza kıospak atanadı. Ädette, kıospak pen ayır tüyeniñ arasınan tävir tuķım tu^vmaydı. Jazatayım tu^a kıalsa jüni tuķır, küşı joķ, su^vıķķa osal bolıp keledi de kıazaķ tüyeşıleri onı jarbay, soķpak, kılağay, kiristi kıospak, kıysıktös, külge şöger dep jer-jebirine jetip, kemsite atap tezirek tuķımın kıurtu^vğa tırısadı. Tüye tüligin şaķırğanda kös-kös, kıayıp nemese aydağanda şu^v-şu^v, şögererde şöķ-şöķ, su^varada sorap-sorap dep dıbıstaydı. Asıl tekti tüyeniñ bası jebeli, közi şaralı keledi. Nar tüyeniñ süti mol, küşı joydasız göy, ayır tüye bolsa jündes, şu^vdalı, su^vıķķa tözimdiligimen kıadirin arttıradı. Osındayda yeske tüsedi, yerterekte, osı Köksazdıñ yetegindegi tereñ şubarlı sayda bir üyir tüye kısķı boranda küyis kıayıp, ju^vsap jatadı göy. Bul öñirde Yebiniñ jeli, Sayқан jeli dep atalatın, kıaz jumırtķasınday tastı uşıratın äygili üskiriktiñ barı mälim. Sol üskiriktiñ biri ürip tursa kerek. Zañğar tavdıñ kıarı köşip, say tabanındağı tüyelerdi basıp kıaladı. Maldıñ kıas-kabağına kıarağan yel sanın soğıp, bir üyir tüyeni öldige sanaydı. Arada bir ay muğdarı ötkende älgi say tabanındağı sirev kıardıñ är jeri üki közdene tesilip, bu^v şığadı deydi. Avıl adamdarı kıurıķķa sıırık jalğap, üki köz tesikke jügirtse, bılkıldap tüyege tiyedi. Bul kezde kün jılınıp, kıar da ağıl-tegil,

deve doğmaz. Beklenmedik bir şekilde böyle bir yavru dünyaya gelse yünü kısa, güçsüz, soğuğa dayanıksız olur; Kazak deveciler onu jarbay, sokpak, kılağay, kiristi kopsak, kıysıktös, küle yatar diye küçümser ifadelerle anar ve çabucak soyunu yok etmeye çalışırlar. Deveyi çağırırken kös-kös, yönünü değıştirirken ya da güderken şu-şu, çökertirken şöķ-şöķ, sularken de sorap-sorap diye seslenirler. Soylu cins devenin başı sivri, gözü ise çukur olur. Nar devenin süti bol, gücü de çok olmakla beraber ayır deve yünlü ve uzun tüyleriyle soğuğa dayanıklı haliyle kıymetini artırır. Burada aklıma geldi, bir zaman şu Köksaz'ın eteğindeki alacalı derin bir vadide sürü halindeki develer, kışın boranda, geviş getirerek yayılmıştı. Bu civarda Yebinin rüzgârı, Saykan rüzgârı diye adlandırılan, kaz yumurtası kadar taşları uçuran, meşhur ayazın varlığı malum. Bu ayaz illâ ki esiyordu. Ulu dağın karı koparak vadi tabanındaki develerin üstüne düştü. Hayvanlara şiddetle vuran yel, bir sürü deveyi öldü diye saymamıza sebep olmuştu. Aradan tahminen bir ay geçtikten sonra, o vadinin dibindeki sert karın her yeri delinmeye ve buharlar çıkmaya başladı. Köylüler ucunda ip olan sıırıklarını deliklere sokunca develere değıdiğini fark etmişler. Bu arada hava ılınıp karlar yavaş yavaş

yeriy bastaydı. Sodan ay jarım degende közderi jävdirep, moyındarı sorayıp älgi say tabanında ƙalğan tüyeler körine bastaydı ğoy. Öz mayın özi jep, işiniñ ƙırındısına deyin küyis yetip ƙayırğan tüyelerdiñ avzı borsıp ketipti. Solardıñ işinde ƙar köşkini soƙƙanda ƙulağandarı ölip, şögip jatƙandarı mal bolıp ketedi. Äne, ayır örkeş tüyeniñ ƙudiretin ƙarañız. Mine osınday ƙasiyetteri üşin köşpeli yel tüye tüliginiñ basın köbeytip, tuƙımın asıldandıru^vğa ayrıkşa den ƙoyıp otırğan. Yel işinde ataƙtı tüyeli baylar da bolğan. Olar tüyesi köbeygen sayın sırt közdiñ suğı tiyedi dep ƙorƙıp ärbir jüzinşi tüyeniñ közin şıǵarıp otırğan. Sonda «neşe tüyesi bar» devdiñ ornına «neşe soƙırın bar» dep te suraytın дәstüri bolğan. Ye-ey, täyir-ay, ol da bir maldı janğa balatƙan ƙıyın kezdiñ ırım-jırımı da...

...Ƙojeken osı siyaƙtı oy jeteginde kele jatıp şäv-şäv yetken it dıbısına yeleñ yetip, yeñsesin tiktep aldı. Lepsi tabınındağı tal men torañǵını ıqtasın yetip otırğan Ƙäkenniñ üyiniñ tüñliginen şüykedey sozılıp, tütin körindi. «Yerte turğan jigittiñ ırısı artıƙ, yerte turğan äyeldiñ bir isi artıƙ» — dep Ƙojeken rizaşılıƙpen kübir yetti.

erimeye başladı. Sonra ümitsiz bir şekilde boyunlarını uzatarak baktıklarında vadi tabanında kalan develer görünmeye başlamış. Yağları eriyene, iç sıvıları tükenene kadar geviş getiren develerin ağızları kokmuştu. Çığ düştüğünde devrilenler ölürlen, çökenleri ise yaşamlarını sürdürmüştü. İşte, çift hörgüçlü devenin gücüne şahit olun. İşte bunun gibi özelliklerinden dolayı göçer halk, deve sayısını çoğaltarak soyunu asil hale getirmek için özellikle gayret sarfetmiştir. Halk içinde deve sahibi meşhur zenginler de olmuş. Onlar, develerinin sayısı arttıkça, milletin nazarı değer bahanesiyle, her yüzüncü devenin gözünü oymuşlardır. O yüzden; “Kaç devesi var” yerine, “Kaç körü var” diye sorulması da adet halini almıştır. Ne güzel değil mi; bu da bir malla bir canı denk tutmak gibi boş bir inanç...

...Kojeken böyle düşüncelere dalmış gidiyorken tiz bir köpek sesiyle irkildi. Lepsi sürüsündeki ince ağaç ile kavak ağaçlarını kendine barınak haline getiren Ƙâken’in evinin dumanı, tünlükten azıcık uzanınca göründü. Kojeken; “Erken kalkan yiğidin rızkı; erken kalkan kadının işi fazla” diye fısıldayarak memnuniyetini ifade etti.

Atın tebine t s p,  ojeken  ta alıp
kelse K ken men kelin egi yesik
aldında yeken. Yekevi de bir sereygen
sarkidir  unan atandı aynal a tap
k ybe de  j r.

Kojeken, atını tepikleyerek
yakla ınca, K ken ile hanımını kapının
 n nde g rd .  kisi de bir noktada sabit
bir  ekilde durarak, kendi etraflarında
kunan atanı y r tmekle me guld .

0630 — Vay, m n  nege  bektep
j rs nder? — degen  ojeken n n  a ı 
 n  ta    t m   avada samb rlay
yestildi. K ken  kidey u ıp kelip,
s lem berip,  ojeken di  olti ınan
demep attan t s rdi. Lyuba da
jılı ıraymen yelpildey amandası  jatır.

— Helal olsun, buna nasıl da
g z n z gibi bakıyorsunuz, diyen
Kojeken'in davudi sesi, sabahın bu
sessizli inde  ok g r i itildi. K ken
sevin le gelerek selam verdikten sonra
Kojeken'i koltuklarından tutarak attan
indirdi. Luba da l tufk r bir g ler
y zl l kle h l hatır sordu.

— M na bir  unan atanın 
sulu lan anına biraz bolı  yedi, —
dedi K ken, — k zgi  ı tı n  sal ını
tiygen-av deym n, uması k p bolı  isip
ketipti. Yeki k n boldı ala ottı bolı 
tur anı.

— Ya, bu kunan atan tam
g zelle meye ba lıyordu, dedi ve
devam etti K ken, g z serinli i  arptı
herhalde diyorum, uması (ta akları)
birden  ı ıverdi.  ki g nd r ate ler
i inde.

 ojeken  ta alıp kelip  arap yedi,
 nında da umasına su ı  tiyip, iskenge
keledi yeken. Bul talay k rgen  u ayı
 oy. M n n  jarası je nil. Jalp  t ye t ligeri
avıra bermeydi, avırsa meylin e,
avru  a osal keledi.  ojeken e t ye
avru ının  nebir sı  m lim.  ındap
ketse, t ye malında kezdesetin  ara bez
(jamandat), sarısu  (su  avru ı), tilbas
(avsil),  umır ( kpe  urt), s mek (jilik
 urt), k k jor a (bu ın isigi),  otır,
 oskindik siya tı avru lar a  zini  de
yem-dom  oldanatını bar. On n  janında

Kojeken yana ıp bakınca, ger ekten
de umasının so uk y z nden  ı tı n n 
g rd . Bu nasıl bir cefadır. Bunun
yarası hafif. Genelde develer
hastalanmaz, hastalandı ında ise
olduk a zayıf d  er. Kojeken devenin
her t rl  hastalı ını bilirdi. Ger ekten
de, devede rastlanan kara bez
(jamandat), sarısu (su hastalı ı), tilbas
(avsil), kumır ( kpe kurt), s mek (jilik
kurt), kek jor a (eklem  ı lı ı), kotır,
koskindik gibi hastalıklara kendinin de
halk hekimli i kabiliyeti vardı. Onun

sulu^vlanğan tüyeniñ şabı isti degen ne täyiri.

yanında, güzelleşen devenin apışı şıştı demek ne rahatlık.

— Mina Kıskıştıñ sayında, — dedi Kojekeñ şığıs jaқтаğı kuj-kuj çoñır buyrattı iyegimen nusqap, — u^vsoyқы men itsiygek tunıp turğan. Sonı köbirek yetip otap äkel de öрте. Sonsoñ қоламтасы söngen ыстық күldiñ tusına tüyeniñ uması дәл keletindey yetip şöгер de, қурым кiygizben қымтаp javıp tasta. Bir terlese boldı, isigi қayıp ketedi.

— Bu Kıskaç vadisinde, dedi Kojeken, doğudaki pürüzlü, kahverengi sıradağları çenesiyle göstererek; usoykı (40–80 m. uzunluğunda, kalın yapraklı, güzel kokulu, beyaz çiçekli bir bitki) ile itsigek (pelin türünde bir bitki) çokça bulunur. Onlardan bolca toplayıp yak. Sonra, күlün sıcaklığı sönmeye yüz tutunca, devenin umasına denk gelecek şekilde deveyi çömelтип işlenmiş keçe ile tamamen ört. Bir terlese tamam, şışı hemen iner.

Osı kezde sözge Lyuba aralasıp älgі yemniñ oñaylığına қu^vanğan şıraymen:

Bu arada Luba söze karıştı ve bu tedavi metodunun kolaylığına sevinerek:

0635 — Ye-ye, bizdiñ Kâken yendeşe vayım yetip älek bolıp жүрse, — dedi.

— E, öyleyse bizim Kâken boşuna endişelenmiş, dedi.

Қазirgi сätte Kâken de, Lyuba da Kojekeñniñ aytқан yeminiñ қонатınıна күмәnsiz sengen, bir тıғırıқтан оñay шıққанına іштей көñilderin demdegen күйde yedi.

Şimdi Kâken de Luba da, Kojeken'in verdiği tedavinin etkinliğine, hiç kuşkusuz, inandılar ve böyle bir sıkıntıdan bu kadar kolay kurtulduklarına da çok sevindiler.

Küzgi қарbalasta ırғalıp-јırғalıp otıratın күй bar ma, Қojabek қарт kelgen шарu^vasına birden көшти.

Sonbahar telâşında, aheste aheste davranılır mı; ihtiyar Kojeken, birden eski işçilik günlerine dönüverdi.

— Bul zaman қарниñ асса јіlayтın zaman yemes, қадiriñ ketse јіlayтın zaman ğoy, Kâken шıraғım. Şükir,

— Kâken evladım, devir, karnın acıkınca ağlama devri değil, itibarını kaybedince ağlama devri. Şükür ki

kadirsiz yemessiñ, — dep söz bastay kıymetsiz değılsin, diyerek söze berip yedi Käkenniñ jımıyıp külmesi başlarken Kâken'in gülümsemesi yok bar ma. Kojেকেñ derev yeñsesin tiktep, mu? Kojeken, birden tepesi atarak bir sät yejireye qarap qaldı da: bakakaldı:

— Äy, küşik, men yerigip kelgenim — Ulan it, ben senin peşine gelmiş joq, sağan da, mağan da qatıstı değılim, sana da bana da faydalı şaru^vamen aqıldaskalı keldim. Onısı olabilecek bir konuda fikir danışmaya nesi-ey, tap bir jügirt-jügirt geldim. Bu da ne demek oluyor, küçük oynaganday ırjıñ qaqkanı, — dedi. çocuklar gibi sırtıyorsun, dedi.

0640 — Jo-joq, Kojেকে, keşiriñiz, — dep — Yo, yo Kojেকে, bağışlayın, diye şın mñğaysızdangın şıraymen yendi çok mahcup bir halde konuşmaya Kâken söylep ketti. — Aldıñızdı köp başladı Kâken: Söyleyeceklerinizi körip, sıralğı bolğan soñ şıgar, ne tahmin edip, alışkanlıktan olsa gerek aytpaq yekeniñizdi bilip otırğan soñ gülüverdim, kusura bakmayın. külgenim göy, keşiriñiz.

— Al, ne aytpaq yekem, — dedi — Peki, ne söyleyecekmişim, dedi Kojেকেñ, bilseñ söyley ber, nendey Kojeken, biliyorsan söyle, ne pikirdesiñ degendey. düşünüyormuşsun görelim.

— Savılattın tüye kelesiniñ jayı göy, — Sağılacak deve sürüsünün — dep Kâken yendi şınşıl jüzin bura durumu bu, diyen Kâken, ciddî bir tavır oturıp til qattı. — Men de yestip takınarak konuşmasına devam etti. Ben jatırmin. Nesi bar, sovhoz, avdan de duyuyorum. Sovhoz, bölge başlılarınıñ bul qadamı tek qana yöneticilerinin bu adımlarını, sadece, kıptavğa layıq is-av dep tıydım. Ras, takdire değer bir iş diye anladım. özge malday yemes, qol kütimin köp Doğru, başka mala benzemez, çokça körgen tüye tüligin kıymaydı-aq. emek sarf ettikleri develerine Şınımdı aytsam, sabalaq jündi sarkidir kıyamıyorlar. Doğruyu söylemek atandardıñ öziniñ bota kezindegi gerekirse, dağınık yünlü sarkidir qılıqtarınıñ yeske tüsetini bar, biraq atanlarının bota ikenki hallerini kıymağanmen bola ma, qazirdiñ özi hatırlıyorum; ama kıymamak olur mu, kelemizdegi bastıñ özi 150—200-den şimdilerde sürümüzde deve sayısı 150-asıp ketti. Ol da avırlıq yetetindeg. 200'ü aştı. O da zorla. Sağılması için

Savınğa dep ingen bergenmen öz ingen vermemize rağmen kendi kelemizde de savılattın, botalaytın sürümüzde de sağılan, botalayan ingen ingen қалadı ğoy. Bärinen de kaldı. Hepsinden de önemlisi; қу^vanıştısı — avılımızda şubat köyümüzde şubat işleyerek milletin sapırılıp, yeldiñ avzınıñ aққа tiyetini ağzının süt, yoğurt görmesi de bir ğanibet қoy. Şaru^vaşılıqtıñ payda şegip hasenattır. İşçilikten sağladığı fayda da jatattını öz aldına. Demek, Қojeke, cabası. Demek ki Kojеke, kendi öziñiz jayğan дастарқанныñ molayıp, yaydığınız дастарханн (yer sofrası) öziñiz bastağан iygi istiñ örken jayğanı bereketlenmesi, kendi başlattığınız bir osı yemes pe. işin filizlenmesi böyle oluyor.

Käkenniñ sözін Қojekeñ bölmey Kojeken, Kâken'in sözüne uyup, uyıp tıñdadı. Jön-av, tegis-av deytin onu dinledi. Gerçek niyetini belli peyilin de yelp yetip bildirgen joқ, etmedi, Luba'nın te vazuyla gösterdiği Lyubaniñ janı қалмай көrsetken iyi niyetine saygı duyarak, ayaküstü ıқılasın sıylap, bir ayak şubat işti, atқа şubat içip ata bindi. қонди.

Däl қазір Қojekeñ yeñsesin başқан Şimdi, Kojeken, moralini bozan ağır avır жүkti silkip tastağандаy қу^vнақ үкү silkinerek үzerinden atmış gibi көñilmen қaytıп kele jattı. Astındağı diñç bir halde geri döndü. Altındaki ağır ayañsıl attıñ jaylı жүrisine terbelip, özi yürüyüşlü atın rahatıyla sallanarak, билетin, bir ğana түye tu^vралы ayıtılattın deve hakkında bildiği tek ezgiyi ävendi iñildap қoyadı. Iñildap kele mırıldanıyordu. Mırıldanarak gelirken, jatıp iştey özine-өzi мақұldatıp, içinden kendi kendini onaylıyor, Käkenniñ aytқанı da jön-av deydi. “Kâken'in dediği de doğru be” diyordu.

0645 Sol күni mal қораланıp, yel orınğa O gün malı ahıra sokup herkesin otırған kezde ädettegidey Қojekeñniñ yerleştiği sırada, adet üzere Kojeken'in oñ tizesine қонjıyған nemeresi sağ dizine oturan torunu, büyük bir yeminip yertek tıñdadı. Қojekeñ bul hevesle masal dinledi. Kojeken, daha jolı da munan burın talay nemeresine önce birçok defa torununa anlattığı aytқан түye tu^vралы yertegini ayttı. Bul deveyle ilgili masalı yine anlattı. Her jolı da jaña ğana ayтıp otırғандаy: zamanki gibi yeniymişçesine: “Devem, «Tüyem-tüyem, қайда барasıñ? Оту- devam nereye gidiyorsun? Otu, suyu

su'ı mo-o-ol jerge baramın.» degende bool bir yere gidiyorum.” derken sesini
davsın maķamday sozıp, özgeşe bir belli bir makamla uzatarak, kendine has
peyilmen añgimeledi. kibar tavrıyla anlattı.

Osı bir şalğay avıldağı şağın şañıraķ Ücra bir köyün ufak bir evindeki bu
astındağı ķarapayım körinis — mınav mütevazı görüntü; “Sonsuz âlemde,
baytaķ âlem, keñ düniye didarında geniş yeryüzünde “baht” denen şey
«Baķıt» degen şınımen bar bolsa, ol — gerçekten varsa, o, belki budur.”
osı bolar degizgende yedi. dedirtir gibiydi.

2.1.9. Kıñır Botağan*(Qazaqtıñ ħalıq yertegisi izimen)***İnatçı Botakan***(Halk masalı ekolü)*

0650 Ata balağa sınşı keledi. Onıñ minez-kulqın, ayak alısın bayqap, aqıl-keñes berü^vden äste jalıqpaydı. Ömirde körgeñ, tüygenderin alğa tartıp, önege yetip, aytıp otıradı. Äsirese ataları men äjeleriniñ bir jağı yertegi, yekiniñ jağınan tälim bolarlıq äñgimeleri asa kundi-aq. Sonday äñgimeler üy janu^varları jayında yedi. Köp jıl burın bizdi jinap alğan atamnıñ bılay dep äñgime şertkeni bar.

Dede toruna eleştirmen gibidir. Onun karakterini, engellerini kontrol ederek, ona akıl vermekten asla usanmaz. Ömrü boyunca gördüklerini, kavradıklarını, terbiye etmek için söyler. Özellikle dede ve ninelerinin bir yandan masalları, diğeri bir yandan terbiye edici hikâyeleri çok önemlidir. Öyle hikâyeler genellikle ev hayvanları hakkında idi. Çok yıllar önce bizi etrafında toplayan dedemin böyle bir hikâye anlattığını hatırlıyorum.

...Sen äli kişkentsıñ. Sonda da tüyeniñ balası — süp-süykimdi botağandı körgeñ kelse onda köziñdi aqırın jumıp, köz aldına tavıqtıñ jumırtqadan jaña şıqqan kädimgi sarı balapanın yeletetşi. Boyı tap seniñ boyıñnan biyik bolsa da botağan jüniniñ näziktiği avmağan sol sarı balapandikindey. Jup-jumsaq, mäp-mayda, ülbirep turadı. Al yeki közi tu^vra seniñ koziñdey möldir, qap-qara. Minezi qanday biyazı, al tayrañdap oynaq salğan kezine kezikseñ, yeriksiz öziñ de oğan qosılıp kete jazdaysıñ.

...Sen hala küçüksün. O zaman devenin yavrusu, sevimli botakanı göreceğün gelse, gözünü yum ve tavuğun yumurtadan yeni çıkmış sarı civcivini gözünün önüne getir. Boyu senin boyundan biraz büyük olsa da botakan yününün yumuşaklığı ancak sarı civcivinki kadardır. Yumuşacık, ipince, çok hafiftir. Gözleri de tıpkı seninkiler gibi berrak, kapkara. O kadar nazik mizaçlıdır ki koşup oynayıp zıplamaya başlamasına denk gelsen, gayri ihtiyari sen de ona katılırsın.

Biraq öziñdey ädepti, süykimdi balalar köp bolğanımen, keyde sotqar,

Fakat kendince edepli, sevimli çocuklar olduğı gibi, bazen

sotanağtarımız da kezdesetini ras. Sol yaramazların, haylazların olduğu da bir siyaqtı älgindey biyazı minezdi, mop- gerçek. Bunun gibi yumuşak mizaçlı, momın botağandar bolğanmen, uysal botakanların yanı sıra, söyleneni aytaşğa bir könbeytin kıñırları da yapmayan inatçı türleri de mevcuttur. boladı bul ömirde.

Mine, tap osınday bir botağan İşte, tam da böyle bir botakan bolıptı. Birde semyalı tüye özderinşe varmış. Bir seferinde bir grup deve, serü^vendep, tabiğattıñ sulu^v körkin kendi başlarına, tabiatın kıızıqtavğa kırğa şığadı. güzelliklerinden istifade etmek için kıra çıkmış.

— Bizben birge serü^venge jür, — — Bizimle beraber gezmeye gel, deydi atan tüye balasına. dedi atan deve yavrusuna.

0655 — Barmaymın, — deydi botağan — Gelmiyorum, dedi botakan, inadı kıñırlığı ustap. tutarak.

— Jüre göy, botağanım, — dep — Yürüsene botakanım, dedi ingen de bāyek boladı. iltifatla ingen.

— Joq, barmaymın! — dep ol odan — Yok, gelmiyorum! diyerek sayın burtıyadı. yüzünü astı.

— Jürseñşi yendi, men sağan tätti — Gel, bak ben sana tatlı yemişler jemis terip beremin, — deydi taylaq toplayıp vereceğim, dedi taylağın tātesi. ablası.

— Barmaymın, dedim — — Gelmiyorum dedim, gelmiyorum! barmaymın! — dep teris aynaladı ol. dedi ve geri döndü.

0660 — Yendeşe biz sensiz-aq — O zaman biz sensiz gezeriz, serü^vendey alamız, — deydi de üşevi demiş üçü, giderekten. jürrip ketedi.

Söytip botağan üyde jalğız qaladı. Böylece botakan evde yalnız kalmış. Jalğız qalğan soñ, işi pısıp, avlağa Yalnız kalınca canı sıkılıp avluya

sıymaydı. Yendi yeriksiz kıdırğısı da keledi. Kıdırğısı kelgendigi sonday, tipti tu^vıstarı ädeyi tastap ketkendey-aķ olarğa burtıyıp, burışķa barıp biraz turadı. Salpı yernin jıbır-jıbır yetkizedi. Söytedi de:

— Meni bäre tastap ketti me —
tastap ketti, yendeşe budan bılay tüye balası bolsam, atımdı özge kıoy! Yendi men botakān bolmaymın, — dep bekinedi ol.

«Af» dep jaksılap bir bıķ yetedi de «sonda men kim bolamın» dep oyğa şomadı. «Buķa bolsam ba yeken, ä?» Ol sol jerde özinşe közin alartıp, küjireyip kelip avladağı bağandı süzedi-ay kelip. Ol ol ma, üyilgen kıokısķa jügire barıp, külin kökke burķırata bastaydı. Avmağan buķa. Jañağı tap-taza denesi kıap-kara küye bolıp şığa keledi. «Öy, kıurısın, buķañ da oñıp turğan jok yeken. Basımdı jarıp, közimdi şıķarıp ala jazdadım ğoy» dep oylanıp kıaldı.

Sol kezde dāl janınan yeki kıulağı selteñ-selteñ yetip, bir serke sekektep ötip bara jatadı. Botaķan yeşkiler jayında köp yestigen. Sütü bal, jünü jibek, soysañ yet, yerkeletseñ yerke, maldansañ serke dep biletin olardı. Tastan-tasķa sekirgen serkesiniñ oyını kıanday. Kıırık kıaşkırdı aldap soķķan

sığmaz olmuş. Sonra gayri ihtiyari gezmek istemiş. Can sıkıntısı, o kadar, sanki yaşıtları kasten bırakıp gitmiş gibi onlara somurtup, köşede biraz durmuş. Sarkık dudağını kıpırdatıp, şöyle demiş:

— Hepsi beni bırakıp gitti mi, evet öyle, öyleyse bundan sonra deve yavrusu olsam, adımlı başka koy! Artık ben botakan değılim, diyerek güçlenmiş.

“Üf” diye güzelce bir iç geçirip; “Ben kim olayım” diyerek düşünmeye başlamış. “Boğa olsam mı, acaba?” Orada, öfkesinden gözleri yuvalarından fırlarcasına, avludaki bağanı süzmüş. O, o mu, yığılmış çöplere doğru koşarak külleri göĝe savurmaya başlamış. Aşmayan boğa. Yanağı tertemiz, vücudu kapkara kurum olmuş. “Peh, lanet olsun, boğalık da iyi değılmış. Az kalsın başımı yarıp gözümü çıkartıyordum” diyerek düşünceye dalmış.

O sırada tam yanından, kulakları adeta oynayan bir keçi sekerek geçiyormuş. Botakan keçiler hakkında çok şey duymuş. Sütü bal, yünü ipek, kessen et, şımartsan nazlı, sahip olsan serke diye bilirmiş, onları. Taştan taşa zıplayan serkenin oyunu nasıldır? Kırk kurdu aldatacak kadar hilesi var.

aylası jäne bar. Botağanıñ oğan Botakanın ona olan ilgisi şöyle:
kızıkkandığı sonşa:

0665 — Mine, men kim bolamın, — dep — İşte benim kim olacağım, diyerek
serkege uksap, sekire jöneldi. Qulağı serke gibi zıplamaya başlamış.
yeptep uksağanımen, kos örkeşi Kulakları benzemekle beraber, çift
tüyenin jabu^vınday jelp-jelp yetedi. hörgücü, devenin örtüsü gibi
Yebedeysiz denesi men balpaq ayağı dalgalanıyormuş. Kabiliyetsiz
serkenin janında unamsız-aq. «Qoy, vücuduyla tombul ayağı serkenin
serkesi qurısın. Jurt jay maqtaydı yanında basit kaçırıyormuş. “Bırak,
yeken goy. Serke bolu^v asa kolaylı sekese batsın, bütün millet alay eder, be.
yemes yeken», deydi ol işinen. Söytedi Serke olmak hiç de kolay değilmiş”
de ilgeri jürip ketedi. demiş içinden. Öylece devam etmiş.

Avıldın şet jağındağı jasıl alaında Botakan, köyün kenarındaki yeşil
«Soqrteke» oynap jatқан itterge kez alanda körebe oynayan itlere rast
boladı botaқан. Olardıñ küzet küzetip, gelmiş. Onların, gözetlemelerinden,
şanağa jegilip, kızmet yetip, talay kızığa koşulmalarından, hizmet edip,
qasqırdı jambasınan tüsirgen, kezge ne kadar kurdu kalça kemiğinden
tüser dañkın jaksı biledi, «mine, mağan alaşağı etmelerinden, zamanla oluşmuş
layıqtısı it bolu^v yeken, mınav oyındarı ünlerinden haberdarmış; “İşte, bana
qanday gajap!» dep yelpenidegen ol: layık olan da it olmaqmış, bu
oynadıqları oyun ne kadar da ilginç!”
diyerek onlara aşırı ilgi göstermiş:

— Sendermen birge oynavğa bola — Sizinle beraber oynayabilir
ma? — dep ötinedi. miyim? diye rica etmiş.

— Ärine, boladı. Käne, kele goy, — Tabii olur. Haydi, gel, diyerek,
— desip bäri şävildey jöneledi. hapsi birden tiz sesleriyle ulumaya
Davıstarı munday aşşı bolar ma, başlamış. Sesleri amma da güçlü, adeta
botağanıñ qulağın tındıradı. Oyındarı botakanın kulağını sağır edecek.
da kızık yeken. It bitken onıñ şolaq Oyunları da ilginçmiş. İtler, onun kısa
quyrığınan da julqip ketedi, ayağınan kuyruğunu ve ayağını çekiştirerek,
da şalıp qaladı. Özgesin qoyıp, oynuyormuş. Başkalarını bırakarak,
botağanıñ tap tumsıgın qıtıqtap botakanı tam burnundan gıdıkladıklarını

ketetinin aytşayşı. Älgi bir kip-kışkene ala küşiktiñ pälesin-ay! Ustatar yemes. Tipti, äne bir töbet tsirkte jürgendey-aq yeki örkeşiniñ ortasınan qarğıy jönelgeninde botağan ne isterge bilmedi. Ol qanşama tırışkanmen, birde-bir ittiñ mañına ju^vıp, ustay almadı. Aqırı mısı qurıp, şarşadı. «Äy, iti qurısın. İt sorpam şıqtı ğoy» dep boldırıp kele jatқан.

Bir kezde botağan şarbaqtan şarbaqqa sekirip, uşıp-qonıp jürgen äteşke kez boladı. Äteştiñ de sın belgili. Aydarı anav — jelkildep turğan. Jurttı tañ sāriden oyatatın davısı qanday deseñşi. Qorazdanıp turğan turısın körmeymisiñ.

0670 — Mine, men yendi aqırında nemen şuğıldanatınımdı bilemin, — dep ku^vanadı ol. — Men uşatın bolamın!

— Käne, bastaşı, men qaray turayın, — deydi äteş qoqıylanıp.

Nege yekenin kim bilsin, äytevır botağan qanşa sekirip körse de uşa alatın türi joq. Bir mezette sekeñdep jürıp, ayağın da avırtıp aldı. Qızıl bas äteştiñ külkiden şegi tüyile jazdadı. Mazaqtan äbden janı qısılğan botağan:

— Ätteñ ne kerek, bul jerde жүгірү^vge orın tar, äytpese... — dep

söylesene. Deminki küçücük eniğın belasını, be! Tutturmuyor. Hatta iri bir köpeğın sirkteymiş gibi iki hörgücünün arasından sıçramasıyla, botağan ne yapacağını bilememiş. Ne kadar uğraştıysa da, hiçbir köpeğın yanına yaklaşıp tutamamış. Sonunda gücü tükenip, yorulmuş. “Ay, ite de lanet olsun. İt çorbası oldum, be” diye yorgun bir şekilde geri dönmüş.

Bir seferinde botağan, çitten çite zıplayan, uçup konup dolaşan bir horoza denk gelmiş. Horozun da gizemi belli; ibiği adeta dalgalanıyor. Milleti tan vakti uyandıran sesine ne demeli. Horozlanmasın bak hele.

— Tamam, ben neyle uğraşacağımı şimdi anladım, diye sevinmiş. Uçacağım.

— Hadi başla, ben de bakayım, dedi horoz kabarak.

Kim bilir neden; ama botağan onca denemeye ve zıplamaya rağmen uçan bir türe benzemiyormuş. Bir defasında zıplarken ayağını burkmuş. Kızıl başlı horozun gülmekten boğazı düğümlemiş. Alaydan iyice canı sıkılan botağan:

— Keşke yeterli olsa; ama burası yürümek için dar, yoksa... Diye

miñgirledi.

homurdanmış.

— Av, seniñ şınımen-aq uşkıñ keledi yeken ğoy, ä?! — dep қанатımen ішін sipap, қорazdana қараdı äteş.

— Hey, sen gerçekten uçmak istiyorsun herhalde, he? diyerek kanadıyla karnını ovalayıp kabarmış, horoz.

0675 — Ärine.

— Elbette.

— Yendeşe, жүr. Körseteyin uşatın jerdi.

— O zaman жүrü. Sana uçulacak yeri göstereyim.

Söytip yekevi jıldamdata basıp, bir biyik jarқабaqқа keledi.

Böylece ikisi hızlanarak, büyük bir yarın başına gelmişler.

— Mine, қара, — deydi äteş. Söytedi de, özi jarқабaqтан төмен sekirip, қанатın dalbañdata қағıp, төмендеp bara jatadı. Қандаy ğajap! Ne degen yeptilik! Қанşama жүreksingenimen botaқан da äteştiñ mına isine süysinip, beldi bekem bu^vdı. Ol közdi jumıp jiberip, jarқабaqтан төмен sekirip көp ketedi. Söytip, su^vға barıp gümp yetedi.

— İşte, bak, demiş horoz. Sonra da yardan aşağı zıplayıp, kanatlarını cırparak aşağı doğru inmiş. Ne kadar acayip! Nasıl bir yetenek! Ne kadar korksa da, botakan horozun bu yaptığına imrenip gücünü toparlamış. Gözünü yumarak yardan aşağı doğru zıplamış ve oldukça uçmuş. Öylece suya güm diye düşmüş.

Manağı күyeleş-күyeleş denesine su^v tiyip, мүлde usқının ketirdi botaқanıñ. Onıñ üstine su^v түbiniñ laylı batpağı jabıқан. Oсы күyimen jaғаға шıққан ol özine tañdana қараp турған äke-şeşesin, tätesin көredi. Söytip botaқан äbden uyatқа batadı. Ol yendi төмен қараған күyi:

Biraz önceki kirli paslı vücuduna su deyince, botakanın bütün görüntüsü değışmiş. Üstüne su dibindeki kirli çamur bulaşmış. Bu haliyle tepeye çıkınca, kendine şaşkınlık içinde bakan baba, anne ve ablasını görmüş. Böylece, botakan iyice utanmış. Yere bakan haliyle:

0680 — Meni özderiñmen birge serü^venge yerte barındarşı. Budan

— Beni de yanınıza alıp yarın geziye çıksanız. Bundan sonra dilsiz,

bılayğı jerde men til alğış momın uysal bir botakan olacağım, demiş.
botağan bolamın, — deydi.

— Mine, qarağım, «Älin bilmegen —İşte, evladım; “Haddini
älek» degen osı. Sondıqtan yere sek bilmeyenin boş çabası” denen bu.
adamdardıñ durıs ayılğan aqılın tıñdap Bundandır ki, yetişkinlerin
ösken, ömirdegi öz ornın bilgen jastan tecrübelerinden ders alıp büyüyen,
tübi jaqsı adam şığadı. Osını yesiñde hayattaki rolünü anlayabilenlerden iyi
saқта, — degen yedi atam yertegisın adam olurmuş. Bunu aklında tut, dediğı
ayaqtay kele. budur dedelerimizin hikâyesinin
sonunda.

2.1.10. Tüye, Arıstan, Qaşır jäne Tülki

Bir tülki jortıp kele jatıp, lağıp bara jatқан bir tüyege kezdesedi.

— Tüye қайда барasıң? — deydi tülki.

0685 Tüye:

— Otı mol, su^vı köp jer izdep baramın, — deydi.

Tülki:

— Yendeşe, yekevimiz joldas bolayıq — deydi.

Tüye:

0690 — Bolsaq bolayıq, — deydi.

Yekevi kele jatsa, bir qaşır jolıǵadı.

Qaşır:

— Ye, қайда барasıңдар? — deydi.

Bular:

0695 — Otı mol, su^vı mol jer izdep baramız, — deydi.

— Yendeşe üşevimiz joldas bolayıq, — deydi.

Qaşır joldas bolıp jürip kele jatsa,

Deve, Aslan, Kurt ve Tilki

Bir tilki avlanırken başıboş dolaşan bir deveye rastlar.

— Deve, nereye gidiyorsun, der tilki.

Deve:

— Otu suyu bol bir yer arıyorum, der.

Tilki:

— Öyleyse ikimiz yoldaş olalım, der.

Deve:

— Olalım haydi, der.

İkisi giderken bir kurda rastlarlar.

Kurt:

— Hey, nereye gidiyorsunuz, der.

Diğerleri:

— Otu suyu bol bir yer arıyoruz, derler.

— Öyleyse üçümüz yoldaş olalım.

Kurt da bunlara katılıp giderlerken

bir arıstan kezdesedi.

bir aslana rastlarlar.

Üşevi:

— Üçü:

— Otu mol, su^vı mol jer izdep
baramız, — deydi.

— Otu suyu bol bir yer arıyoruz,
derler.

0700

Arıstan:

Aslan:

— Yendeşe, törtevimiz joldas
bolayık, — deydi.

— Öyleyse dördümüz yoldaş olalım,
der.

Törtevi jürüp oturıp, özi su^vılı, biyik
tavlı jerdi tavıp, meken kılıp jüredi.
Arıstan, kaskır, tülki — usaş añ, tışқан
avlap jep jüredi. Tüye jerdiñ otı men
su^vına jarday bolıp semiredi. Kıs bolıp,
usaş añ tavsılıp, arıstan, kaskır, tülki
— üşevi aşığadı. Közderine tüyeden
başka yeş narse körinbeydi. Olar tüyeni
jemek boladı. Tüye joldastıgın ayıp,
jılaydı. Sonan soñ tüyege biraz tiymey
jürüp, tipti äbden aşıққан soñ arıstan,
kaskır, tülki — üşevi aşıldasıp, tüyeni
jemek bolıp, tüyemen söylesü^vge
tülkini jiberedi. Tülki tüyege kelip
aytadı:

Dördü beraber yürür. Suyu bol,
geniş, dağlık bir yer bulup kendilerine
yer edinirler. Aslan, kurt ve tilki ufak
avlar, sıçan avlayıp karınlarını
doyururlar. Deve de bol ota ve suya
adeta yar olmuşçasına semirir. Kış olup
ufak avlar tükenince, aslan, kurt ve tilki
aç kalırlar. Gözlerine deveden başka bir
şey görünmez olur. Deveyi yemek
isterler. Deve ise yoldaşlığını
hatırlatarak ağlar. Daha sonra deveye
bir vakit ilişmediler; iyice acıktıklarında
aslan, kurt ve tilki akıldasarak deveyi
yemeye karar verirler. Deveyle
konuşmak için tilkiyi gönderirler. Tilki
deveye:

— Kıs bolsa mınav: aқ қар javıp,
boran soğıp tur. Jerdegi şöptiñ bäri қар
astında қaldı, yendi az күнде sen
bayғus aştan ölip қalasıñ ğoy. Sağan
janım aşığannan bir aқıl aytқalı
keldim, — deydi.

— Kış işte böyledir, kar yağıp boran
vurur. Yerdeki otun hepsi kar altında
kaldı. Şimdi sen, çok geçmeden, biçare,
açlıktan öleceksin. Sana acıdığım için
akıl vermeye geldim, der.

	Tüye:	Deve:
0705	— Ayta ğoy, — deydi.	— Söyle bakalım, der.
	Tülki:	Tilki:
	— Sen kış içinde büytip aştan, äri jılı qonq joq, su ^v ıqtan ölgenşe, öziñdi bizge sat. Jaz şğıp, köktem tuğanda seni botalı ingen qılıp bereyik, — deydi.	— Sen kışın böyle aç, hem de başını bile sokacak bir ahır bulamadan soğuktan öleceğine kendini bize sat. Yaz gelip bahar çıkınca seni yavrulu bir ingen olarak geri verelim, der.
	Qu ^v tülkiniñ sözine tüye:	Kurnaz tilkinin sözüne, deve:
	— Jaraydı, — deydi.	— Pekâlâ, şeklinde yanıt verir.
0710	Anav yekevi:	Diğer ikisi de:
	— Oybay, jaraydı! — dep, tüyege keledi.	— Vay, diyerek deveye gelir.
	Bular tüyege kelgen soñ tülki arıstañğa:	Devenin yanına geldiklerinde tilki, aslana:
	— Ey,... arseke! Nege qarap tursız! Qıymıldañız, — deydi.	— Hey arseke! Niye bakıp duruyorsunuz! Kımıldasanıza, der.
	Sonda arıstan tüyeni jerge köterip soğadı, tüyeniñ moynı üzilip öledi. Tülki turıp:	O zaman aslan deveyi yere devirir; devenin boynu kırılır ve ölür. Tilki:
0715	— Arseke! Siz demiñizdi alıp, jata turıñız, biz munıñ terisin soyıp bolğan soñ, habar beremiz, — deydi.	— Arseke! Siz biraz dinlenin, biz bunun derisini soyup size haber veririz, der.
	Arıstan:	Aslan:
	— Sender jep qoyasıñdar! — deydi.	— Siz yiyip bitirirsiniz, der.

	Tülki:	Tilki:
	— Oybay, taşır, biz jemeyiz! — deydi.	— Aman efendim, biz yemeyiz.
0720	Arıstan:	Aslan:
	— Olay bolsa, jaksı! — dep bir jerge barıp jatıp qaladı.	— Öyleyse iyi, diyerek bir yerde yatar.
	Tülki men qasqır yekevi tisterimen tüyeni soyıp jatır.	Tilki ile kurt, beraber, dişleriyle deveyi soyar.
	Tülki turıp qasqırğa:	Tilki kurda:
	— Äy, qaseke! Men bökse jağın soyayın, siz bas jağın soyıñız, — dedi.	— Hey kaseke! Ben kalçasını siz baş tarafını soyun.
0725	Qasqır tüyeniñ basınıñ para-parasın şığarıp, terisin jırtıp, köz mayın şığarıp qoyadı. Tülki muni körip, qasqırğa ayttı:	Kurt devenin başını pare pare edip derisini yırtarak gözlerini çıkarır. Tilki bunu görünce, kurda:
	— Äy, qaseke! Siz yendi bökse jağın soyıñız, men bas jağın soyayın, — deydi.	— Kaseke! Siz şimdi kalçasını yüzün, ben de başını, der.
	Qasqır barıp böksesin soyadı.	Kurt kalça tarafını yüzmeye başlar.
	Tülki qasqırğa bildirmey, tüyeniñ köz mayın oyıp jeydi de qasqırğa:	Tilki kurda çaktırmadan devenin gözlerini oyup yer ve kurda:
	— Siz aldıñğı ayağın soyıñız, men artqı jağına barayın, — deydi.	— Siz ön ayağını yüzün, ben de arka tarafına bakayım, der.
0730	Qasqır aldına aldanıp jatqanda, tülki iş mayın suırıp jep qoyadı. Tağı da qasqırğa:	Kurt ön kısmın cazibesine kanınca, tilki devenin içini çıkarıp yer. Sonra kurda:

— Siz soya turuñız! Men jügirip
arsekeñe barıp keleyin. Neğip jatır
yeken! — dep jügirip ketti..

Arıstan mını körip, jatқан ornınan
tura kelip:

— Soyıp boldıñdar ma? — deydi.

Tülki:

0735 Soyıp boldıq! Biraқ men bir
narseden қорқıp keldim, — deydi.
Arıstan:

— Neden? — dep suraydı.

Tülki:

— Қасқır айтқан şartta turmay,
tüyenіñ көз mayı men iş mayın jep
қойды. Men osını sizge aytayın dep
kelip yedim, — deydi.

Arıstan ашу^лanıп, ақırıп қасқırға
keldi. Қасқır қорıққаннан қаша
jöneldi. Arıstan қу^лıp ketti. Қасқır men
arıстан bir қıрдан аsıp көрінbey
ketkende, түlki tüyenіñ bar yetin bir
şuñқırға süyrelep aparıp қoyadı da, özi
arıstannıñ artınan jügirip kete beredi.

0740 Arıstan қасқırdı қу^лalap шарşap kele
jatқanda, түlki oған қарsı jolıғadı.

Arıstan түlkiге:

— Қайда барасıñ? — deydi.

— Siz yüzedurun, ben koşup
arsekene varıp geleyim. Ne
yapıyormuş, diyerek gider.

Aslan tilkiyi görünce doğrulur.

— Yüzdünüz mü, der.

Tilki:

Yüzdük; ama ben bir şeyden korkup
geldim, der. Aslan:

— Neden, diye sorar.

Tilki:

— Kurt sözünde durmayarak
devenin gözünü ve içini yedi. Ben de
bunu size söylemek için gelmiştim.

Aslan sinirlenip күkreyerek kurdun
yanına gider. Kurt korkudan kaçmaya
başlar. Aslan da onu kovalar. Aslanla
kurt bozkırı аşıp gözden kaybolunca,
tilki deveyi bir çukura sürükleyip
gömer. Kendi de aslanın ardından
koşmaya başlar.

Aslan kurdu kovalamaktan yorulup
geri dönerken tilki ona rastlar.

Aslan Tilkiye:

— Nereye gidiyorsun?

- Tülki:
— askırdıñ kesiri b rimizge tiydi!
— deydi.
- 0745 Arıstan:
— Nege? — deydi.
- T lki:
— Sender ketken soñ, t ye tura
kelip: «Men senderge satılmaymın,
mına ılıqtarıñmen, t binde meni
t lemezdi yekensiñder!» dep terisin
jalbıratıp, egin s yretip ketip aldı, —
deydi.
- Arıstan:
— ay aa aray ketti? — dep
suraydı.
- T lki:
— Osı ırdan asıp ketti, — deydi.
- Arıstan:
— Kap! — dep t yeni u^vıp beredi.
- 0755 T lki tamaın toydırıp alıp, kele
jatsa, bir jerde askır arap, yentigip
jatır yeken, t lki asına jetip keledi.
- askır t lkige:
— Meni arıstaña aıstırıp j r gen
- Tilki:
— Kurt hepimize zarar verdi, der.
- Aslan:
— Niye?
- Tilki:
— Siz gidince deve kalkarak; “Ben
kendimi size satmayacaım, b yle
davranarak beni geri  demeyeceinizi
g sterdiniz.” diye derisini s r kleye
s r kleye gitti, der.
- Aslan:
— Ne tarafa doru gitti, der.
- Tilki:
— u bozkırdan aıp gitti.
- Aslan:
— T h, diyerek devenin peine
d er.
- Tilki yemeini bitirip gelirken, bir
yerde kurdu yorulmu, nefes nefese bir
halde bulur. Yanına yaklaır.
- Kurt Tilkiye:
— Beni aslana fitneleyen sensin,

sensiñ gıoy! — dep aşu^vlanadı.

diye sinirlenir.

Tülki:

Tilki:

— Meni de şu^vıp jiberdi. Meni kim
şağıstıradı sonda? — dedi. Qaşqır
buğan nanıp:

— Beni de kovaladı. Beni kim
fitneledi o zaman? Kurt buna inanıp:

0760 — Yendi qayda barıp turamız? —
deydi.

— Şimdi nereye gideceğiz?

Tülki:

Tilki:

— Jüre bereyik, bir narse tabarmız,
— deydi.

— Hele şöyle yürüyelim, bir şey
buluruz.

Söytip, yekevi kele jatsa, aldarında
bir jartı quyırık jadır. Qaşqır:

Böylece ikisi giderken, önlerinde bir
yarım kuyruk görürler. Kurt:

— Munıñ bir pälesi bar şığar? —
dep, jeviden qorqadı.

— Bunda bir bela vardır, diye
yemekten korkar.

0765 — Sen qorıqsañ, özim jeymin!
Bugün bazar, munıñ ne bälesi bar
deysiñ! Jurt bazarğa barğanda quyırık
arzan bolğan-dı, arzan quyırıqtı köbirek
alğan-dı, al qanjığasına bos baylap
üyine şavıp bara jatqanda tüsip qalğan
şığar. Jeymin, — dep, tülki şu^vlıkpen
umtılğanda, qaşqır:

— Sen korkuyorsan, ben yerim!
Bugün pazar kurulu, bundan ne zarar
gelebilir ki? Millet pazara gidince
kuyruk ucuz olur, ucuz kuyruğu da
çoğu alır, tergisine bağlayan birinin eve
giderken düşürmüş olması mümkündür.
Yiyorum, diyerek kurnazca atılınca,
kurt:

— Özim jeymin, — dep quyırıqtı
asap qalğanda, astında qakpan bar
yeken, — qakpanğa qaşqır tüsip qaladı.

— Ben yiyeceğim, diye kuyruğu
ağızına doldurarak yerken altındaki
kapana kısılır.

Sonda tülki:

O zaman tilki:

— Ay, qaseke, şaması, sizdiñ

— Ay, kaseke, galiba sizin etinizi

yetiñizdi men jeytin boldım ğoy! — ben yiyeceğim, der.
deydi.

— Ne kılp jeysiñ? — deydi.

— Nasıl yiyeceksin?

0770 Tülki:

Tilki:

— Yerteñ қақpannıñ iyesi seni
körıp, teriñdi soyıp alıp, yetiñdi tastap
ketedi. Sosın onı men jemegende, kim
jeydi? — deydi de, bir şunqırğa barıp
tıǵılıp jata beredi. Yerteñine añşı kelip,
қаskırdı körıp, terisin soyıp aladı da,
yetin tastap ketedi. Ol ketkensin, tülki
қаskırdıñ yetin jep toyıp aladı.

— Yarin kapanın sahibi seni
görecek. Derini yüzüp, etini bırakıp
gidecek. O zaman onu ben
yemeyeceğim de kim yiyecek, der ve
bir çukura saklanıp beklemeye başlar.
Ertesi gün avcı gelip kurdu görünce,
derisini yüzüp etini bırakıp gider. O
gidince, tilki kurdun etini yiyip karnını
doyurur.

Tülki onan қaytıп kele jatқanda,
arıstan kelip қалadı.

Tilki geri döndüğünde aslanın da
geldiğini görür.

Tülki munı körıp:

Tilki:

— Arseke, қaydan kelesiz? —
deydi.

— Arseke nereden geliyorsunuz?

0775 Arıstan:

Aslan:

— Men tüyenі taba almadım, —
deydi.

— Ben deveyi bulamadım.

Tülki:

Tilki:

— Тақсır! Sizdiñ atañızdı körıp
yedim, osı tavda añ avlap жүретin yedi.
Älde osı tavdıñ astında şıǵar. Añdardı
қарǵıp basıp alıp jeytuǵın yedi, men
sonı körıp turu^vşı yedim, — deydi.

— Efendim, sizin dedenizi
görmüşüm, şu dağda avlanıyordu.
Herhalde dağın eteğindedir. Avları,
üzerlerine atlayarak yakalayıp yiyordu,
ben de onu görmüşüm, der.

Sonda arıstan:

O zaman aslan:

0780 — alaya arıp alatin yedi. — Nasıl yakalıyordu? Bana gster,
Maan sen krset, men arıp kreyin, ben de sırayayım.
— deydi.

Tlki:

Tilki:

— Sizdi tulaız ataızdan kem
yemes yeken! — deydi.

— Sizin grnnzn
dedenizinkinden eksik yanı yok, der.

Sonda arıstan keyin eginip, jgirip
barıp, jardi basına kelip, orıp
turadı.

O zaman aslan aılıp koarak yarın
baına gelir; ama korkar.

Tlki:

Tilki:

0785 — y, arseke! Yegerde arıy — Arseke, eer sırarsanız, tıpkı
alsaız, nusaız ataıza usap tur, dedenize benzeyeceksiniz, der.
— deydi.

Sol vakıtta jardi astında bir kiyik
ketip bara jatadı, arıstan soan arıp
tskende, syekteri klpara boladı.
Sonda tlki kelip:

O sırada uurumun altından bir
geyik geiyordu. Aslan ona atlarken
dnce kemikleri parampara olur.
Tilki:

— Arseke, bir jeriız avırıp aldı
ma? — dep suraydı.

— Arseke, bir yeriniz arıdı mı, diye
sorar.

Arıstan:

Aslan:

— Syekte sınbaan syek jo —
deydi.

— Kırılmayan kemiim kalmadı,
der.

0790 Tlki muni ıymıldava amasıı
kelmeytinin bilip, oı yetin oyıp jep
jadır yedi, sonda arıstan:

Tilki aslanın kımıldamaya dermanı
olmadııı anlayanca sarısını yemeye
balar. Aslan:

— Ay tülki, äveli köz mayımdı jeşi,
— dedi.

— Hey tilki, önce gözlerimi yesene,
der.

Tülki:

Tilki:

— Arseke, nesine asığasıñ!
Buyırtsa, seniñ bar mayıñdı jeytuğın
boldım ğoy! — deydi de, arıstandı jäne
jep aladı. Söytip, tülki ıu^v kıstan
şığadı.

— Arseke niye acele ediyorsun?
İnşallah bütün etini yiyeceğim, der ve
aslanı yer. Böylece tilki sert geçen
kıstan çıkar.

2.1.11. Tüye Jayındağı Kazaktıñ Maqal-Mätelderi

Deve İle İlgili Kazak Atasözleri

0795	Nar jolında jük qalmas.	Nar yolunda yük kalmaz.
	Körmes tüyeni de körmes.	Kör deveyi de görmez.
	Qıu ^v ırdaqtıñ äkesin tüye soyğanda köresin.	Kavurmanın babasını deve soyunca görürsün.
	Tüye tuzğa keledi, küyev kızğa keledi.	Deve tuza, güvey kıza gelir.
	Yeki ayaktadır — baja tatu ^v , tört ayaktadır — bota tatu ^v .	İki ayaklıda hayat bacanak; dört ayaklıda botadır.
0800	Tüyenin tanığanı japıraq.	Deve yaprağı tanır.
	Jabu ^v kıysıq yemes, tüye kıysıq.	Keçe yamuk değil, deve yamuk.
	Nar sävleti — aşamay.	Narın şatafatı; eyeri.
	Jaman tüye jabu ^v ın jer, jaman jigit avılın jer.	Kötü deve keçesini, kötü yiğit köyünü yer.
	Jalğız tüye baktıravıq, jalğız bala jılavıq.	Yalnız deve şamatacı, yalnız çocuk sulu göz.
0805	İngenimdi qaraymın dep mingenimnen ayrıldım.	İngenimi kollayayım derken bindiğimden oldum.
	Aq tüyenin qarnı aqtarıldı.	Ak devenin karnı boşaltıldı.
	Jazğıturğı jel jarday atandı jığadı.	İlkbahar rüzgârı yar gibi atanı yıkar.
	Atan tüye jük astında qartayar.	Atan deve yük altında belli olur.
	Ju ^v as tüye jündemekke jaksı.	Uysal devenin yünü rahat kırkılır.
0810	Tüye köp bolsa jük sıymas.	Deve çok olursa yük sığmaz.

	Käri tüye oynaktasa jut bolar.	Yaşlı deve hoplasa kıtlık olur.
	Jıgılsañ nardan jıgıl. Tüye boyına senip jıldan qur qalğan.	Düşeceksen nardan düş. Devenin boyuna aldanın yılı boş geçirir.
	Tüyenin ülkeni köpirden tayaq jeydi.	Devenin irisi köprüden dayak yer.
	Soñğı tüyenin jügi avır.	Son devenin yükü ağır olur.
0815	Köterem dep tüyeden bezbe, saltanatın yemes pe?. Tebegen dep biyeden bezbe, qos qanatın yemes pe?.	Kaldırırım diye deveden kaçma, saltanatın değil mi? Çifteler diye kısıraktan kaçma, çift kanatın değil mi?
	Bir teñge biye bolmaydı, yeki teñge tüye bolmaydı.	Bir balyaya kısırak olmaz, iki balyaya deve olmaz.
	Tüye tayğaq keledi, tabanından mör ketse, käri tayğaq keledi, yeki közden nur ketse.	Deve kaypak gelir, tabanından mühür gitse; ihtiyar kaypak gelir, iki gözünden nur gitse.
	Qolda ösken tüyenin taylaq atı qalmaydı.	Elde büyüyen devenin taylak adı kalmaz.
	Keş üylengen jigittin Boydaq atı qalmaydı.	Geç evlenen yiğidin bekâr adı kalmaz.
0820	Tüye jantak jegisi kelse, moynın sozadı.	Devenin diken yiyesi gelse, boynunu uzatır.
		(Deveye burç (taze dal, filiz) gerek olursa boynunu uzatır, ADS. c. 1, s. 239)
	Tüyesine qaray — jazısı, biyesine qaray — kazısı.	Devesine göre yazısı, kısırağına göre kazısı.
	Yeki nar süykense ortasında şıbın	İki nar tepişse, arasında sinek ölür.

öler.

Şölge şıksañ şöl yekenin bilip şık.
Şöl täñiri sarı atangä minip şık.

Çöle çıkacaksan çöl olduğunu bilip
çık. Çöl tanrısı sarı atana binip çık.

Avırlıqtı jer köteredi, avır jükti nar
köteredi. Avır qayğın yer köteredi.

Ağırlığı yer kaldırır. Ağır yükü nar
kaldırır. Ağır kaygıyı er kaldırır.

0825 Tüye avnağan jerde jük qaladı. At
avnağan jerde tük qaladı.

Devenin yuvarlandığı yerde yük
kalır. Atın yuvarlandığı yerde tüy kalır.

Nar mayanıñ şubatı — narday
yerdin qıvıatı.

Nar mayanın kımranı, nar gibi erin
kuvveti.

Bota oynaqtası molşılıqqa. Taylaq
oynaqtası toqşılıqqa. Kări tüye
oynaqtası joqşılıqqa.

Bota tepişse bolluğa. Taylak tepişse
tokluğa. Yaşlı deve tepişse yokluğa.

Botası bar tüyeler, bozdamay ot
jemeydi.

Botalı develer bağırmadan otlamaz.

Qunajın dep kemitpe, yerteñ-aq
tüye boladı. Tay, baytal dep kemitpe,
yerteñ-aq biye boladı.

Düve diye eksiltme, yarın deve olur.
Tay, baytal (yavrulamamış) diye
eksiltme, yarın kısarak olur.

0830 Tüye süti tügel may, kımrının
kertip iş. Biye süti «pay-pay» sarı
kırmızın şertip iş.

Deve süti hep yağ, kımranı kertip iç.
Kısarak süti pay pay sarı kırmızı şertip
iç.

Tüyeden jıgılsañ, tüye şıvıdasın
töseydi. Attan jıgılsañ, at jalın töseydi.
Yesekten jıgılsañ, yesek tuyağın
töseydi.

Deveden düşsen, yünlerini döşer.
Attan düşsen, yelesini döşer. Eşekten
düşsen, tırnağını döşer.

Tüye jıysañ, nardan jıy, jük
qaldırmas jolında. Sıyr jıysañ, tarlan
jıy, süt pen qaymaq qolında.

Deve yetiştirsen nardan olsun, yük
bırakmaz yolunda. Sıyr yetiştirsen
alacalı olsun, süt ile kaymak kolunda.

Tüyenin jantak jemese, tili kışıydı. Deve diken yemese dili kaşınır. Nar
Nar mayağa nar bota jarasadı, mayaya nar bota yakışır, merhametli
meyirimdi adam joğña karasadı. insan ‘yok’a yardım eder. Botasız ingen
Botasız ingen bozdasa, balası ölgen bağırsa, yavrusu ölen ananın endişesine
ananın kayğı şerin kozğaydı. sebep olur.

Tüye botasimen jarastı, tamak Deve botasıyla, yemek duasıyla.
batasimen jarastı.

0835 Jük avırı nardı sınaydı, jol avırı Yükün ağırı narı, yolun ağırı eri
yerdi sınaydı. sınar.

Boyın kışka bolsa, tüyege min, Boyun kısaysa deveye bin, boyun
boyın uzun bolsa, yesekke min. uzunsa eşeğe bin.

Kürkiregen bu^vranı keledede kör, Gürleyen buğrayı sürüde gör,
azınağan ayğırdı üyirde kör. kişneyen aygırı yıldıda gör.

Bağı tayğan adamdı tüye üstinen it Bahtı kayan adamı deve üstünden it
kabar. kapar.

Tüye julğanın bilmeydi, jutğanın Deve yolduğunu değil, yuttuğunu
biledi. bilir.

0840 Tüyenin terisi de yesekke jük. Devenin derisi de eşeğe yük.
 (Devenin derisi eşeğe yük olur, ADS.
 c.1, s. 239)

Mañ-mañ başkan, mañ başkan, Ağır ağır basan, tüyelerini toz basan,
şu^vdaların şaň başkan, dört ayağın teñ dört ayağını denk basan, deve denen
başkan — Tüye degen janu^var. hayvan.

Altın artқан atannın da aldında Altın yüklü ‘atan’ın da önünde eşek,
yesek, artında it jüredi. ardında it yürür.

Jol ülkendiki, jük tüyeniki. Yol büyüğün, yük devenin.

Tört tülüktiñ töresin tüye deydi. Dört türün soylusu, devedir.

- 0845 Avır jol — atandı sınyadı, avır is — Ağır yol ‘atan’ı, ağır iş adamı sınar.
adamdı sınyadı.
- Avıl-aymağınmen, bota- Köy bölgesiyle, bota taylağıyla.
taylağınmen.
- İngen ınırsısa, bota bozdaydı. İngen inlese, bota bağırır.
- Sırın bilmes adamğa sırıñdı aytpa. Sır tutamayana sırrını söyleme. İşi
Sırın bilmes atanğa jügiñdi artpa. bilmeyen ‘atan’a yük yükleme.
- Jas bota tüyege qarap ösedı. Jas Genç bota deveye bakıp büyür. Genç
kulın biyege qarap ösedı. kulun kısırağa bakıp büyür.
- 0850 Köşpeli yelge — tüye qol, jılqılı Göçer halka deve uygun, atlı ele
yelge — biye qol. kısırak uygun.
- Tüyenin sonınan yerseñ, sorağa Devenin ardından gitsen kenevire
barasıñ. Moldanıñ sonınan yerseñ, varırsın, molların ardından gitsen kabre
molağa barasıñ. varırsın.
- Tüye degen janu^var, tüzde jürse Deve denen hayvan, düzde gezse
semirer, tızdep qoysa ayağın tuzğa semirir, diz çöküp yatsa tuz için
qaray yeminer. yalvarır.
- Tebegen bolsa biyeñ jav, süykenşek Çiftelerse kısırak düşman, sürtünürse
bolsa tüyeñ jav. deve düşman.
- Momındı momın qorğaydı, tüye Uysalı uysal korur, deve yağını
qomın qorğaydı. korur.
- 0855 Yeki közi tanaday, yeki örkeşi İki gözü dana gibi, iki hörgücü
baladay. Tüye degen jarıqtıq. çocuk gibi. Deve denen yaratık.
- Tüye altın artıp jürse de, jantaq Deve altın taşısa da diken yemekten
jevin qoymaydı. vaz geçmez.
- Tüyesi joq avılğa taylaq atan Devesi olmayan köyde taylak atan

	köriner.	görünür.
	Tüye atası — nar, ağaç atası — şınar.	Deve atası nar, ağaç atası çınar.
	Tüye jükti kötere alsa, şömişti de köteredi. (M. Kaşğari.)	Deve yükü taşıyabilirse, kepçeyi de taşır. (M. Kaşğari)
0860	Tüyenin özi däv bolğanmen, kumalağı däv bolmaydı (M. Kaşğari.)	Devenin kendi iridir, dışkısı değil. (M. Kaşğari)
	İngen iniransa, bota bozdar. (M. Kaşğari.)	İngen inlese, bota bağırır. (M. Kaşğari)
	Alıs joldın izderin tüye biler. (Korkıt.)	Uzun yolun izlerini deve bilir. (Korkut)
	Tüye silkinse, yesekke jük şğadı. (M. Kaşğari.)	Deve silkinse eşeğe yük çıkar. (M. Kaşğari)
	Yeki bu ^v ra talassa, ortasında şıbın öledi. (M. Kaşğari.)	İki buğra didişse, arasında sinek ölür. (M. Kaşğari)
0865	«Tüyenı tepkilep jumsav üşin ustaydı» depti birev. (S. Sarayı.)	“Deve tekmelenip iş yaptırmak için tutulur” demiş birisi.(S. Sarayı)
	Tüyede joq yerlik arıstanda boladı. (S. Sarayı.)	Devede olmayan erlik aslandadır. (S. Sarayı)

2.2. KIRIL HARFLI METINLER

0001 2.2.1. Төрт Түліктің Кеңесі

Қой, сиыр, жылқы, түйе — төртеуі бір күні жиылып отырып кеңеседі: «Қайсымыз қандай жерге, қандай кісіге бітсек, пайдалы болар еді?— деген сауалға олар былай депті-міс:

Сиыр:

— Қалың қорық нуға бітем,

0005 Қоры үзілген қуға бітем.

Қой:

— Күнгеілі қара тасқа бітем,

Шаруа қуған басқа бітем.

Жылқы:

0010 — Бетегелі белге бітем,

Найза ұстаған ерге бітем.

Түйе:

— Жалмаң құлақты сорға бітем,

Ел ішіндегі зорға бітем.

0015 **2.2.2. Төрт Түлік**

Колхоздың қорасында бір кең үйде,

Бас қосты қой мен сиыр, жылқы, түйе.

«Айталық қайсымыз пайдалымыз,

Адамға бізді өсірген болып ие?»—

0020 Деп олар өздерінше дабырласып,

Сары атан кете жаздады қойды басып.

Сөз алып кезек-кезек айтысады,

Салқынмен кешке жақын кеңес ашып.

Түйе:

0025 Сөз алды алдыменен Сары атан:

Адамның мен алысқа жүгін тартам,

Тартамын жазда арба, қыста шана,

Ал жүкті жол жоқ жерде үстіме артам.

Қаншама артса-дағы терлемеймін,

0030 Бәрібір: жазық, ылди, өр демеймін.

Ыстыққа бәріңнен де шыдамдымын,

Қырық күн су ішпесем шөлдемеймін.

Тоямын келе жатып шөпті шалып,

Жылқыдай күнде үш мезгіл жем жемеймін.

- 0035 Адымым кең, тағы да бойым биік,

Сондықтан сендерді мен тең демеймін,

Бағаналы терім үлкен, шудам майда.

Жылқыдан ет пен терім екі есе артық,

Сондықтан адамға көп менен пайда.
- 0040 **Жылқы:**

Сөйледі құндыз түкті құлагер де,

Құлағын тікірейтіп кісінеді де:

— Жарыссам, озып кетем, қусам — жетем,

Жауынгер мені күтіп мінген ерге
- 0045 Кешегі Аманкелді, ер Чапаев

Жауларды мені мініп тыққан жерге.

Сары атан, бекер мені жамандадың.

Майданда атағымды адалдадым.

Қызыл ер мені мініп жауға шауып,
- 0050 Жаулардың талқандаған қамалдарын.

Ерлердің тарихына қарап тұрсаң,

Көрдің бе түйеменен жау алғанын?

Бағалы терім менен құйрық-жалым,

Кымызым кіргізеді елдің әлін.

0055 Жал-жая, қазы-қарта менен шығар,
Сондықтан тең келмейсің маған бәрің.

Сиыр:

— Мө,— деді қоңыр сиыр сөзге жетік,—

Құр босқа даурықпалық теріс кетіп.

0060 Шығады сүтімнен май, құрт, ірімшік,

Бағалы етім майлы, терім — етік.

Колхоздың жұмысына қолайлымын,

Сендердей озбасам да қуып жетіп.

Базарға бәсекемен етім түссе,

0065 Кетеді жылқы етінен бұрын өтіп.

Адамға бізді өсірген көп рақмет

Мал қылып қолға ұстаған бізді үйретіп.

Қошқар:

Сөйлейді көк мүйізді қошқар:

0070 — Құр босқа даурықпалық, — деді, — достар.

Тұрғанда жақсы жерде дауласпалық,

Бірге өсіп, біте қайнап болып дос-жар.

Сендердей мықты емеспін, жарыспаймын,

Аласа бойым мынау, қарыстаймын.

- 0075 Адамға беретұғын пайдамды айтам,
Мен артта сендерден түк қалыспаймын.
Адамға, білсеңіздер, артық құным,
Киімнің көріңіздер неше түрін.
Касымның үстіндегі сұр шинелі,
0080 Байқасаң, үртіс қана менің жүнім.
Терімді адам менің тон қылады,
Демейді қатты аязға тоңдырады.
Сүтім бал, етім тәтті, сүтім айран,
Бір кесе ішсе, адамды тойдырады.
0085 Терісі жылқы, сиыр болады етік,
Кетеді қатты аязда ызғар өтіп.
Жүнімнен менің басып пима кисең,
Жүресің майдандарда өлеңдетіп.
Адамның үстіндегі бар киімі,
0090 Үйіне жинап қойған бар бұйымы,
Адамның жамылғаны, төсегені,
Байқасаң, үртіс қана қойдың жүні.
Жүнімнен үстеріңе жабу жапса,
— Апыр-ау, — дер едіңдер, — неткен жылы

0095 Адамға менен құнды бола алмайсың,

Он есе менен гөрі болсаң да ірі.

Серке:

— Айтысып бірін-бірі мақұлдады

Дегенде сөз бітуге жақындады:

0100 «Адамға қандай мен де пайдалымын».—

Деп, серке тұра қалып бақылдады.

Айтысып төртеуі де кетті дауға,

Бәріміз пайдалымыз деді адамға.

Қақтырмай қанатты мен тұмсықтыға

0105 Сіздердей мен де разы малшыларға.

2.2.3. Түйе Туралы Өлеңдер

Ойсыл Қараға

Ит-құс, пәле індеттен аман сақтап,

Топ-топ қылып боталап, аруана.

0110 Және бір тілек тілейтін,

Бергенінді білейін,

Қотанға қимас түйе бер,

Түйе берсең, үйе бер.

Жатқан жері даладай,

0115 Азу тісі қаладай,

Екі өркеші баладай,

Қаршылдаған бурасы,

Жалбыраған шудасы,

Жібектен болсын бұйдасы.

0120 Ойдан-ойға бошалап,

Сансыз інген боталап,

Боталарын өсіртіп,

Салтанатпен көшіртіп,

Қоныстан қоныс таңдатып,

0125 Көшкенде жоңды шаңдатып

- Жақсы жайға қондырсын,
Шаруаны толтырсын.
Көзі жарық жұлдыздай,
Мойыны иір қобыздай,
0130 Құйрығы ұзын қамшыдай,
Шудасы бар жамшыдай.
Маң-маң басқан маң басқан.
Шудаларын шаң басқан,
Төрт айағын тең басқан.
0135 Екі өркешін қом басқан.
Тілін тікен теспеген,
Алабота, теріскен,
Мұрындығы келіскен,
«Шөк» — дегенде, «бық» — деген,
0140 Шешіп үйін жүктеген,
Ойсыл қара баласы
Түйе басын үйінді,
Түйе басса үйінді,
Кие басын үйінді.

2.2.4. Түйе

Бала кезімізде әжем екеуміз жұмбақ жаңылтпаш, санамақ айтып ойнайтын едік. Әжемнен үйренгеннің бәрін өзіне қайтадан айтатынмын. «Иір қобыз, жарық жұлдыз», — деймін. Әжем таба алмаған боп, ұзақ ойланады. Әр нені бір айтып көреді. Мен: «Соны да білмейсің бе, ол түйенің мойны мен көзі ғой» — деймін. Әжем мәз болады. Содан соң:

— Үйір-үйір жылқың болса, қалай шақырар едің? — дейді маған.

— Құрау-құрау деп шақырамын,— деймін ғой.

0150 — Отар-отар қойың мен ешкің болса ше?

— Құрай-құрай. Саулық қойларды ұстап қосақтарда «қосақ-қосақ» дейміз. Сонда қой қосаққа тығылады.

Ал ешкіге «шөре-шөре» дейміз.

Әжем жымияды. Өйткені бұл да өз сөзі. Әлде соған ба, әлде жауапты артығымен қайырдым деп, кем соғып отырғаныма ма — белгісіз. Сөйтеді де сөзімді өзі түзейді.

— Қойды құрилап қайтарады, пүшет-пүшет деп шақырады. Мақұл, табын-табын сиырың болды дейік?

0155 — Ау-ау, ау-ау деп.

— Ал келе-келе түйең болса ше?

— Келе-келе, көс-көс.

Өңгіме үстінде әжемнің аужайын байқаймын, ел ішінде жүрген соң төрт түліктің қасиетін түгелдей білуімді қалайтындай. Мен үшін түйе бәрінен артық секілді. Өйткені түйелі көштің басқаға ұқсамас өзіндік

салтанаты, сәні болады. Сахараның ұбап-шұбап келе жатқан нағыз үлкен керуені. Жануарлар, өздері сондай елпілдеген, жетекшіл болады. «Түйе армандайды екен,— дейтін әжем,— күлден төсегім, дүзгеннен мұрындығым болса жүз жасар едім» деп.

Түйеге жүк арту да қолайлы. Әуелі шөгеріп, тіздеп (мойнынан асырып арқанмен алдыңғы екі аяғының бүкпесінен бекітіп байлап қою), комдап болған соң жүкті асықпай артып аласың. Содан соң тұрғыз да біріне-бірін тіркеп, он шақтысын бір адамға жетелет те қоя бер.

- 0160 Түйемен көшудің қиындығы қия жерде ғана. Үстіндегі жүгі сәл ауса, бақырып жата кетеді. Әсіресе атам үйінің бақырауық сары інгені (қос өркешті түйенің ұрғашысы) сөйтетін. Сондайда әжем сары інгенге жақтырмай қарап тұрып: «Нар баласы бақ етпес»,— деген тегі рас»,— дейтін. Ал енді нар түйенің жөні бір басқа. Осындайда есіме мектепте жаттап алып, айтып жүретін:

Толарсақтан саз кешіп,

Тоқтамай тартып шығуға,

Қас үлектен туған көтепті,

Қара нар керек біздің бұл іске,—

- 0165 деген Махамбеттің өлеңі түседі.

Шынында да түйенің айыр өркешті және сыңар өркешті болып бөлінетін екі түрі бар. Қысы қатты ызғарлы жақта айыр өркеш (қалмақ, қазақ, монғол), ыстық аймақта сыңар өркеш түйе кең тараған. Нар — осы сыңар өркешті түйенің жалпы атауы, үлек — нардың жас бурасы, яғни еркегі. Ұрғашысын мая деп те, аруана деп те атай береді. Алайда, нар-қоспақ немесе қоспақ делінетін түйенің үшінші түрі тағы бар. Бұл — нар мен айыр өркешті түйенің ортасынан шыққан буданы. Ал

жабайы түйені қаптағай дейді екен.

Айыр өркешті түйенің бурасы (келеге түсетін еркегі, аталық түйе) інген қайытуға үш-төрт жасында қосылады. Бұған дейін оны буыршын дейді. Бура әсіресе буыршын кезінде қияңқы болады. Жас боталарды шайнап тастаудан да тайынбайды. Сондықтан да ауылдың бар баласы атам үйінің қара бурасынан қорқатынбыз.

Ол өзге түйелердің бәрінен сұсты, ерекше жаралған ашулы хайуан еді. Тіпті тіздеулі жатқан кездің өзінде алдынан өтіп бара жатқан адамның үстіне аузындағы жынын «пофу» дегізіп бүрке салатын. «Өлі бураның басынан, тірі атан қорқыпты»,— дегеннің де жайы бар. Әсіресе қыс айларында (қаңтар, ақпан, кейде науырызға дейін) жараған кезінде тым қауіпті. Аузынан ақ көбігі бұрқырап, зіркілдеп кететін. «Әлдекімнің бурасын шайнап, күретамырын қиып жібере жаздапты, тізесін кеміріп тастапты» дегенді еститінбіз. Кісі қуатын. Мал қарап жүріп өрісте кездесіп қалған талай адам: өрге, кияға, тайғаққа салып қашып құтылғаны туралы әңгімелейтін.

Сонда ойыма: «Егер мидай далада кезіксе қайтер еді?»— деген сұрау ұялайтын. Бірақ ересектердің әңгімелеріне құлақ түрген сайын бұл сауалға да жауап тапқандай болатынмын. «Бәлен деген жерде тосын келе жатқан қазақтың бір қамшыгер жігітіне, осы секілді жараған бура тап береді. Қалай қашса да айналасы мидай жазық екен. Құтыла алмасын білген соң қайрыла беріп, сегіз өрме бұзау тіс қамшымен қақ маңдайдан осып келіп жібереді. Бура сол жерде шөгіп жатып қалады. Қайрылып барып қараса, қамшының шорлап түйген топсасы маңдайдың бармақ басым жерін ойып түскен екен дейді»,— деп соғатын көнекөз қариялар. Мен сондай бір қамшыгердің осы қара бураға жолықпайтынына қайранмын. Ал әжем болса, осындай кезде:

0170 *Жатқан жері даладай,*

Екі өркеші баладай,

Азу тісі қаладай

Жабуы бар жамшыдай,

Бура сойған не сұмдық,—

0175 деп мақалдайтын. Өйткені әжем түйені өте жақсы көретін. Өйтуінің себебі көп. Әсіресе жас туған ботасы сондай сүйкімді, сұлу болады. Екі көзі қап-қара, мөп-мөлдір. Балбұлдап тұрады. Өзі сондай ерке. Халқымызда ботадай сұлу, ерке болса екен деген тілекпен қыз атын «Ботакөз» қоюы да тегін емес. Демек, бота қазақ халқы үшін сұлулықтың символы сияқты.

Ендеше сұлуға сұқтана қарамайтын кім болушы еді. Сондайда көз тимесін, сұқ өтпесін деп, мойнына қызыл суыртпақ байлап қоятын. Қашан екі жасқа қарай асып, тайлақ атанғанша нәзік деп есептеледі.

Қазақта «түйе боталағандай» дейтін мәтел бар. Бұл мәтел өте ұзаққа созылып кеткен жұмысқа байланысты айтылады. Айтса айтқандай-ақ, түйе екі жылда бір-ақ рет боталайды. Айыр өркешті түйе 13 ай, сыңар өркешті түйе 14 ай көтереді. Есесіне 18 ай бойы күніне 4-5 рет сауылады. Ең сүттісі аруана. Жылына әр аруана 4000 литрге дейін сүт береді.

Түйе сүті ежелден халқымыздың негізгі талғажау етер ас-тағамының бір түрі болып саналып келеді. Түйе сүтінен түрлі-түрлі дәмді тағамдар, құрт, май, ірімшік жасалады. Шұбаты (қымыран) әрі сусын, әрі тамақ. Оның әсіресе емдік қасиеті күшті. Қазақстан мен Орта Азия халықтары ертеден-ақ білген. Осы күнгі медицинаның анықтауына қарағанда үзбей шұбат ішіп жүрген адамдар өкпе ауруларына шалдықпайды екен. Қазақтың халық медицинасы өкпе, асқазан, ішек ауруларын шұбатпен емдейтін болған.

Әкем киіз үй жасайтын. Сонда көргенім бар—түйе терісімен көктелген кереге желге берік болады. Жез шегедей мықты ұстайды. Бала кезімде алысып жүріп тобығымды тайғызып алғаным бар. Содан аяғым күп боп ісіп кетті. Әжем дереу түйенің шудасын тұзды суға қайнатып-қайнатып ісіген жеріме орап, таңып тастады. Содан әлгі ісік қайтып кетті. Осы әдісті «сорботқа жасау» деп атағаны әлі есімде.

0180 Жүн демекші, түйе жыл сайын бір рет, көктемде түлер алдында күзеледі. Түлеген соң тебіндеп шыққан жаңа жүнін «боздақ» деп атайды. Жүні бағалысы да, молы да айыр өркешті түйе. Әр түйе бестен он килограмға дейін жүн береді. Оның сексен бес проценті өте бағалы түбіт болып саналады.

Әжем түйе жүнінен шекпен тоқып беретін. Алыстан қарағанда жол-жол болып, қазтаңдайланып көрінетін. Оны өзі «теріс» деп атайтын. Өстіп теріс арқау етіп тоқып, оған тықыр қара барқыттан дөңгелек жаға салып тіккен шекпені кімге болса да жараса кетуші еді. Түйе жүнінің сары түсін қара жаға ашып-ақ жіберетін.

«Ақ түйенің қарны жарылды» деген сөз халық ұғымында аса молшылықты білдіреді. Әрине, бұл түйе түлігінің кесек бітімді, кесімінің үлкендігіне бола айтылғаны анық. Етке өткізгенде айыр өркешті түйелердің салмағы бес жүзден тоғыз жүз килограмға дейін тартады екен.

Түйе майын өркешіне жияды ғой. Әсіресе жабайы түйе өркешті болатын көрінеді. Ол Азияда Шынжаң мен Оңтүстік-Батыс Монғолияның шөлді аймақтарында айыр өркешті түйе түрінде ғана кездеседі екен. Міне, осы жабайы түйелердің өркешіне жүз елу килограмға дейін май жиятыны анықталған.

Басқа түліктер секілді түйе де жайылым малы. Оған кең матау (өріс) керек. Андыздап, бытырап жайылады. Шөлейт жерде өсетін шөптерді

сүйіп жейді. «Ақсақ түйенің аузына жел айдаған қаңбақ түсер»,— деген мақал содан шықса керек. Түйе шөлге өте төзімді. Тұзға өш. Бірақ біздің ауыл кара топырақты, сулы жерге қоныстанған-ды. Ескі қыстаудың айналасын алабота, шырмауық басып кететін. Қаракөк боп талаурап түйе бойы қалақай өседі. Жазатайым осы қалақайға таланған жылқыны дереу суға апарып салмасаң, өліп кетуі ғажап емес. Басына дөңгелентіп күлгін түсті гүл ашатын бұтақ-бұтақ арбайған ақ тікен шығады. Тікендері тебендей-тебендей. Ең қызығы атам үйінің кара бурасы осыларға өш еді. Жылқы өлтіретін қалақайдың басын орай шалып тұрып, құшырлана жейтін. Сояу-сою ақ тікен де аузына түскенде қардай еруші еді. Сөйтіп таулы аймақтың түйесі ескі қыстауға, өзен бойындағы талға жайылады.

- 0185 Төрт түліктің ішінде жылқыдан басқасы түгелдей күйіс қайтарады. Ал сол күйіс қайтаратын қой-ешкі мен сиырдан түйенің бір өзгешелігі — жоғарғы жақ сүйегінде екі күрек тісі болады, бірақ өт қабы жоқ.

Халқымыз түйені ежелден-ақ қатты қастерлеген. Өйткені төрт түліктің бар қасиеті бір өзінен табылады. Ең әуелі ұшқан құстың қанаты талатын шөл даланы түйемен басып өткен. Халқының қамын ойлаған Асан ата елді жау алмайтын, малға жұт келмейтін, шөбі шүйгін, суы мол жайлы қоныс «Жер ұйықты» іздегенде желдей ескен маямен жортыпты деген аңыз да бар. Кешегі Азамат соғысы кезінде (1918 жылы) Әліби Жанкелдин отряды В. И. Лениннің тапсырмасымен соңау Астраханьнан Ақтөбе майданының әскерлеріне оқ-дәрі, қару-жарак, киім-кешек жеткізгенде Каспий теңізінен бергі құм басқан шөл даланы түйемен жүріп өтіпті. Қысқасы, түйенің мұндай игілігін көрген халық дүниеде біз ғана емес, толып жатыр.

Екіншіден, түйе сүті бар керегіңе жарайды: шайға қатылады, құрт-май алынады, ірімшік жасайды, шұбат (кымыран) ашытылады.

Үшіншіден, сапалы және мол жүн береді. Мұның да емдік қасиеті бар.

Төртіншіден, еті де, майы да мол әрі дәмді.

0190 Осыншама пайдалы түлік бола тұра, СССР-де 245 мыңдай ғана түйе өсірілетіні, әрине өкінішті. Оның 50,7 % біздің республикамызда. Бұл, әрине анау дерлік көп емес. Соңғы жылдары ғана шұбатының шипалығы, жүнінің құндылығы, етінің дәмділігі бағаланып, жер-жерде түйе өсіретін арнаулы совхоздар құрыла бастады. Кейбір шаруашылықтар бұл саламен қосымша шұғылданатын болды. Солардың бірі—Жамбыл облысы, Талас ауданы, «Талас» совхозының түйе шаруашылығы, түйешісі Елеукен Искаков, осы түлікті өсіріп, көбейтуде қазір біршама табыстарға ие бола бастады.

Түйешінің қонысы Аса дейтін сортаңдау ойпаңда екен. Айналасы шоқ-шоқ жыңғыл, шеңгел, дүзген. Арасы бетеге мен изен, жусан. Бұл өңірдің бекер таңдап алынбағандығына көзіміз жетті.

Әңгімелесе келгенде түйеші де сол ойымыздың үстінен шықты. Озат малшының түйе баққанына биыл 25 жыл болыпты. Бағымында 105 айыр түйе бар екен. Жыл сайын міндеттемесін еттен де, сүттен де, жүннен де, төл алудан да артығымен орындап жүр. Түлік жайын, шаруа қамын білмек оймен қарияны әңгімеге тартқанбыз. Сонда ол сәл күлімсіреп отырды да, былай деп әңгімесін жалғады:

— Түйе қысқа берік, жазға осал,— деп қысқа қайырды. Ең үлкен қауіп те, міне, осында.

Біз әңгіменің сонын бақтық. Бақсақ, рас екен. Соңа қарнына жабысса, түйе төсін тарпиды. Сол кезде талағы (көк бауыры) артына кетіп өледі. Енді бір жауы — шаңдақ. Аунаймын деп үйелеп қалады. Жүнін алған кезде күн жауса да пәле. Жауынға ығып кетеді. Соңша денесімен

қасқырға да оңай алдырады екен.

0195 — Бұл өзі жылан жүрісті хайуан,— деді содан соң түйеші,— кейбір кетеген түйеден табан астында көз жазып қала бересің. Ол да тіпті түйе келесімен үріксе де, жалғыз жылқы құрлы дүбірі білінбейді. Былп-былп басып, тайрандап бара жатқаны.

Кейбір кітаптардан оқығанымыз бойынша түйеде: трипанозомоз, инфлюэнца, эхинококкоз, чума, қатпа, ақшелек, сарысу, қышыма қотыр сияқты аурулардың болатынын білетін едік. Енді бір мезгілде әңгіме тақырыбын осылай бұрдық.

Бірақ түйеші:

— Өзім білетін түйенің екі ауруы бар,— деді.— Суытпай отқа қойғаннан — қара өкпе болады. Семіз түйе бұзылса, қотыр болады. Қотыры өте жұғымтал. Жұртты білмеймін, өзім қотыр түйені бітеу қораға кіргізіп, басын сыртқа шығарып қоямын да, бүкіл денесін күкірттің түтінімен булап жазып аламын.

— Мұныңыз мықтылық екен,— дедім.

— Міне, нағыз ойсылқара,— десті отырғандар.

0200 — Сонда қалай,— деді отырғандардың біреуі,— бұл кісінің түйе болғаны ма?

— Жок,— деді екіншісі — ойсылқара деп түйені емес, мифтік ұғымда түйе малының пірін айтады.

Біз сол күні түйелі ауылдан аттанып кеттік.

0205 **2.2.5. Ойсылқара ма, Қаусылқазы ма?**

Түйенің адамзат тарихында, оның әр кезеңдердегі даму, өрлеу сатыларында елеулі роль атқарғандығы жасырын емес. Тарих қойнауына терең үңілген сайын күнделікті тіршілікте түйе түлігінің бар қажетті өтеп отырғандығын, ішсе ас, кесе киім, тіпті шайқастарда таптырмас көлік болғанын көреміз. Ал енді осы ойсылқара тұқымының қазақ жеріне қалай тарағаны, қай кезден бастап қолға үйретілгені жайлы ой толғайтын болсақ, бұл төңірегінде көптеген әр қилы әңгімелер мен болжамдар айтылып жүр. Мәселен түйе атасы — Ойсылқара түйенің араб еліндегі пірі атанған Уайс Харра деген кісінің есіміне байланысты тараған деген сөз бар.

Бұл орайда ортаға салар ойлар да аз емес. Әрине, біріншіден, қазақтар Уайс деген сөзді тілі келмегендіктен «Ойсыл» деп атады деу қисынға келіңкіремейді. Өйткені, Уайс деген кісі атын қазақтардан да кездестіреміз. Ал, «Ойсыл» атты кісіні естіп біле алмадық. Екіншіден, үңгір жартастардағы суреттер мен қазба жұмыстары кезінде кездескен айғақтың дені ислам діні пайда болғаннан арғы заманды меңзейді. Үшіншіден, Ойсылқара — барлық жерде бірдей түйе атасы делінбейді. Мысалы, халық аузында: «Басында Мұғаджардың нөкта қалған, нөктаны Зеңгібаба тауып алып, түйені Кәуіс демек содан қалған...» — деген тіркестер бар.

Ел арасында, соның негізінде көркем әдебиетте де Ойсылқара-түйе атасы, түйенің, пірі, иесі деп жазылып жүр. «Қазықұрттың басында кеме қалған. Ол — әулие болмаса, неге қалған. Жетім бота үстінде жатып қалып, Ойсылқара жануар содан қалған...» — деген өлең жолдары осыған дәлел. Кейбір аймақтарда «түйені ең алғаш қолға үйретушілердің атасы — Қаусылқазы» дейтін де әңгіме бар. Бұл қалай?

Сонда ең алғаш түйені қолға үйретушілердің бір — Ойсылқара, екіншісі — Қаусылқазы болғаны ма? Бұлай деу ақылға сыймайды. Өйткені, Ойсылқараның Қаусылқазы деген екінші лақап аты болуы мүмкін емес. Бұл сөзді тарихи материалдардан да, бүгінгі әдебиеттен де кездестіре алмаймыз. Халық мұны Талдықорған, Алматы аймағындағы түйелі аудандардың аңыз-әңгімелері негізінен алғанға ұқсайды. Олай болса, түйенің бір атасы Қаусылқазы екені де рас болуы мүмкін. Сонда түйеге қайсысы бұрын, қайсысы соң иелік еткен? Үлкені — кім, кішісі — кім? Мұны әзірге дәлелдеу қиын. Сондықтан «ойсыл, қаусыл» сөздерінің лексика-семантикалық ұғымына және олардың этимологиясына назар аударып осы арқылы талдап көрелік. Бұл сөздер қалай дегенмен де архаизмдік сөздер. Демек, бұл сөздердің сырын ашу қажет-ақ. Қазіргі ұғым бойынша, Ойсылқара — араб сахарасында алғаш түйе өсірген Уайс Харра деген кісінің аты болсын-ақ делік. Онда бұл сөз — әрі дегенде қазақ даласына 8—9 ғасырда яғни Ислам дінімен бірге келуі керек. Бұл да қисынға келмейді. Себебі Шымкент облысының Бөген ауданындағы Ойсылқара Сай өзенін (Сырдарияның көне саласын) және Ақтөбе облысының Новоресей ауданындағы Ойсылқара өзенін қайда жасырамыз?

Бұл пікірімізді дәлелдеу үшін «Ойсыл» сөзінің шығу төркініне назар аударалық. Бұл сөздің Ойсылқара Сай, Ойсылқара делінетін жер-су атауларына қатысы бары даусыз. Мұндағы «ойсыл» — көне түркі заманынан кейінгі кезеңдердің бірінде түйе ұғымына ауысқан «ойысылди» деген екі сөздің айтыла келе кірігіп алып-бар-апар, кара-ала-құш-қарлығаш, т. б. сияқты кеткен сөз. Қазақ тілінде «ойсыл» сөзі түйеден өзгеге айтылмайды. Ал, «ойсылқара» атауындағы «қара» — мал (ірі қара, мүйізді қара) ұғымын білдіреді. «Неше түйең бар», «Қанша ойсылқараң бар?» — деп сұрасаң Қазақстанның көпшілік аймақтарындағы қазақтар түсіне береді. Тіпті «ойсыл» десеңіз де, «түйе» деп түсінетін шаруалар (Қызылорда, Ақтөбе, Шымкент обл.) аз

емес.

0210 Фольклорлық өлең-жырларда «...Түйені кәуіс демек содан қалған» — деген жол бар. Олай болса түйені алғашында «кәуіс» (қауыс-қуыс) деп атауы да мүмкін. «Өйткені мойны иір, өркешті түйе жотасы тегіс емес, ойыс екені белгілі. Ал «қазы» сөзі «түйе иесі» деген ұғым болуға тиіс. Сонда «қаусыл», «ойсыл» сөздерінің шығу теркіні бір десек кәуіс сөзі айтыла-айтыла дыбыстық өзгерістерге ұшырап (орын алмасуы, сусып түсіп қалуы бар) бүгінгі айтылып жүрген әдеби тіл дәрежесіндегідей қаусылқазы, ойсылқара, кәуіс-кәуіс болып дара ұғымның атауы болып кеткенге ұқсайды. Ойсылқарасай (Ойсылқара) жері-жабайы түйелердің ертедегі алғашқы мекендерінің бірі болды деуге бұл жердің табиғатының жұмсақтығы да, Қаратау жартастарындағы қос өркешті түйелердің суреттері де, Қ. Алпысбаевтың палеолиттік экспедициясының табыстары да куә болғандай.

Сонымен ойымызды тұжырымдасак, «Ойсылқара» — «жотасы тегіс емес, ойысты жануар деген тіркес, «қара» ұғымының қосақталуы арқылы пайда болғанға ұқсайды. Ал мұның араб елдеріне ешбір қатысы жок.

Енді осы түліктің қолға қашан және қалай үйретілгені төңірегінде ой қозғап көрелік. Мысалы, адам өз тіршілігінде ең алдымен итті, сосын жылқыны, бірте-бірте басқаларын, ең сонынан түйені қолға үй жануары етіп үйретті. Қазақстанға түйе арабтардан тарады деген мәселеге келсек, бұл да аса негізді емес. Себебі Түркменстандағы Алтын-депе қаласының жанынан ашқан қазба Египет — Вавилон мәдениетінен де бұрын болғанын, одан табылған түйенің және есектің сүйектері мен саз балшықтан жасалған олардың жүк артылған мүсіндері үй жануары ең әуелі түйе, сосын есек, содан кейін ғана ит және жылқы болғанын танытты. Осы сияқты Қосқорған фаунасы АҚШ-тың Корнель университетінде ертедегі жануарлардың әлемдік каталогіне 1986 жылы тіркелді. Қосқорған фаунасы Түркістан қаласынан 20 шақырым жерде.

Одан алып түйе, жабайы есек пен жылқының т. б. аңдардың сүйектері кездесті. Қосқорған фауналық комплексі бұдан миллион жыл бұрын өмір сүрген жануарларды көрсетеді.

Осындай археологиялық қазбалар Сібір, Орталық Азия мен Қазақстан жерінен көптеп ашылды. Ондағы түйе, піл, бизон, жылқы және басқа да жануарлар бірнеше ондаған, тіпті жүздеген мың жыл бұрын өмір сүрген екен: мұндай көне жануарлар сүйегі Аравия түгіл Африкадан да табылған жоқ. Сахара мен Европадағы соңғы мұздақ осыдан 10 мың жыл бұрын аяқталған. Алжирлік Сахарадағы Тассильде алғашқы фрескілер (жартасқа салынған бейне-суреттер) пайда болғанда, Еуропаның көп жерін мұз басып жатса, тундрадан зілді (мамонтты) кездестіруге болатын. Сахара цивилизациясы Ніл алқабынан көп бұрын басталған. Шамамен б. з.-дан 4000 жыл бұрын Сахарада мал шаруашылығымен айналысу дәуірі кең өріс алған. 200 жыл бойы шарықтаған мал шаруашылығы 1500 жыл шамасында аяқталып, жылқышылық кезеңі басталды. Ал, біздің жыл санауымызға дейінгі 600 жылы жылқышылар дәуір түйешілер кезеңімен алмасқан.

Бұдан түйетініміз — түйе үй жануарының алғашқысы және осы түліктің тұңғыш Отаны — Аравия емес Орталық Азия мен Қазақстан, оны қолға үйреткен түркі-монғолдар екендігінің айғағы.

0215 Бұл күнде түйелердің жабайы түрі — айыр өркештілері ғана Орта Азиядағы Гоби қорығы мен Шынжан өлкесінде аздап кездеседі.

Соңғы жылдардағы археологиялық, зоогеографиялық, палеонтологиялық және тарихи мәліметтер қалайда Орталық Қазақстанда жабайы түйелердің қолға үйретілуі бір ғана жерде, бір мезгілде болмағанын және тек қос өркешті бактриан ғана емес, бір өркешті дромедар түйелердің де қолға үйретіліп, үй жануарына айналдырылғанын аңғартады.

Тарихты біз көбінесе жер қабатынан табылған қазбалар, халық ертегілері, аңыздар, жалпы алғанда, ауыз әдебиеті арқылы білуге тырысамыз. Қазақ жерінің тарихы қаншалықты тереңде жатса оның тіл байлығы да сондай мол деген еді профессор А. Машанов. Олай болса, өте ертеден айтылып келе жатқан «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі кетпес, Қара қайыста соққан түйенің табы кетпес» деген мақалдын, түйе малын аң ретінде таспен соғып аулап жеу заманын еске түсіретіндігін ұғыну қиын емес. «Қара қайыс түйе» деген тіркесі — жүні түскен түйе дегені. Түйенің түлеуі, яғни жүні түсіп, тек қара қоңыр терісімен жүруі көктемнің соңында, май айының екінші жартысынан басталады. Ол кезде түйе еті әрі арық, жасық, жылымшы, дәмсіз болады. Міне, бұл мақал сол түйе аулау заманынан бір көріністі баяндайды.

Сондай-ақ Қарабура, Ақтүйесай, Ботабөрім, Бурабай секілді жер-су атаулары да тілдік мұра болумен қатар жануарлар жайлы мәліметтер береді. Айталық, қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі С. Сейфуллин өзінің атакты «Көкшетау» поэмасында: Бурабай атаныпты содан бері, Ақ бура мекен қылған көлдің аты», — деп жергілікті халықтың аңыз әңгімесі бойынша, ол маңды бұрынырақта жабайы ақ бура мекендегендіктен сол көлдің аты Бурабай атанғанын сөз етеді.

Ал, «Алаша тұқымын танытпас, Жүк тасып, көште жарытпас» деген мақал да өте ертеден келе жатқан айыр түйе тұқымы. Басқа түйеге ұқсас болғандықтан әдетте алаша қолға ұстағандықтан солай атанғандығын аңғартады. Осы сияқты кердері аталатын кезнар мен үлектің ара қатынасынан туатын тұлғасы, шаруашылық қасиеті аруанаға жақын болатын будан тұқымы да көне заманда Оғұз одағының кердері аталған, Аму мен Сырдария аралығын мекендеген тайпаның (қазіргі түрікмендердің бір руы) атына байланысты осылай аталуы мүмкін. Олай болса, буданның бұл түрін түйе өсіру тәжірибелері арқылы дүниеге таратқан кердері тайпасы. Кердері нардың зады — нағыз аруананың өзі. Ал аруана — бір өркешті таза асыл нәсілді түйенің

аналығы. Демек, бұдан біз өте ертеде түркі тұқымдасына жататын оғұздардың бір өркешті түйелерді де қолға үйретіп, үй жануарына айналдырғанын, бір өркешті және қос өркешті түйелерді өзара будандастыру арқылы түйенің түс (біртуар), кезнар, кердері аталатын тәуір тұқымдарын таратқандарын да байқаймыз. Біздің мұндай жорамал жасауымызға Сырдарияның орта ағысынан бастап, онымен ұзақ жарысып жатқан атақты Қаратаудың Келіншек тауындағы он бір айыр, бір жалғыз өркешті түйелердің тастан қашалған мүсіндері көне заманның көзіндей куә бола алады. Өйткені Қаратау сол замандарда бұрынғы сақтардың да, оғұздардың да, қаңлы, т. б. тайпалардың да мекені болғандығы кімге де болса тарихтан мәлім және жасы миллион жылдық Қосқорған фаунасы да осы жерде. Бұған «Дәдем Қорқыт» кітабында оғұздар түйенің қай түрін болса да көп тұтынғандығын қоссақ, Махмұд Қашқари лұғатындағы түйеге қатысты біраз сөздердің «оғұзша» деп көрсетілуін сөз етсек, түйенің қай түрін болса да көне түркі тайпалары, одан беріректе көне сақ тайпалары қолға үйреткендігін, оның кейінгі мұрагерлері оғұздар, одан соңғы мираскорлары түрікпендер мен қазақтар, карақалпақтар, қырғыздар болуы мүмкіндігін байқаймыз.

0220 Әрине, егін егу, бау-бақша салу кәсібі шыққанға дейін көне түркі тұқымдас халықтардың көбі, бүгінгідей жігі бөлінбей тұрғанда, өзге малдармен қатар түйені де қолда ұстаған, ал, географиялық жер ыңғайына қарай территориялық-мекендік одақтар бөлініп кеткен соң, әр одақ жерінің кәсіптік түріне, ауа-райы, табиғаты нендей кәсіпті қаласа сол жердегі экономикалық жағдайға орай кәсіппен айналысқан.

Бұл күнде қазақ халқының ауыз әдебиетінен бізге жеткен тек түйе кәсібінің атауларына ғана байланысты (әзірге) бес жүздей мақал-мәтел болуының өзі — өте ертеде-ақ оны үй жануарларына айналдырғандығының тағы бір айғағы.

Сонымен, түйенің қай түрін болса да үй жануарына айналдырғандар түркі тұқымдастары деген тұжырым бар.

Ал, сол түйе Иранға, Кіші Азияға, Индияға, Аравияға, Африкаға, т. б. елдерге қалай тараған? — деген заңды сұрақ туындайды. Бұған мынадай мәліметтерді жауап ретінде айтуға болады: 1) Түркілерден түйе малын қолға алғаш үйреткен — ғұн⁴ оғұз тайпалары сол мал жайылымы үшін Орталық Азиядан бірте-бірте бері оңтүстік-батысқа қарай жылжып, олардың оғұз тайпасы Сыр бойына дейін келгенде, солардың алғашқы ханы — Оғұз баласы Бұқа (ортаазиялықтар оны «Афрасияб» деп те атаған), оның балалары: Жұлдыз, Аспан, Тау, Теңіз кезектесе хан болған. Бұдан екі жарым мың жыл бұрын Орта Азияда құрылған Соғда хандығын басқарған Афрасиябты түріктер «Бұқа хан» деп атаған⁵ 2) Сыр бойының оғұздар келгенге дейінгі тұрғындарының бір бөлігі олармен өзара қақтығыста болса да, Орта Азияның оңтүстігіне қарай ауысып, бірте-бірте Индияға жеткенін, ондағы бұл күнде Нигерия атанатын аймақтағылардың өздері: «Массағамыз, көне замандағы Яксарт өзені — біздің ата-қонысымыз»⁶ деген сөздері дәлелдей түседі; 3) Б. э. д. 9—2 ғасырларда Сыр мен Амударияның төменгі ағысы мен Арал төңірегін Оңтүстік Оралға дейін Алан, Массагет тайпалары мекендегенін Қазақ совет энциклопедиясы да сөз етеді.

Бұдан кейін де ғұндардың Тұран ойпатында билік жүргізгенін, олар сонау Рим империясына дейінгі өңірді жаулап барғанын, т. б. Жаугершілік замандарды еске түсіресек, халықтардың бір жерден екінші жерге қоныс аударулары, көші-қон жылжулары көп болғанын түсінуге болады. Қару-жарақ, азық-түлік, т. б. алып жүру, көшу ол заманда тек көлік арқылы болған. Сол көлік ыстыққа да, суыққа да, аштық пен шөлге де шыдамды әрі жүкті көп көтеретін түйе болғанын

⁴

Марғұлан Ә. «Жұлдыз», № 5, 1984 ж

⁵

Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы, 1974, 13-б.

⁶

Әлімжанов Ә. Отырардан жеткен сый. Алматы, 1974, 205-б

ескеруіміз керек. Міне, түйенің алыстағы Индия, Африка, Испания, Аравия және т. б. елдерге тарауының басты бір себебі — осы.

0225 Одан соңғы себеп — экономикалық қатынастар, батыс пен шығысты байланыстырған сауда қатынасындағы «Жібек жолы» керуені. Мұнда да түйе — жүк тасудағы басты күшке айналды. Оны Азия, Африка саудагерлері әсіресе көп пайдаланған көрінеді. Сондықтан түйе малы ерекше бағаланып, ол — дәулеттілердің меншігінде ғана көп ұсталған. Айталық, Самархан Соғдиандарының саудагерлері бір сапарға «жібек жолы» керуеніне 30 мың түйемен қатысқандығы жайлы мәлімет «Соғдиан» жинағында көрсетілген. Осы сияқты деректер ауыз әдебиетінде де жиі ұшырасады.

Ал, қазақ өмірінде түйелі байлар, феодалдық заманда, атап айтқанда: Жетісу, Талас, Қаратау, Сырдария, Арал, Маңғыстау, Каспий, Ақтөбе, Оңтүстік Орал аймақтарында көп болған. Олардың кейбірінде бірнеше мың түйе болып, жылына 400—500 інгендері боталаған уақыттары да кездесіпті. Мысалы, XIX ғасырда қазіргі Ақтөбе облысының Сортаңды, Шақытты жерінде Қара дейтін түйелі бай болып, оған «Отыз соқыр» атанған түйе табыны біткен. «Соқыр» дейтіні есебінен жаңылмас үшін, қазақ ырымында әрбір жүзінші түйенің сол жақ көзін шығарады (ағызады) екен. Сондай соқыр түйелер Қарада 30 болған (үш мың) көрінеді.

Түйе өсіру кәсібіндегі эволюциялық даму оның жаңа түрін дүниеге әкелді. Сөйтіп, түркімен жерінде «түс» (біртуар), қазақ даласында «біртума» «біртуған» «қолтума» деп аталатын бір өркешті түйенің ең күшті, неге де болса шыдамды әрі жүндес нар аталатын дромедар мен бактриан буданын дүниеге әкелсе, Аравия, Солтүстік Африка, Оман арабтары түйе ұстаушылардың осындай әрекетінен жүрдек әрі берік, мықты «Мехари», «Делул» «Омания» деп аталатын т. б. будан түйе тұқымы тарады.

СССР-дің Орталық Статистика басқармасы мен Римдегі Халықаралық ауыл шаруашылық институтының мәліметтеріне және өзге де жазба есептеулерге сүйенсек түйе жер жүзінде 1935 жылғы 11019 мыңнан 1970 жылы 14591 мыңға, 1980 жылы 20590 мыңға жеткен. Осы түйелердің көбі Солтүстік Африка мен Аравия түбегінде өсіріледі.

Бұл күнде түйені Австралиядан да кездестіресіз. Түйе 1930 жылдары ол жерге де жетіп, жаңа Отанындағы түйе саны 1970 жылы 3000, 1980 жылы 4,5 мың шамасында болды.

0230 «Түйе» сөзі — кейбір фонетикалық ауытқулары болмаса, Алтай, түркі-монғол тілдеріне де ортақ.

Түйе малы құмды, төбе-төбе арасындағы сортаңды жерде жайылса қоңды да қоңды болатыны рас. Сонда түйе өркештерінің өзі төбеге, төбелердің өзі шөккен түйелерге ұқсайтынын ескерсек түйе сөзінің түп-төркіні «төбе» болуы да ықтимал. «Түйе-төбе сөздері ежелгі замандағы сөздік қорымыздың өте аз, дамымаған шағындағы төбе, ал тіпті, одан да бұрынғы бұл сөздің түп төркіні — «те» — «бе» деген бір-бір буыннан тұратын екі сөз болуы да мүмкін. Бұл екі сөз алғашқысында «төбедегі бө!» деп дыбыстайтын аң» дегеннен (түйенің боздауынан) тарап, айтыла келе («те-бе»,...) заманнан заманға жетіп, түркілер жеке-жеке ұлт болып, қоныстары да, тілдері де бөлектенген соң, бұл сөз де жоғарыдағыша: дәве, то, дейе, төө, түйе, т. с. с. болып фонетикалық өзгерістерімен қалыптасып кеткенге ұқсайды.

Соңау ықылым заманнан бері түйе ұстаған қазақ жұртының арасындағы «Түйе деген, түйеден соң бетіңе күйе деген» ұлағат бар. Бұл — түйең болса, одан айрылма, айрылсаң, бетіңе күйе жағылғандай, жұртқа күлкі боласың деген мағынаны білдіреді екен. Өйткені, түйе әркімде бола бермейді, жалғыз түйенің өзі қандай кез болмаса да бір үйлі жанға тамақ, киім болып, күн кәрісін қамтамасыз етеді. Сондықтан

бұрынғы заман адамдары түйені соймай, тек қартайған кезінде ғана семіртіп, соғым еткенде, «малымның өсуі тоқталады, төл басы кемиді» деп, түйенің басын балталап бұзбай, қазанға тұтас асатын көрінеді. Бұл рас па, өтірік пе кім білсін, әйтеуір осыған қатты сенген халқымыз түйені — «түлік төресі, шөл даланың кемесі, дала серісі, маңғазы» деп, оны көп өсіру үшін аз еңбек сіңірмепті. Мысалы, 1913 жылғы есеп бойынша Қазақстанда 1082800 (Дияров К-Д. «Животноводство Казахстана», 1963, 18-б.) түйе болса, 1916 жылдың 1 январында Қазақстандағы осы түлік саны 1027531 бас болған екен (Иванов. «Верблюдоводство», 1926 ж.)

Коллективтендіру кезіндегі асыра сілтеу салқыны түйе шаруашылығына да айтарлықтай зиянын тигізді. Соның салдарынан 1935 жылдың басында Қазақстанда 72,1 мың түйе қалса, 1941 жылдың 1 январындағы санақта республикамыздағы түйе саны — 104,6 мыңға көтерілді. Сонда 1935—1941 жылдар аралығындағы 6 жыл ішінде ғана 32,5 мың түйе қосылған екен. Бұл — сол кездегі түйеге деген зор қамқорлық, түйе өсірушілердің бұрыннан жаттыққан кәсіби мамандықтарының биік көрсеткіші еді.

Бұдан кейінгі жылдары Ұлы Отан соғысының кедергі жасағаны, түйе бағатын ер-азаматтардың майданға аттанғаны баршаға мәлім. Ал кейін ғылыми-техникалық прогрестің дамуына орай түйеге деген көзқарас та өзгереді. Бұрын негізгі көліктің бірі болса, енді оны техника алмастырды. Оның үстіне түліктің жайын білетін көне көз қарттар орнын жас түйешілер алмастырып, колхоз-совхоз басшылары түйеге ат үсті қарай бастады. Сөйтіп, түліктің азық-түліктік қажетін ескермеудің салдарынан еліміздегі түйе саны 40 жылда (139200—95000) 44200 басқа кеміді. Бұл — соғысқа дейінгі түйе санының орташа жылдық өсу қарқынынан 5 есе төмен. Сондықтан қайта құру кезеңінде, өндірісті мамандандыру бағытына сай түйе шаруашылығында да кезек күттірмейтін көптеген мәселелерді шешуіміз керек. Ең алдымен, түйе

тұқымын үздіксіз асылдандыра отырып оның өнімділігін арттыру керек. Екіншіден, түйеге деген атабабамыздың бұрынғы мұрагерлік көзқарасын қалпына келтіріп, түйе өсіруде табысқа жеткендерді үнемі ынталандырған жөн. Сонда түйе саны миллионнан асып түседі. Түйе санын одан әрі арттыру мәселесін сөз еткендегі мақсатымыздың өзі — осы саланы дамыту арқылы көптеген проблемаларды шешу болатын. Оның ең негізгісі еліміздің Азық-түлік программасы. Себебі түйе сүтінің құндылығы мен қасиеті туралы көп зерттеліп, айтылып та жүр.

0235 Орыс тілінде жарияланған «Кумыс-Шубат» кітабында шұбаттың емдік, тағамдық қасиеті және оны жасаудың жолдары, қандай тағам түрлерінің алынатыны баяндалады. Биология, медицина және технология ғылымына негізделген бұл еңбек түйе шаруашылығына, одан өндірілетін сүт өніміне деген пікірлері осы салаға айрықша қамқорлық қажет екенін, оны ұлғайтқан үстіне ұлғайта берудің қажеттілігін көрсетеді.

Бір аңғаратынымыз күні бүгінге дейін шұбат, қымыранмен коса түйе сүтінен рикет-май, изеген-құрт, шалай секілді бұрын естімеген тағамдардың жасалатыны. Бірақ осы рикет-май, изеген құрт, шалай Қазақстанның қай облысында, қай ауданында қалай алынатыны кітапта ашып көрсетілмепті. Біздің ойымызша және зерттеуге сүйенсек әсіресе, «шалай» дегені еш облыста да айтылмайды екен. Мүмкін «шалай» деп отырғандары «шалап» болар. Айраннан, шұбаттан қайнаған су қосу арқылы шалап жасалатыны рас. Ал енді түйе сүтіне келсек одан біз білетін жаңағылардан басқа көптеген тағамдар түрі алынады.

Балқаймақ — су қоспай, біркелкі жайлап қайнатып, әбден қою етіп, түйе сүтінен істелген тағам. Оның жасалу әдісі мынадай: сүт сауылып алынғаннан кейін дәке арқылы сүзіліп, 10 минуттай салқындатылады да, үлкен қазанға құйылып, астына от жағылып, бір сағаттай қайнатылады. Қою тарта бастағаннан (түбі күймес үшін) ожаумен былғап отырып, ожауға қалың болып жұққан кезінде оты сөндіріліп,

одан әрі суығанша араластырылады немесе қазанның ішкі жиектеріне ожаумен жайып суытады.

Сүттің суы азайған сайын тез араластыру қажет. Бұл кезде отты жағып өшіріп, кейде от табын ғана пайдаланған дұрыс. Осылай еткенде ең сонында маңызы қалады. Осылайша дайын болған балқаймақты жылы күйінде қою қаймақ сияқты пайдалануға да, әбден суытып ожаумен, болмаса қасықпен күлше нан сияқты түрде таза тақтай үстіне бөлек-бөлек қойып бірер тәулік көптірген соң (құрт сияқты) алуға да болады. Балқаймақ әр түрлі ауруларға (асқазан, өкпе, жетел, т. б.) бірден-бір таптырмас ем. Қазақ осындайдан шығарып «жаман ауруға жақсы ас» десе керек. Балқаймақ — ұзақ сапарға, елсіз далада көп уақытқа шыдайтын, қарын аштырмайтын өте сапалы азық.

Егер сауылған сүт 3—4 сағаттан ұзақ тұрса балқаймақ қайнатуға келмейді. Бұл тағамды конфет, құртмай, басқа да тәттілер қатарында дастарқанға қояды. Балқаймақтың бұл түрі Батыс Қазақстан, Маңғыстау түбегінде жиірек кездеседі.

0240 Епіршік — түйенің шұбатына жаңа сауылған сүт қосқаннан кейін пайда болатын көпіршік. Епіршіксіз шұбат сапасыз болады. Әрі емдік қасиеті де жақсы емес. Асқазан ауруы бар, булығып жөтелетін (көк жөтел), туберкулез ауруының бастамасында епіршікті шұбатты бірер жеті ішкен адам тез жазылады.

Жаламық (быламық-ілме) сүтке ұн, қант, май қосып пісірілген айрықша тәтті қою тағам. Әсіресе, балалар қызығып ішеді. Олардың құмартқаны сондай, тойып ішкеннен кейін де оны қасық сыртымен іліп алып, ұзақ жалап отырады. Жаламықты жіңішке ауруға ем ретінде аш қарынға күніге үш рет, тамақ ішерден біраз бұрын тұтынған дұрыс. Бұл тағамның жаламық, ілме атануы — ілу, жалау ұғымнан шықса, быламық аталуы: су, сүт, май және қантты оттың табына қойып

араластыру әрекетін білдіреді.

Жылма — түйе сүтінен пісіріп істелетін тағам. Маңғыстау тұрғындары оны кейде «балқаймақ» деп те атайды.

Қымыран — бабына келтіріп, ашытып істелген сусын. Оны республикамыздың кейбір аймақтарында түрліше әзірлейді: Қөкшетау жақта (Қызыл ту ауд.) қымыран-айран қосылған су, Шу төңірегінде қымыран — қымызға қосылған сиыр сүті аралас су, Маңғыстау аймағында қымыран — ашыған көже. Ол кейде бидай ұнынан да жасалады. Бабына келтіріле дайындалған қымыран адамның ыстығын басып, шөлін қандырады.

Ал, Қызылорда облысының батыс аудандарында түйе сүтіне сиыр сүтін немесе қайнаған су қосып қымыран дайындайды. Ол бірінің үстіне бірін құйған түйе сүті болғандықтан қоспасы біліне бермейді. Әрі көп көпіршімейді. Көгістеу, сұйық, дәмі жылымшылау болады. Түйе шұбатын бұрын ішіп көрмегендер мұндай қымыранды да шұбат деп іше береді.

0245 Шұбат. Түйенің бірыңғай таза сүтінен ашытып жасаған сусындық тағам. Жартылай пісіріп істелген шұбат тәтті, көпіршікті, қою, аппақ болады. Ішкенде кекіртіп, сіңе келе шөл басады. Ал, шикілей істелсе, коймалжың әрі сүйкімсіздеу болады, көпіршімейді. Бұл бір-жар тағам түрі болса, жүні де таптырмас шикізат емес пе?

Түйе жүн майка — бүйрек, ревматизм, құяң ауруына емдік қасиеті үшін, жас түйе жүнінен иіріп, тоқып киетін женсіз, жағасыз, тоқыма киім. Сонымен түйенің қолға үйретілуі, күнделікті өмірімізге қажеттілігі жайлы аз да болса біршама ой қозғадық. Алайда мал жаюға пайдаланылатын түйені мінуге үйрету жайын көптеген жастар біле бермейді.

Мұрындық жасау. Мұрындық болуға жарамды ағаш бұтағын аша айрығынан тұқыртып кесіп алады. Содан төмендегіше мұрындық жасалады: мұрындық түбі өзіне лайық шоқпарланып, кейде шегенің басына ұқсатылып, оған дөңгелек қасаң, шайба (тығырық) өткізеді де одан әрі мұрындықты жонып, қырып, түзулеп, оның ұшын айналдыра жантайта кертіп, тағы бір тығырық және желбұйда шеттік сиярлық етіп үшкірлейді, ұштайды.

Итепе (итпе) — мұрындықтан бұйда тағылған жас түйелерді мініске, шаруашылыққа пайдалану үшін бас білдіріп жуасытуға қажет әбзелдің көне атауы. Бас білдіруші түйені шөгеріп тіздейді де екі немесе екі жарым метрдей мықты таяқтың ашасын жел бұйданың ішкі жағынан мұрындыққа көлденең сұғындыра бекітеді. Сосын түйенің (өркеш түріне қарай) үстіне төсеніш, қомша салады да, бас білдіруші оған мініп, жайғасып отырады. Содан соң көмекші адам түйенің бұйдасын итепемен өрмелеп астарластыра үйретушінің қолына ұстатады да, тіздеулерін шешіп, түйені тұрғызады. Түйе қашады немесе сол орнында біраз тұрып, олай-бұлай қозғалады. Сол сәтте-ақ үстіндегі адам қолындағы итепе (итпе) ашасымен мұрындық түбінен жануарды жолға қарай бағыттап итере береді. Әлі де болса мұрындық азабына көндіге алмай жүрген жас түйе итепе күші жанына батқан соң, мұрындық өзін қай жаққа тартса, сол жаққа желе жөнеледі. Желе-желе шаршаған түйе бірте-бірте жуасып, үстіндегі адам итепе (итпе) бұйдамен оңға бұрса оңға, солға бұрса солға қарай жүреді. Бұйданы төмен тартып, әлденеше рет қайталап, «шөк-шөк» деп тартқыласа, шөгеді. Міне, осы тәсілді үстіндегі кісі біраз уақыт қайталанды да, 4—5 сағаттан соң, әлгі түйені бас білдіріп болады.

Қорыта келгенде, айтпағымыз — түйенің қай түрі болмасын түркілердің алғашқы қолға үйретуінен үй жануары болып кеткендігі, содан соң бірте-бірте бүкіл әлемге тарағандығы. Ал, оның ежелгі мекенінің бірі болған Қазақстанда түйе тұқымын асылдандыру мен оны

көбейту проблемалары, әзірше, толық шешімін тауып, бір арнаға түспей отыр.

0250 **2.2.6. Ыдырыс Пен Тайлақ**

ЫДЫРЫС:

Қолыма жазайын деп алдым қалам,

Қиссаны баяндауға келсе шамам.

Қасқыр жеп, майын мінген тайлағымды,

0255 Кедейлік соңнан қалмай қылды-ау алаң,

Төлеуі бұл тайлақтың болды қиын,

Мал түгіл, бүтін емес жыртық үйім.

Бар болса, қисса жазып қиналар ма ем,

Қайтейін қалтамда жоқ соқыр тиын.

0260 Кедейлік, кесіріңмен жаман аздым,

Құдайға пайдасы жоқ айтқан наздың.

Тайлақтың бодауына түк таба алмай,

Еріксіз көп ойланып, қисса жаздым.

Мен болдым кедейліктен үлкен ғаріп,

0265 Төленбей тайлақ түгіл, жатыр салық,

Тайлақтың иесінен кешірім сұрай,

Өлеңмен барғым келді тарту алып.

- Ақынға бәрі мағлұм сөздің саны,
Қозғалар өлең десе ғазиз жаны.
- 0270 Сіздерге бастан-аяқ мағлұм болсын,
Тайлақтың Ыдырыспен айтысқаны.
Мінуге ат, түйем жоқ, болдым жаяу,
Көңілім жаяулықтан болды қаяу.
Әр жерден тіршілік қып ізденетін,
- 0275 Уақыт астық, жинар келді таяу.
Қарғадан бір тай бер деп жүрдім сұрап,
Бұл құдай бай қылмады малды құрап.
Қарғадан әбден күдер үзгеннен соң
Біреуден мінбек болдым тайлақ сұрап.
- 0280 Шом істеп, нокталадым басын байлап,
Баруға өзен жаққа шықтым ойлап.
Азын-аулақ жегжат аулап, азық жинап.
Ауылға қайтып келдім күліп-жайнап.
Біраз күн тынықсын деп жібердім бос,
- 0285 Алған соң азық жинап көңілім қош.
Жығылғанға жұдырық дегендейін,
Тыңдаушым, не болғанын ақырын тос:

- Бұл тайлақ Төлебайдың түйесі еді,
Келіп тұр өлең қылар жүйесі енді.
- 0290 Өзіне келгеннен соң алғын дедім,
Тайлақтың Керім Иса иесі еді.
Ауылымыз Жиекқұмда отыр еді,
Түйеміз қотыр болып жатыр деді.
Аманатпен тапсырдым әлде болса,
- 0295 Өзінде тұра тұрсын, батыр деді.
Бірқатар күндер өтті шамасына,
Қасқыр көп жеріміздің даласында.
Әйелім ақыл салды:— «Апарып бер,
Қасқыр жеп, қап жүрерсің жаласына».
- 0300 Бір кезде бермек болдым иесіне,
Кез келді беретұғын жүйесіне.
Тап сол күн апарғалы отырғанда,
Қарғаның кетті қашып түйесіне.
Бір атқа ертеңіне міндім жайдақ,
- 0305 Ойладым берейін деп өзіне айдап.
Жүгіртіп бір төбеге шыға келдім,
Ойпанда қарға-құзға жатыр қайнап.

Мінгенім өзі жауыр, өзі арық.

Сарынмен айқай салдым жерді жарып,

0310 Тайлағым басы жатыр, кеудесі жоқ,

Жанына тұра қалдым шауып барып.

Іздеген тайлағыма келді кезім,

Жегенін анық қасқыр көрді көзім.

Зәнталақ сені жеген қайда кетті

0315 Жануар, бар ма дедім сөйлер сөзің?

ТАЙЛАҚ:

Тіл бітті құдіретпен сонда басқа

— Толып тұр екі көзім қанды жасқа.

Тындырсаң, мені жеген жеті қасқыр,

0320 Қолыңнан не келеді, сорлы қасқа?

ЫДЫРЫС:

— Деп айттым сонда тұрып: «Сорлы, Тайлақ,

Келді ме сені мұнда ажал айдап?

Қарғаның түйесіне ілесем деп,

0325 Қасқырға жем болдың ба сорың қайнап?»

ТАЙЛАҚ:

— Жем болдым мен қасқырға сорым қайнап,

Жер ме еді мені қасқыр, қойсақ байлап,

Етімді далба-дұлба жеген кезде,

0330 Қасыма келіп тұрсың босқа айғайлап.

ЫДЫРЫС:

— Кетуші ем кешке жақын ауылға айдап,

Мойныңнан қоймаушы ма ем сені байлап.

Сонырқап өз-өзіңнен қаңғып кеттің,

0335 Ішінді, сорлы жазған, жылан жайлап.

ТАЙЛАҚ:

— Жем іздеп, жер шарладым олай-бұлай,

Ағарар самай шашың малды жинай.

Жібермей, білгіш болсаң, бақсаң еді,

0340 Сені адам, бізді хайуан қылған құдай.

ЫДЫРЫС:

— Ауылдан неге ұзап кеттің қашық?

Асық боп ажалыңа қаның тасып.

Жеріңе күнде көрген қайтып келмей,

0345 Тентек боп кеткенбісің миың ашып?

ТАЙЛАҚ:

— Мен сенің бұл сөзіңе дал боламын.

Қай азан басыма көп зарлағаның?

Еркіме ақыл тапсам, кетпес пе едім,

0350 Мал болып не сыйыңнан қорғаладым.

ЫДЫРЫС:

— Қарашы, істеп жүрген ермегіңе,

Артынан жат түйенің ергенің не?

Ауылға бір көрген соң ит те келер,

0355 Құдайым ит құрлы ақыл бермеді ме?

ТАЙЛАҚ:

— Күн қысқа осы күнде, өріс алыс,

Шөп іздеп қисық-қыңыр жүрдім шалыс.

Өзіңе біткен түйе құтаймайды,

0360 Соры бар маңдайыңның кере қарыс.

ЫДЫРЫС:

— Әр түрлі қотыр түйе жүрісі бар,

Әркімнің өз қарекет тынысы бар.

Өзі бай, кісілікті Керім Иса,

0365 Оқыған Мырзақандай інісі бар.

Сорымнан, мал алды деп, өлген болсаң,

Тіріліп, соларға біт ырысы бар.

ТАЙЛАҚ:

— Сен маған бір жарым ай болдың ие,

0370 Бетіңе, ұялмағыр, майлы күйе.

Бір жазда өлтіргенің екі мойнақ,

Құтаймас бүйте берсең саған түйе.

ЫДЫРЫС:

— Бек менің айтып тұрсың ойдағымды,

0375 Тауысты биыл қасқыр бойдағымды.

Мұнан да жалаңашымда тойға барғам,

Бітпесең, мен ұрайын мойнағыңды.

ТАЙЛАҚ:

— Түйе емес, менің атым — қотыр тайлақ,

0380 Аркамды жауыр кылдың мініп жайдақ.

Малсыз-ақ жан сақтауға лаж тапсаң,

Жібергін, бар малыңды далаға айдап.

— Сен маған бітер ме едің, жетсе күшің?

Менімен болмас еді тіптен ісің.

0385 Адамсыз көрген күнің мынау болса,

Бітсең де, бітпесең де, өзің үшін.

ТАЙЛАҚ:

— Қарғаға бітер едім, түйе болсам,

Құлындап тұрар едім, бие болсам.

0390 Тірілсем, аузыңа тебер едім,

Түйеңе қайда қалдың ие болсаң?

ЫДЫРЫС:

— Түйе емес, сенің атың — Қотыртайлақ,

Кедейге мақсатың ба кінә қоймақ.

0395 Сенсіз де жеткілікті Қарғада мал,

Қалды ма Қарғада өшің, иір мойнақ,

Өрісте жүргенде сен шоңды жайлап,

Бар ма есте, қуып тыққаны ауылға айдап.

Қарғаңыз пысық болса, «айт» демей ме,

0400 Жатқанда жеті қасқыр сені тойлап.

Сен сорлы мұндай күйге ұшырар ма ең,

Түйемен бірге жүрсең күліп-ойнап.

Қарғадан көрген сыйың көрініп тұр,

Ажалға душар болып, сорың қайнап.

0405 *ТАЙЛАҚ:*

— Апырым-ай, сен екенсің анық ақын,

Қарғаға көрнеу кетті менің қақым.

- Қайыра мен байғұсты кейін қуып,
Жинады өз түйесін кешке жақын.
- 0410 Далада жалғыз қалып сондықтан да,
Мінеки шығып жатыр жемтік атым.
Жаныма айғай салып ақын көпті,
Біздерге ажал — дағдыр жақын көпті,
Қарға бай, ажалыма болдың себеп,
- 0415 Төбеңде төрт аяғым ақыретте.
Ажалдан үш күн бұрын өтіп кеттім,
Өмірің мендей болсын, жүрме көпке.
Жеңілдім бұл сөзіңнен, Ыдырысым,
Барады саған мүлде жылып ішім.
- 0420 Жіберме қысастықты қияметке,
Бір келтір Қарға байдың алдына ісін.
Қайрат қыл, шамаң келсе, қасқыр жауға,
Төленер менің құным түссе дауға.
Жапты деп маған жала сөге көрме,
- 0425 Құдайға олай болса, қылдым тәуба.
Қалады кімдер аман тіксе кәрін,
Жаның сау, аман болсаң, жан сақтағын,

- Көңіліңді мені көріп қылма жарым, —
Деді де, көзін жұмды тайлақ басы,
0430 Аузынан бір шықты да отты жалын.
Тайлақты жеңіп шықтым тілім безеп,
Атыма қайта міндім көңілім тежеп...
Кедейлік айтыстырды тайлақпенен,
Ажал ғой бұл сорлыны айдап келген
0435 Жаздым да осы өлеңді, иесіне
Тайлақпен кеттім тартып жайдақпенен.
Тайлақтың иесіне бардым жетіп,
Жібердім аттан түсе өлеңдетіп:
Байеке-ау, мұндай күйге ұшырадым,
0440 Кешірім бермесеніз рақым етіп...
Қозғалып, қабак шытып, төкті зәрін,
Бетіне шытынады жинап қанын,
Кіжініп, айқай салды лағынеттеп
Құдайдың әміріне төгіп кәрін:
0445 Қазсаң да жерден дереу тап тайлақты.
Тұқым ед жақсы, малдың, жануарым.
Құнына тайлағымның жетпейсіңдер,

Жиналсаң малың менен барлық жаның.

Бір түйе, бір тай бер деп әмір етті,

0450 Есітіп бұл әмірді зәрем кетті.

Амал не, тіл қатарлық менде хал жоқ.

Құр сақтап кете бердім ішке кекті.

Жиналды ағайындар мені көріп,

Бәрі де қиналдық деп сені көріп.

0455 Бір тай мен бір түйенің құнын берді

Осыған бір ауыздан бәрі көніп.

Бәрінің мақсаты мен арманы бір,

Кедейге жәрдемдесті кедей келіп,

Айттым да көп алғысты ағайынға,

0460 Жайланып шайға отырдым үйге келіп,

Қосылмас кедей менен бай сорпасы,

Ант іштім жоламан деп жатсам да өліп,

Өмірде бай мен кедей жараспас деп,

Осыған көзім жетті әбден сеніп.

2.2.7. Аруана

Ол жетінші күні ұшты-күйлі жоқ боп шықты. Апта бойы мал қарасынан жазбай, өріске өзі барып, өзі келген-ді, иісі бөтен болса да жат өңірге отыққан шығар деп еді, енді міне, екіндінің намаздыгер шағында шал байқұстың мысын құртып-ақ кеткені. Апақ-сапақта малшы біткеннен сұрай-сұрай бар ауылды адақтап шықты, түү сонау Мақаттың қиян шетіндегі Бәйгетөбеге де барып қайтты, ғұмыры бас сұқпайтын кейбір дүрде-араз көршілерінің қотанын да қалдырған жоқ. Тіпті, көрдім деген пенде болсайшы. Ақыры салы суға кетіп, түн жарымда шаршап-шалдығып үйіне қатыңқы кабақпен оралды.

Ол ертеңінде де елең-алаңнан тұрып, жаяу-жалпы қырға аттанды: көкжиекті енді ғана сағым шала бастаған, торғай шырылынан басқа бөтен-ала дыбыс жоқ, шық бүркенген қиырсыз тымық далада бұл мезгілде көзден қағыс бұдыр қалмаса керек-ті.

Күні бойы сандалды: талай белден асып, өзі білетін сор, көлшік атаулыны түгел шарлап, амалы таусылған соң темір жол бойымен салып ұрып, ымырт үйіріле ауылдың шетінен бір-ақ шықты, аяқ суытып, өрістен малдың қайтуын күтті: шоғырлы табын қырдан созылып көп ауылға құлағанда көңілі тағы да су сепкендей басыл-ды. Ақ бота шынымен жоғалды.

0470 Жоқ іздеген адамның көзі қырда, көңілі әр сақта болатын әдеті ғой, ол әуелі түйеден табын, жылқыдан үйір салып отырған малды ауылдың осы уақытқа дейін бақташы жалдамағанына күйінді: «бүгінде мал сонынан еруге бәрі ерінеді. Киім көк, тамақ тоқ болса былайғы дүниенің бәрін ұмытатын құнтсыз елсің-ау!...»

Шыбынсыз сарша тамыздың шағы, ит-құс атаулы тойынған. Бір-ақ, шығасыға тоқтау бар ма, табын ішінен ақ жалаудай ағараңдап, көш

жерден көзге ілінетін ақ бота беймезгілде бөрінің жемі болды ма деп те ойлады.

Сағыздың сортаң көлшіктерінің арал, қолтықтарын қағып шыққанша шалдың тағы бір күні майып болды; күн қағып, аң-құс мүжіп тастаған қу қаңқалар мен қаңсып қалған сүйек-саяқта қисап жоқ, бірақ қаншама тімтіне сүзгенімен жаңа өлексе, жас еттің жұрынтығы көзіне шалынбады. Қорымдай шашылған қу бас, атан жіліктер шал кеуілін қобалжытып, ақ ботадан біржола күдер үзгендей еді.

Төрт күн ұдайы ат сабылтқан шал жоғын Мақаттан жүз шақырым, Құлсары маңындағы бір ауылдан барып ұстады. Отқа бас қоймастан тура салғанына қарағанда ақ бота еліне, Маңғыстаудың өзіне тартқанға ұқсайды. Шал қуанышында шек болған жоқ. Құлсарыда тұратын жалғыз қызы Мақпалға да соқпастан ауылға бет бұрды. «Әй, ақымақ шіркін-ай!..— деп келеді ішінен жетегіндегі бүйірі қабысқан арық ботаның тірсегіне қарап қойып. — Еліңді тапқанда иісініп тұрған енең болса бір жөн. Мұң-зарыңды естімейік деп әдейі алысқа ұзатқанын білемісің сен мұңдар. Тумай жатып анаңды жұтқан өзіңнен, құдайдан көр. Мен қайтейін!..» Жоғы табылып, көңілі жәй тапқан Мырзағали астындағы шабан кердің сауырын аяған жоқ. Анда-санда қақырынып қойып, өзімен өзі мәз боп күбірлеп келе жатқан шалға үн қатқандай жас кіреукелеген мұңды жанары жаутаңдап, еміс-еміс өксіп-өксіп алып, ақ бота да тірсегі майысып жортактай берді.

Ақ ботаны Сағынғалидың сары інгеніне қосақтап жіберді. Мырзағали күнде бесінде өрістен күтіп алып, жоқ-жұқанадан лекерлеп жасаған шашпа қораға жетектеп әкеп қамайтын да қызыл іңірге дейін қомынан, өркешінен сипап, оған сыр шерткендей ұзақ уақыт қасында күбірлеп тұрып алатын. Бырт-бырт күйіс қайырып, ұзын кірпікті танадай тұнық жанары жәудіреп қарай бергені болмаса момақан бота мінез көрсеткен емес, Мырзағалидың мүсіркеген жылы-жылы лебізіне, жұмсақ алақанына үйренген сияқты, бірақ мал иесінің көзінше ғұмыры

тізе бүкпейтін.

0475 Ала жаздай ақ ботадан қосақ түскен жоқ. Бұрынғыдай емес, оның маңғаздана, аяқты өлшеп қана тастаған кербез жүрісі жұрт көзіне ілікті, соңо баста түйе малының қанына сіңген тәкаппарлық па, әлде тұтам жіптің ырқынан оза алмай, мезгілсіз тұрып, мезгілсіз шөгіп, мейлінше от салмаған, ала жазғы қосақта кеткен бұйдалы тірліктің запылығы ма, кім білсін.

Қылышын сүйреп қыс та келді. Ақ бота сары інгеннен құтылып, біраз бой жазып қалды; тірсегі онан сайын сорайып, өркешіне май, қомына жал бітіп, қарашаның бұйырғын басын шалған боз қырауындай түгі ақ қылау тартып, желкілдеп шыға келді. Еріккен жұрттың ұзақ күн бойы қызықтап, тамсана мақтаған майда тіліне мал иесі әуелде едәуір масаттанып жүрді де артынан «сұқ көздердің кәрінен сақтағай» деп жыртық желқоммен жабулап, тұмшалап тастады.

Көршісі Шолақ пен Мырзағалидың қора-жайы бір еді, екі шал елең-алаңнан жарыса тұрып, жарыса мал жайғап, құдық басында, шашпада бір-екі ауыз тілге көп тоқайласып қалатын күндегі әдеті.

— Мырзеке, ілгері басқанның иті оттар деген. Мынау ботан, бір-екі жылдан соң нағыз аруана болайын деп тұр-ау. Тұла бойы ағып тұрған сүт қой,— деп Шолақ бірде мүсіркеген болды.— Менің екі інгенім мұның бодауына да жарамайды.

— Тіліңе шоқ түссін!— Қашанда қызғаншақ көршісінің елжірей қалғанын Мырзағали жақтырған жоқ.— Қос інгенін, жыл аралап өсім беріп отыр. Қатының: ғұмыры бала-шағаның шайлығына бола көз сатып, көрші-қолаңның босағасын аттап, тентіреп көрген емес. Барға шүкіршілік етпеймісің.

0480 — Әрине, Мырзеке, әрине... көңіліңізге келмесін. Мен әншейін...— деп Шолақ ақтала бастады.— Иесін тапса мал шіркін береке ғой,

береке... Малсыз қотан қу дала, баласыз ошақ қу мола деп баяғылар тегін айтты деймісін...

Шолақ кеңк-кеңк күліп, Мырзағалидың ескі жарасының аузын тағы да бір тырнап өтті.

Екеуі көптен құдайы көрші еді. Жас кездерінде ептеп аралас-құралас боп, бірін-бірі дос-жаран тұтқан шақтары да бар-ды, соғысқа дейін бір кәсіпшілікте бұрғышы болып істеген, екеуі айтарға болса да атақ-әбүйірден құр алақан емес-ті. Мырзағали бұрынырақ шаңырақ көтерді де майданға аттанғанда әйелі Әсимә жүкті қалып еді. Толассыз көп тұратын хат-хабарда Әсимә ауыл аймақтың әр түтінін жіпке тізгендей түгел санап шығатын, Шолақтың әскер қатарына іліккенін. Әсимәнің қыз тауып, атын Мақпал қойғандарын, ер-азамат азайған соң Мақатта тірлік-қарекеттің ауырлап бара жатқанын да Мырзағали Москва түбінде бір жапырақ қағаз арқылы естіген. Одан кейін етікпенен су кешкен қилы-қилы күн туды да, оқ пен оттың астында талай жердің ұлтанын тауысты, адасып қалды ма, ақыры хат аяғы сұйылып, ел-жұрттың хабары құлақ кесті тиылды. Өзі де хат-хабарға сараң еді, Әсимәні жоғалтқан соң бұл да тоң-торс жатып алған. Әуелі Германияны, онан жапондарды тізе бүктіріп барып, госпиталь атаулының табалдырығын тоздырып, 1946 жылы елге бір-ақ оралды, қызы Мақпал бес жасқа толған екен, құдды әкесінің аузынан түскендей. Алыстан келген азаматтың қошаметіне ұлан-ғайыр жұрт жиналды, сол көптің ішінде ескі көз досы Шолақ та бар еді, бір қолынан айрылып мүгедек болса да күбідей боп семіріп алыпты. Соғыстың алғашқы жылында-ақ ауылдың дәм-тұзына қайтып оралған көршісі жүн-жұрқа жинайтын агенттің мәнсәбіне ие болған екен, бүгінде тасы ерге домалап тұрған көрінеді: бәдік неме аузына келгенін көкіп, жұрт сөзіне қонақ берсеші, тек Мырзағалидың ұзақ қадалған суық жанарынан сескенгендей күмілжіп тоқтаған. Үй толы қонақтың әрқайсысы бұл көз шабыстың астарын әуелде-ақ сезгенді, ауыл-үйдің өсегі Мырзағалиды ағайын-жұрттан көрі

бұрынырақ қарсы алғанын да білісіп отыр, енді не айтар екен деп андысуда. Іштей күйзелгенмен Мырзағали ләм-мим деп тіс жарған жоқ. Лебіз күткен жұрт та ыңғайсызданып қалды. Әсимәнің аз уақыт болса да Шолақпен отасып, енді өз шаңырағына қайтып кеп отырғанына өздері кінәлідей үй иесінен қымсына тарасты. Мырзағали ошақ басында көп аялдаған жоқ, әйтеуір жартыкеш көңіліне жұбаныш болсын деп келе сала баяғы мұнай кәсіпшілігіне бұрғышы боп орналасты.

Енді міне, көп пенсионердің бірі. О баста, ел қатарлы мал жисам, шаруа басын құрасам деген арманы болушы еді, ол да әншейін өлермендік екен. Базар күнін құр жібермей, біреудің түйесінің тұқымына, әлдекімнің сиырының желініне сұқтанғанымен қотанына қара байланған жоқ, бос сабылып барып, құр ноктасын арқалап қайтатын. Көрші ауылдардағы ағайын-туғандарына да жыла қонып қонақтап келді. Одан соң Мақпалдың үйіне біраз күн аялдап, жаңадан тартылған Мақат — Шевченко темір жолымен әлдеқашан сусып кеткен Маңғыстаудағы жекжаттарынан бір-ақ шықты. Әдейілеп барғасын ырымға болса да жетім ботаны жетектетіп жіберген. Маңғыстау да мый қайнатып, күйіп тұр екен: көрінгеннің көлігіне жалбарынып жол бойғы құдық біткенді санай-санай бір жұмада діңкелеп зорға жетті.

Жалғыз төбет — Жолбарыстан басқа дым бітпеген иен ауланы таңнан кешке дейін барылып күзетіп отыру да қиын ғой, ғұмыры мал соңында жүруді машық етпеген Мырзағали Әсимәні аяп, әйтеуір қара ғой, ақ бота ермек болар ма екен деген. Енді бақса, мал екеш мал да тани білгенге ес екен, айналып-үйіріліп өзі де күні бойы соның қасынан шықпайды.

0485 Мырзағали жабудың жыртығынан қолын тығып ақ ботаның тығыншықтай болып қалған өркешінен сипады. Шолақ болмашы күйбеңмен көпке дейін ауласында түртініп жүрді де үйіне кіріп кетті. Мырзағали оның тұтасқан шүй желкесін босағадан әрмен қарай

шығарып сап тұрып іштей бір сыбап алды.

Біраз жылдан бері қыстың өзі бүлініп тұр; бірде аяз, бірде жылымық, бірде боран, бірде жауын — Мақаттың сортаң жері борсыған мый батпаққа айналды. Күндіз-түні буалдыр ақ тұман басады да жатады. Ақыры бұйырғын бойламайтын жұқа қар іріп-шіріп таусылды да әлгі «түске дейін мүйіз, түстен кейін киіз» дейтін қара қатқақ жазғасалымның шағы басталды. Аяқты мал тұра ма, жер қарайған соң өріске тартты. Мырзағали ақ ботаның жабуын сыпырып тастап, салпақтап бірге кетті. Ақ бота бүгінде кәдімгідей тайлақ боп қалған: жібектей аппақ жүні желкілдеп, аяғы, мойны сорайып, ұзын кірпікті тұнық жанары тұңғиық тарта түскен. Жұрттың сұқ көзінен сескенген Мырзағали оны тұмшалап тағы да жабулай қойды.

Ұзамай көк ұзарып, күн жылынды. Ақ тайлақ тойынып, етейе бастаған кезде Мырзағали да мал сонынан жүгіруді қойып, ертеңді-кеш далаға шығарып сап, күтіп алып жүрді. Бірде тағы да суат басында кездесе қап:

— Мырзеке, осы сенің тайлағыңның малға қосылмай шығандап жеке жайылатынын білемісің?— деді Шолақ.

— Иә, мал иесіне тартпаса майталман болады деген, қайтер дейсің,— дей салды Мырзағали.

0490 — Заты солай ғой, тегі тәкаппар,— деп Шолақ тағы да тайлаққа қадалды.— Аруана екені рас болса әлі талай-талай азабын тартасың, Мырзеке.

— Жә, берекемді алмашы,— деді Мырзағали шелек толы суды тайлақтың алдына қойып жатып..— Қазір мен оны, ол мені тосырқамайды.

— Құдай аузыңа салған шығар,— деп Шолақ күңк етті де суат

басынан қозғала берді.— Ал енді, айтпады деме, сүттің астында қаласың. Көрдің бе, құйрығы камшының өріміндей ширатылып қалғанын. Нағыз шалқұйрықтың өзі!..

— Мешкейдің екі көзі тамақта деп, содан басқа білерің бар ма?!— Мырзағали сыздана жауап қатып шалшыққа былш еткізіп бір түкірді де Шолақтың жонарқасы жиырылып, кіржің ете қалғанынан «қышыған жерінді дәл таптым ба» дегендей іштей риза боп теріс айланды. Асықпай екі шелекті суға толтырды, сосын тайлақты алдына салып, ауылға беттеді. Суға тойған тайлақ жан-жағына адыраңдай еліріп, ауылдың бар итін шулата атқақтап шашпа қорадан бір-ақ шықты.

«Япырмай, үлкенде өшім, кішіде кегім жоқ еді, осы жұрт маған неге қадала береді, — деп ойлады. — Жат та болса сен деп бір жанның бетіне қарамаған сияқты ем». Майданнан оралған жылдары бес жасар қызына қарайлап, осы біреу шаңырақтан не кете алмай, не көңілі қоныс таппай қиналғаны бар, әке көрмей өскен бала қашан да шешеге үйірсек, сонда да шар тартқан шағында жалғыз нәрестесін қия алмай байланып қалды. Мырзағалидың өзі де ынжық қой, баска біреу болса Шолақтың қойнынан шыққан мекер қатынды әлдеқашан қуып жіберетін еді деген күңкілді де естіді. Бірақ мұның енді қайтып ғұмыр бақи бала сүймейтінін былайғы жұрт қайдан білсін.

0495 Мақпал бүкіл Мақатты аузына қаратып, сұңғыла боп бой жетті. Үш ұлының біріне айттырсам ба деп іргеде отырып елден бұрын қыңқылдаған да Шолақ еді, дес бергенде Мақпал біреуін де назарына ілген жоқ. «Бала бой жетіп қалды, құда түсем деген адамдар да бар көрінеді»— деп Әсимә әлдебір әңгіменің ұшығын шығарып келе жатқанда Мырзағали бетінен алып тыйып тастаған.

— Япырмай, ат ізін салмағаныма да біраз болған екен-ау, — аяқ астынан қызы есіне түсіп, шалдың көңілі босап, көзін жас кіреукеледі. — Ол да ауылды сағынып жүрген шығар, — деп ойлады. Шелекті жерге

қойып, өткен күннің есебін саусағымен санап көріп еді, екі-ақ жұма болған екен. — Қой, не де болса барып қайтайын. Тым құрығанда немеремді иіскеп, мауқымды басармын...

Мырзағали Құлсарыдан көңілсіз оралды. Күйеу баласы кәсіпшілікте инженер еді, жап-жас жігіт ешнәрсенің тауқыметін тартпаса да семьяға қытымыр, ошақ басының шырқын бұза беретін көрінді: үй ішіне кірген кикілжіңнен жалғыз баланың да жайы қашып дімкәстанып қапты. Шал күйеу, қызының бірін ақтап, бірін даттап жатпай-ақ екеуінің де жер-жебіріне жетіп ұрысып алды да, конбастан тайып отырды. Вокзалға келді, ғұмыры тентек суға құмарлығы болмаса да буфетке кіріп, жүрер алдында бір стаканды тартып жіберді. Әншейін, көңілдің қыжылын баса ма деп еді, қайта қырсықтың бәрі осыдан басталған сияқты, әуелі, жоққа бола проводник әйелмен қиқылдасып, ақыры сыйыса алмай көрші вагонға шығып кетті, онда да жаны жәй тапқан жоқ, купедегі жолаушылар өңкей бір картожниктер екен, күпінген кіл адайлар «пәленшекемді» мақтап, «түгеншекемді» жақтап, «қаңғырған құл Есентемірді» босағасына апарып тастап жатты. Оның үстіне радиосы бір жағынан дамыл бермей қақсап, әйтеуір, станцияға көп түскенде басы мең-зең қайдан шығып, қайда келгенін білмей мәңгіріп біраз тұрып қалды.

Станция мен ауыл арасы үш шақырымдай жер еді, жалғыз адамға жол таусыла ма, екі иінін қайдағы-жайдағы мұң басып, әртүрлі ойға батты, пенсияға шыққаннан бері шалдың сіркесін су көтермей, жоқтан өзгеге шамкөс боп алған, соның бәрін бақ тайғаннан деп жорыды. Бәтуасыз өмірден елім артық қой деген сәттері де болған, бірақ еле қалу адамның өз қолында ма... Мырзағалидың шер боп тұнған іштегі арманы мен мұның жұбанышы аз, қызығы мардымсыз осынау азғантай ғұмырды бірге өткеріп келе жатқан Әсимадан басқа жан сезген емес...

Ауылға жеткенше ымырт үйіріліп, көз байланды. Ол әуелі әдеті бойынша шашпа қораға соғып еді, көзіне тайлақ шалынбады. Сосын

асығыс үйге жүгірді. Есік алдында қарсы жолыққан кемпіріне:

0500 — Тайлақ қайда? Қора неге бос тұр?!—деп айғай салды. Дауысы тарғылданып шықты.

— Айрылып қалдым. Іздеп едім...

— Не дейт?.. Не дейді-әй, мына мұңдар?! — Шалдың көзі шатынап, бет-аузы жыбырлап кетті. Әсимаға төніп кеп шапалақпен тартып жіберді де: — Сенің неге көзің құрымайды осы! Сенің!... — деді ашуға булығып.

— Ибай, есің дұрыс па?— Әсиманың көзінен жас бұрқ етті. Көрші-қоландарына қысыла-жалтақтай, шапалақ тиген бетін алақанымен көлегейлеп үйге кіріп кетті.

Мырзағали күйіп-пісіп, Шолақтың үйіне қарай домалай жөнелді.

0505 — Сабыр ет, Мырзеке. Қайда кетер дейсің, табылар!—деген айғайды естіп, ағып өтіп барып кілт тоқтады. Бір қолында немересі, шолақ қолының солбырайған бос жеңін селтендетіп қақпа алдында тұрған көршісін енді ғана көрді де содан үміт күткендей аңтарылып қалды.

— Әлгі Ысқақ Сағыздың маңында бір ақ тайлақ жүр деп еді. Тағы да жеріне тартқан болар.

— Құдай атып кете қалғанымды!— деді Мырзағали көршісінің шолақ қолынан көз айырмай.

— Қашқанмен қайда барады дейсің. Аттан құтыла қоймас.

— Құдай атып кете қалғанымды!..

0510 — Ау, өзің ішкеннен саумысың? — деп Шолақ Мырзағалидың жүзіне тесіле бір қарап алды да көңілі жай тапқандай аяқ-астынан

кісімси қалды.

— Уа, құрғырды!.. Құдай атып!.. — Мырзағали қолды бір сілтеп үйіне тайып отырды.

Ол тағы да шашпаға қайтып оралды, қыстан артылған бір шөмеле шөптің қасында тұрып-тұрып, ақыры үйге беттеді, бірақ кірген жоқ, жынданған адамша қораны екі-үш айналып шықты: құлазыған қораны көріп, көңілі тағы бұзылды да торығып тұрып қалды. Шаршағанын да енді сезді. Бейуақытта иен шарбаққа сүйеніп, төбеге ұрғандай сілейіп қалған қам-көңіл шалды ешкім елеген де жоқ еді. Бұрын қит етсе қызына қаша жөнелетін Мырзекеннің енді барар жер, басар тауы да таусылған сияқты. «Қой, Сағынғалиға барып, атын сұрайын». Бар тапқан лажы осы болды.

Мырзағали ақ тайлақты келесі күні Құлсары маңынан қуып жетті. Тура Маңғыстауға тартып барады екен, қуғыншыны көрді де артына бір қарап алып безді. Мырзағали да айғай сап, жирен төбелге қамшы басты. Оның даусында жоғын тапқан адамның қуанышынан гөрі ақ тайлаққа деген реніші басым еді. Жирен төбел де бар шабысына салып бауырын жазған сияқты, бірақ мойынын созып алып тапыраңға басқан тайлақ тым сергек, жеткізер емес, барған сайын екі ара қашықтай түсті. Қашқын мен қуғыншы өстіп екі сағат бойы ерегескендей құйрық тістесіп көріп еді, әрі-беріден соң омырауын тер жапқан жирен төбел ырқылдап болдырайын деді. Талай-талай бәйге алып, атағы да шыққан жүйрік еді, бұл жолы ақ тайлақтың шалымына да келмей қалды. Соңан күн бата Жем бойынан бір-ақ шыққан, Сортанды көл — Жалпақтың басында белестерге таянғанда бірде өр, бірде еңку адырларға шыдай алмай тайлақ сандала бастады. Бір сүрініп, бір жығылып, ақыры амалы таусылған соң аяңға көшкенде жирен төбел де әупірімдеп таянды-ау әйтеуір. Тайлақ сонда да артына бір бұрылып қараған жоқ, тек Мырзағали нөкта шылбырына жармасқанда ғана өксіп-өксіп боздап жіберді. Төбе құйқасы шымырлаған шал оны қойғызам ба деп

шылбырды қайта-қайта сілкіп еді, басылар тайлақ болмады, ақыры шыдай алмай өзінің де көзінен жас парлап, мұнды хайуанның мойнынан барып құшақтады.

Шал төсек тартып жатып қалды. Дәрігерге көрінуді онша жақтыра қоймаушы еді, емханаға барып кайтсаңшы деген Әсиманың күңкілін естігенде жатып көп ашуланды. Бірақ, дәрігерден де кашып құтыла алмады.

0515 — Белім көтертпейді,— деп күмілжіді, жай-күйін қанықтаған дәрігерге. — Кәрілік пе, әлде контузияның зардабы ма, ит білед... Зады, тер қатты-ау деймін. Кейде екі аяғымнан жан кеткендей боп ұйып қалады...

Шалының сөзіне құлақ түріп отырған Әсима ағыл-тегіл болып жылады... Мырзағалиға қарағанда Әсима әлі өңін бермеген, тығыншықтай ширақ еді, жәудіреген тұнық жанары, әжімсіз қара торы жүзі, жаңа ғана сызат түсе бастаған әдемі жұқа еріні елуге жетсе де оның еркектен қалмағанын аңғартатын. Әйелінің жүріс-тұрысынан, бетіндегі белгісіз бір мұң кіреуекесінен осыны сезген Мырзағали да соңғы кезде қатты қиналып жүр. Беліне қамшы тиген жыландай ширығып, ішіне жегі түскендей кей сәттерде күйінетіні де бар. Оның үстіне дәрігер сөзі де осы бір ұшыққан жараның аузына ине қадап кеткендей болды да, кірпігін сүртіп отырған әйелінің жүзіне қарап шал байқұс қам көңіл боп қала берді. Әсима бұрын көз жасын көрсетпеуші еді, бұл да оған ой салды. Сазбен емдейтін санаторийге жолдама әперемін деген дәрігердің жұбатпасына да құлақ қойған жоқ.

— Болды енді!—деп Мырзағали дүңк етті.— Әзірге өлейін деп жатқан мен жоқ!

— Өлімді тілеген кім бар?..

Шал үн-түнсiз iрге жаққа аунап түстi. «Бүйтiп өмiр сүргенше өлгенiң артық едi!» Белден айрылған соң еркекте бедел қалсын ба. Соғыстан әтек боп оралған Мырзағали әйелiнiң жүзiне көзi түскен сайын осы бiр ойдың төңiрегiнде тұсаулы аттай шырмалып, iштей өзiн өзi қажай беретiн. Кәзiр де өзiн өзi жеп жатыр. Әсима оның көзiне әдейi шөп салмаса да бұл жоқта бөтен есiктi бiр көрiп қайтты, бiрақ, бұған ол байқұс кiнәлi мә, тiптi дәп бүгiн кетiп қалам десе де өз еркi. Жоқ, ол емес, өзiнiң кеткенi жақсы едi. Ендi бiр-бiрiне жiпсiз байланып өтiп бара жатқан өмiр мынау. Адам күнi адаммен, ерлi-зайыпты екi адамның өмiрлiк борышы тек төсекпен ғана өтелетiн бе едi. Тыныш тiрлiк, тынымсыз ошақтың күйбеңi де саркiдiр тартқан жандарға медет емес пе. Дегенмен... «Әттеген-ай, о баста қарамды батыруым керек едi-ау» деп ойлады тағы да.

0520 Әсиманың көңiлi әлдеқашан орнына түскен сияқты; ыдыс-аяғын салдырлатып, ошақ басындағы өзiнiң әдеткi күйбеңiне кiрiскен. Әрберден соң, бiр дорба құмды қыздырып әкелiп шалының табанына басты да үн-түнсiз қасында бiраз отырып, сөз тарта алмаған соң құманды отқа қоя салып тысқа шығып кеттi.

Мырзағали емделуге аттанған соң ақ тайлақтың әбiгерiн Әсиманың бiр өзi көтердi. Күн сайын ауыл шетiне алып шығады да аяғын тұсап мал соңынан қоя бередi. Бiр үйдiң шаруасы бiр өзiне қараған соң Мырзағали сияқты оның артынан ертеңнен қара кешке дейiн салпақтап жүре алмады. Елдi мекеннiң оты қашқан, өрiс алыс, қарыны тоймаған тайлақ аз күннiң iшiнде аяғын тұсау қиып азып кеттi. Алғашында шалдар малсақ мiнез көрсетiп күңкiлдеп те жүрдi. Бiрақ, амал жоқ, аяғы босаса Маңғыстауға тура тартатын тайлақтың жершiлдiгiнен қорықты.

Тайлаққа жаны ашыған Әсима он шақты қап сұлы сатып алды да оған қоса бiр машина бұйырғын түсiрiп, жердiң оты қашып, күн суытпай жатып-ақ оны қораға қамады.

Гурьевтен қайтып оралған Мырзағали өз көзіне өзі сенбей қалды, бас-аяғы төрт айдың ішінде кешегі тірсегі майысқан жас тайлақ он екі мүшесі жарасқан ұршықтай аруана боп шыға келіпті, жем-шөпке ашқарак, қимылы да тым ширақ. Суатқа шығарғанда да бұйдасын жұлқылап, ізге түскен тазыдай иесін сүйреп, мінез көрсете бастады. Бара-бара көшедегі көрінген түйеге елегзіп, аузына нәр салмастан мелшиіп тұрып алатын-ды шығарды. Бабын таппаған Мырзағали ақыры оны қайитын мезгілдің жеткенін түсінді.

Бура темір жолдың арғы бетіндегі көрші ауылда ғана бар еді. Мырзағали бура иесі Көкайдай қартпен келісті де аруананы сонда алып бармақ болды.

0525 Аруана мінезі аяқ астынан тағы өзгерді: аяғын самарқау басып, қыстың шыңылтыр ауасынан әлдебір жат иіс сезгендей қайта-қайта пысқырына берген. Бураның күркіреген үнін естігенде кілт тоқтап, кері жұлқынды да қалпақтай ұшып түскен Мырзағали жалма-жан атып тұрып, қамшымен тартып-тартып жіберді. Аруана қамшының батқанына да қараған жоқ, қайтып аяғын қия баспай сірескен күйі мелшиіп тұрды да алды. Жирен сақалды енгезердей қызыл шал — Көкайдай келіп көмектеспегенде Мырзағалидың халі мүшкіл еді.

Аруананы қораға кіргізгенде шынжырмен тас қып байлап тастаған қара бура аузынан ақ көбігі бұркырай атып тұрды. Өркешін әбден тауысып, қатып-семіп жарап алған екен, діңгекті жұлып кете жаздады.

Аруана көпке дейін шөкпей қойды. Қасқыр көргендей екі көзі шатынап, беталды бақыра берген. Көкайдай қамшымен сирақтан оскылап жүріп зорға шөгерді. Мырзағали араласқан жоқ. Қайта тұрмақ болған шал-құйрықты Көкайдай тырп еткізбей арқанмен тіздеп тастады да бураны босатты. Қара бура үстіне көп төнгенде аруана алқымына пышақ қадалғандай жан терге түсті.

Орнынан тұра алмай қиналып көп жатты. Әдепкі тәкаппарлығынан да айырылып, қайтар жолда жетекке де сүмең қағып, елпектеп еріп отырды.

Аруана боталаған жоқ. Мырзағали оны бұдан кейін де бураға төрт дүркін апарған еді, тепкіге түскендей қорғаншақтап барып, қорланып қайтты да ақыры қайырмай қысыр қалды. Үлек бұл ауылда жоқ болатын. Мырзағали жыл сайын жаз шыға Шеңгелдіге көшетін Сағынғалидың малына қосты да, аруананы құдайға тапсырып қоя берді...

0530 Жаз бойы жайлаудың отына құныққан аруана қоңданып алды. Анда-санда аяғының тұсауын байқағаны болмаса Сағынғали да әуре-сарсаңға түскен жоқ. Мал қарасына қосылмай жалғыз жайылады, құдық басына да жалғыз келіп, тұнық суға қанған соң жеке маңып кете беретін.

Қысқа салым Мырзағали тағы қобалжыды; сүт бермеген малдың құр жемге ортақтығы болмаса қотанға сәндігі шамалы, кемпірімен, көршілерімен ақылдасып көріп еді, сатып жібер деген кеңес берді, бірақ, шал қимады. Құлсарыдағы Қамыскөл деген ауылда үлек бар деп естіген Мырзағали бір күні аруананы жетекке алып шықпақ болған.

— Тағы да шойырылып жатып қаласың. Арам қатқырдың жатыры кепкен шығар, таста!— деп запы болған кемпірі зар қақты.

— Ит өлген жер емес пе, ары кеткенде жүз шақырым. Күн де май тоңғысыз.

— Мал болады деймісің!... Айырылып қалмай тұрғанда сатып көзін құрт!..

0535 — Ала жаздай тырп етпейді.

— Бәрі бір қысыр қалады.

— Құдай біледі десеңші.

— Ақсыз өтсем де осы неме мені жарылқамай-ақ қойсын.

— Жә, болды! — деп кемпірін тыйып тастады да есікке беттеді, жол ортада қайта қайырылды. — Осы сен соған неге өш боп алдың? Саудаға салсаң, қызығып отырған жұрт толып жатыр!..

0540 Кемпірі үн қатқан жоқ. Шал да бұдан соң Құлсарыға барам деп жағын ашпады.

Қаншама бағып-қаққанмен аруана Мырзағалиға да, Әсимаға да иіс алмай қойды: адам көрсе айуан көргендей жирылады да аузына нәр салмай мелшиіп қалатынды шығарды. Маңайынан жан баспайтын қабаған сары төбетті де бір күні еркелеп барған сәтінде жалпасынан түсіріп қан-қақсатты. Түйе мінезіне таңқалған Мырзағали тағы да Көкайдайға апаруға мәжбүр болды. Бұл да әншейін босқа кеткен көк тер, еңбегі еш, тері сор, әбден амалы таусылған байқұс шал қолды бір-ақ сермеді.

— Маңдайға жазбаған мал шығар, қайтеміз енді, сатсақ сатып-ақ жіберелік осыны, — деп кемпіріне таусыла келді.

Қырсық болғанда енді Әсима тыртысып отырып алды. Бұл да бір құдайдың берген азабы шығар.

— Мейлің, — деп Мырзағали иығын қиқаң еткізді. — Сатпағанда бұл мұңдарды қайда апарып сыйғызасың?.. Бүгін болмаса ертең...

0545 Аруанаға тірі мақұлықтың тажалы қара бура сияқты көрінген, бір жұма өтпей-ақ сол тажалға тағы да көлденең тартып, төрт аяғын тас қып байлап-матап, тіздеп тастады. Бір пәленің боларын күні бұрын сезгендей қымс еткеннен сескеніп тұла бойы түршігіп жатыр. Көкайдай мен Шолақ қорадан шықты да өзара әлденені күбірлесіп, қасына келді. Аруананың соңғы көргені Шолақтың қолындағы жалт еткен сала құлаш

кездіктің жүзі еді...

Зарлана бақырған түйе дауысы бүкіл ауылды басына көшірді. Әр үйден көшеге атып-атып шыққан дарақы иттерге дейін баж-баж етіп у-шу болды да қалды. Көкайдайдың қақпыштай қара сұр кемпірімен шүйіркелесіп дастарқан басында жайбарақат отырған Әсима шәй ішуге дәті шыдамай кесесін қоя салды. Мырзағали естісе бір шатақтың шығары анық еді, істің сәтіне қарай кешегі күні ағайындас бір шалдың сүйегіне топырақ салуға кеткен.

Үйдің іші қапырық. Көкайдайдың кемпірі қыңқ етер емес, терлеп-тепшіп қара күрең шәйді сораптаумен болды, бура ыңыранды ма, інген бақырды ма, оған бәрі де пішту, үйреншікті нәрсе сияқты. Аруана дауысы өксіп-өксіп барып кілт тынды.

— Сабақты жіп сәтімен деген, бураны жіберді-ау деймін... Асықпа, шәйге қанып ал.

Әсима үндеген жоқ, кесеге де қол созбады.

0550 — Енді жатырына тас түсіп кетсе де боталайтын шығар, — деп Көкайдай есіктен ақ бұмен араласа кірді де босағада ілулі тұрған майлықты жұлып ап қанжоса болған қолын сұртті. — Айттым ғой, көз тамырын қию керек деп. Оған көнетін Мырзағали ма, ат-тонын ала қашады. Аузы аққа жетпей жүргенде жұмысы жоқ... Ешкінің борбайындай тылтиған екі бұтында қырып алар қызыл қалмады өзінің де...

— Айтқаның келсін, — деп жыбыр етті кемпірі. — Малсыздың беті көн-шарық деген емес пе бұрынғылар.

— Аруана ақылынан адаспай бураны қабылдаушы ма еді. Нағыз шалқұйрықтың өзі емес пе бұл. Жатса-тұрса ойлайтыны жері, оның үстіне үлекті қайдан табасың. Көз тамырын қидың — бітті, жаны

қиналса үлекпен бураны айырып жатпайды.

— Япырай, жануардың жаны қандай тәтті, — деді жаңа ғана кірген Шолақ. — Шалқұйрықты бұрын кім көрген... Аман-есен боталап берсе, Мырзағали шұбаттың астында қалатын болды.

— Дұрыс айтасың, — деді Көкайдай.

0555 Екеуі төрге шықты да дастарқан басына жүгінді. Әсима мең-зең қалпы, рақмет айтқандай ернін жыбырлатты да шапанын иығына іле салып тысқа шығып кетті.

Аруана бір-ақ уыс боп шөгіп қалғандай көрінді, шудасы ұйпалақ-тұйпалақ, арқасын аяз қарығандай қолды-аяққа тұрмай қалш-қалш етеді. Қинала ыңыранып, қан жапқан басын шайқап-шайқап қояды, қос жанарынан қанды жас мөлтендеп үзіліп түсті. Бел суытқан бура жыны бұркырап қора түкпірінде сұлық тұр екен.

Мал екеш малдың да дәл осындай қиналғанын Әсима бүгін ғана көріп тұр. Бұрын қайымай қойған інгеннің көз тамырын қияды екен дегенді естігені болмаса маңайына жуыған емес, көз сорасы көлдей жосылған аруананың қасына кінәлі жандай қипақтап зорға барды. «Япырай, Мырзағалиға не бетімді айттым. Шал байғұс ашуланып, ауырып қалмаса жарар еді». Есіріктің қылығын есі кеткен ғана жасайды дегендей, әлде бір әбестік істеп қойғандай өзінен-өзі қатты қысылды. Аруана жетекке де қиястанбай көне кетті, бірақ, мына жарық дүниеден мүлдем күдер үзгендей тым сүлесөк еді; жол бойы жанарынан сорғалаған қанды жас аппақ қарға қызыл жоса із тастап кетті.

Көктем келісімен тандыры кепкен сары белдер құлпырып сала берді. Көк жасыл алқап қызғалдақ тұтқан масаты кілемдей, ауа таза, ауыл арасы алшақтап, жайлау үсті ала-құла киіз үй мен ірілі-уақты малға толды. Адамның да, төрт түліктің де арқа-басы кеңіп қалғандай.

Көшетін көлігі, басында тым болмаса итарқасы жоқ Мырзағали сияқты кейбір түтіндер ғана қысы-жазы тапталып қу тақырға айналған сары жұртта амалсыз қала берді.

0560 Екі көзден бірдей айрылған су қараңғы аруананың толғағы да тым қатты болды. Әйтеуір, ботасынан жеріген жоқ, өріске де соның ізімен барып, қайтып жүр, боз қылшықты үкідей сары қоспақтың аяғы жеткен жері бұған да талшық. Бұл күнде Мырзағалида да тыным жоқ, бір нәрсеге ұрынып қала ма деп ертеңді-кеш аңдитыны аруана: мал өрістен қайтса елдің алдымен темір жолдың бойына жетеді, енді бірде жас ботаға әуес ауылдың жүгермектерін қуалап әлекке түсті.

Ит басына іркіт төгілмесе де қарайған екі-ақ бас шағын семьяға сүт те жеткілікті, түн баласында ғана байланып, күндіз емін-еркін емшек сорған жас бота көрер көзге тығыншықтай боп қоңайып алды. Шынында аруана Шолақ қызғанса қызғанғандай-ақ екен.

Шілде туа шөп сарғайып, жақын төңіректің оты қаша бастады да, мал өрістің сонысын таңдап ұзаққа кететін болды. Бота сонынан маңып бара жатқан аруанаға Мырзағали көзі тойғанша ұзақ қарайтын, жердің ой-шұңқырын табанымен танығандай аяғын тәкаппар тастап, андасанда аймалап, баласын иіскегені болмаса басын жерге салмаушы еді, бота сонында түйе емес, ақ жабулы елестей көрінетін.

Күн өткен сайын мал өрістен кеш қайтатын болды. Аруана мінезінің тағы да құбыла бастағанын Мырзағали байқап қалды; күнде ертеңгісін жер тарпып, желге қарап иіс алатынды шығарды, ботасына да тағат таптырмай жиі-жиі шақырып, орнынан ең алдымен өзі бұрын кетіп жүр. Тек темір жолға жеткенде ғана ботасын алдына салып, әлде бір сұқты көзден сескенгендей сонынан қымсына дыбыс күтетін. Мал мінезіне кәнігі Мырзағали, япырай, тағы да қашып кетер ме екен деп қауіптенді.

Шал қателеспеген екен. Түйелер шебі шүйгін Сағыз маңына дейін

жетіп қайтып жүрген. Мақат мұнаралары барған сайын алыстап артта қалатын болды. Шаңқай түстің кезінде қаңбақты дедектетіп ыстық аңызак соғады.

0565 Қыр басына көтерілген аруана сауырына қамшы тигендей селт етіп тұрып қалды. Таныс жердің таныс желін танауы сезіп тұр, ертегінің ерсі мақұлықтарындай сағым астында шегіп жататын ақ шағыл таулардың қойнауынан басталатын туған жердің желі бұл. Мый қайнатқан ыстықта құйын боп көтеріліп, ақ тауларды сарнатып, зарлатып мың түрлі әуенге салады да, ақ сел тасқындай сахараның кең жазығына, теріскейдің кең тынысына таман жосылады. Ақ таулардың жаңғырығын, ақ шағыл құмның шаңдағын, туған өлкенің иісін де ала кететін. Сыңсыған үнге, сусыған құмның сумандаған сырмасына елегізіген киік те қып-қысқа көлеңкелеріне бастарын тығып ап қырға жөңкіледі, аспан реңінен ауаның райын жазбай танитын малшылар күні бұрын құдық басын күргелейді... Маңғыстаудың аңызағы малға да, жанға да аян... Сары бота енесінің бауырына келіп тығылды. Аруана оны құшырлана иіскеді де желдің өтіне бұрылды. Оның көз алдына ақ тұман шөккен отаны елестеп еді. Ботасына ақырын ғана дыбыс берді де, жауабын естіген соң ел қайдасың деп жол бастады. Жасқаншақ ботасын өзеннен кеудесімен итеріп, демеп өткізді. Арғы бетке ілігуі мұң екен, дүр сілкініп алып бір қалыпты аршынды бүлкілге басты. Енесінің бұндай жүрісіне бұрын ілесіп көрмеген сары бота бірде кейіндеп қалып, бірде қуып жетіп мазасыз шоқыраққа түскен, адасып бара жатыр ма дегендей анасын қайта-қайта шақырып еді, қайырылар аруана болмады, омырауы ақ сор көбіктеніп, аңызак ескен меңіреу далаға ақ кебінді елестей жүзіп кете берді. Сары бота жетекке байлағандай амалсыз сонынан ерген.

— Жоқ, ол енді өліп бара жатса да бұл өлкені жерсінбейді, — деп Шолақ ат үстінен шырт түкіріп қойды.

Қырға күн сала қарап тұрған Мырзағали кейісті қабақпен бас изеді де, астындағы мәстек шабдарды тебініп қалды. Аттар да көк терге

малшынып, әбден болдырған еді. Бір тәулік бойы күтіп, ақыры күдер үзген соң Шенгелдіге кеткен Сағынғалиды тоспастан Мырзағали Шолақты ертіп алып жолға шыққан-ды. Соно қиырдан көзіне ағарандаған бір нәрсе шалынғандай болды. Сағым шөккен шексіз далада таңдайы кепкен бозторғайдың шырылынан басқа дыбыс та жоқ.

— Соқыр түйенің соңынан салақтап несік шапқылай береміз, — деді Шолақ. — Асықпа, аянмен-ақ қуып жетеміз.

Мырзағали үнсіз көнді. Кейіндеп қалған Шолақ үзеңгі қағыстыра қатарға ілесті.

0570 — Шалқұйрық үшінші рет қашса қайырылмайды деуші еді, қуғыншысы мықты болса қайда ұзап барады, — деп мұлығынан күлді. — Ақыры міне тағы да қуып жеттік.

— Жетуін жеттік-ау, — дей салды Мырзағали. Шал аруананы ауылға қалай апарам деп уайымдап келе жатыр еді. Ботасында да, тайлағында да елін ұмытпаған мал екенін, енді көндікпейтінін іші сезеді. Бірақ, сезсе де қимайды. Малсақтығынан емес, екеуі бір-біріне бауыр басқан қос жетімдей көрінуші еді, өткен өмірі елес берген сайын өзін шөгіп қалған шарасыз жанға санайтын әдеті. Кенезені кептірген аптапта кер жорғаға шалқая мініп, шалқып келе жатқан Шолақтың соңынан сөлектеумен болды. Шаршады ма, әлде мынау мый қайнатқан ыстықтан ба, басы айналып, көңілі әңкі-тәңкі...

Қуғыншыны сезген аруана қайта-қайта тоқтатпақ боп кес-кестей берген ботасын жолдан қағып тастап жүрісін үдете түсті. Әбден бұрлыққан бота тәлтіректеп барып зорға көтерілді де анасына кейігендей қарлыққан дауыспен боздап-боздап алып тағы да қуды. Күн сайын сан кесіп өткен танымал мекендей аруана жалпақ сордан да сүрінбей шықты. Әлде дағды, әлде көкірегінде жатталып қалған туған жердің топырағынан ба, жол танабынан жаңылған жоқ. Жүрісінен де

танбады, төрт аяғын тең сермеп тастап жортып барады. Бірте-бірте қашықтап қалған ботасына да қайырылмады.

Мырзағали мен Шолақ бордан өтіп, қалың жантақты еңкуге жеткенде аруана сүрініп барып, омақаса ұшып түсті. Иек астында жиегінде жалғыз аяқ жолдың сілемі қалған терең ор бар еді. Аруана орнынан қайта көтерілгенше ботасы да тақымдап кеп алдын кескен. Ат тұяғының дүбірі жақындағанын сезіп, аруана бір сәтке дағдарып тұрды да ақыры ботасын желкесінен тістеп лақтырып жіберді. Жолдан жазып, түйенің тура жарға қарай тартқанын көрген Мырзағалидың аһ деуге шамасы келмей қалды. Астындағы атын борбайлап-борбайлап алдынан көлденең кеспек болып еді, үлгермеді. Ағынмен келген аруана аяғымен ауаны қармап, тапырандап барып ор ішіне жоқ болды. Жалма-жан атып тұрған ботасы да көз алдында ғайып болған енесін іздеп таба алмай боздаған күйі бір орында шыр айналып безек қақты. Шолақ аруана сүрінген суыр інінен ағызып өтіп жар жиегіне жете бере аттан қарғып түсті де, қолын ербендетіп Мырзағалиға әлденені айқайлағандай болған, бірақ, шал тас керең болған адамдай түкке түсінбей, төбеге ұрғандай тұрып қалды. Құлап қалатындай-ақ ердің қасынан ұстап алыпты. Тек Шолақ қынынан сала құлаш кездігін суырып алғанда ғана жан дауысы шыға айғайлап жіберді де мәстек шабдарға қамшы басып еді, шаршаған ат шалдың осыдан артық дәрмені жоқ екенін сезіп тапжылмай қойды.

Күн көзі балқып тұр. Дүниенің апшысын қуырып, азынай соққан аңызак тілді ауызға сиғызбай барады. Шабына жабысқан шыбын-шіркейді тепкілеп-тепкілеп қойып шабдар мәстек те сұлық қалыпты. Ат жалына етпеттей құлаған шал ағыл-тегіл ұзақ жылаған. Есін жиғанда сары бота да жар жағалап жылап жүр екен, енесінің иісін сезсе керек. Қыр астынан құйын шықты да жол үстіне жете бере құлады, енді соны жалғастырғандай екіншісі көтерілді де бірте-бірте бүйірі қомпиып, ысқырып өте шықты. Шал танауына жалынның иісі келді.

0575 Құнысқан шүйкедей шал қыр басынан көз алмай ұзақ отырды. Ту сыртынан тықыр естілгенде барып басын көтеріп еді, бота екен, байқұстың түрін көріп, енді қайткенде де құдыққа тез жетудің қамын ойлады. Домбыққан бет-аузынан сипады, тағы да төңіректі шолды. Тым-тырыс. Көз ұшынан аспанға тік шаншылған боз түтінді көрді, жер өртеніп жатса керек.

— Мезгіл әлі шаңқай түс екен, — деді ішінен. Сосын тағы да қайтар жолдың азабын есіне алды. Қай тұста ауыл, қай жерде құдықтың барын есептеп шықты да ең төтесін таңдады.

— Бұйыртса кешке қарай құдыққа да жетерміз, — деді. Еңсесін көтеріп, шылбырын жинады.

Шабдар мәстек пен сары бота қатар қозғалды. Ат тұяғынан бозторғай ұшып шықты да шыр қағып ұясына қайта қонды. Мырзағали тізгінін тартып соныдан соқпаққа түсті.

— Құдыққа жетсек ауылға тіке тартамыз. Ең қымбаты алғашқы құдық қой. Ар жағына онша қинала қоймаспыз.

0580 Бұлар жалпақ сордан өте бергенде арттарынан Шолақтың бақырған тарғыл дауысы естілді. Бір түйені жәукемдеу бір адамға қиын да, көмекке шақырса керек, бірақ, Мырзағали қайтып қайырылған жоқ.

— Ауылға тезірек жетейік. Біз барғанша Әсима байғұс та кірпік ілмей күтетін шығар...

Сүріне-қабынып сары бота да митыңдап келеді. Дамылсыз боздап, жан-жағына жалтақтай береді, анасынан біржола көз жазып қалғанын сірә сезбейтін секілді. Қамшы үйіртпей, қайыру жасатпай елпең қағады, өйткені қыр астында оның да туған ауылы, өскен отаны бар, ту соңау Маңғыстауды иісінен іздеп, қайыру бермей кеткен анасы сияқты бұның да қайда салсаң қайтып келе беретін туған жерінің топырағы жатыр

алдында.

Ақселеу Сейдімбеков

2.2.8. Ойсылқара

0585 Қожабек қарттың өз кіндігінен өрбіген сегіз перзенті бар. «Ата — бәйтерек, бала — жапырақ» дегендей, биыл оныншы класта оқитын ең кенжесінен басқасының бәрінен де немере сүйді. «Бесіктегі баланың күлгенін көрген бір мұрат, алдынан түсіп атаның жүргенін көрген бір мұрат, тәңірінің мұнысына да шүкіршілік» деп отырады Қожекең.

Сол немерелерінің ішінде Қожекеңнің оң тізесіне отырып алып, ертек тыңдамай өскені, әй, жоқ шығар. Жоқ шығар дейміз-ау, соның қай-қайсысының да «ертек» деп емініп атасының аузына қарап өскені хақ. Солардың бәріне де Қожекеңнің айтары бір ғана ертек, ол — жарықтық түйе туралы болатын. Бір кереметі, Қожекең осы ертекті айтудан жалығып көрген емес. Керісінше, әрқашан жаңа ғана айтып отырғандай: «Түйем-түйем, қайда барасың? Оты-суы мо-о-ол жерге барамын», дегенде дауысын мақамдай созып, ойлы көзімен қиял-ғажайып дүниесін шолғандай ерекше шабытпен әңгімелейтін. Асықпай, дәмін кіргізе айтылған ертек бала қиялына қанат бітіріп, желмаяның жібек шудасына оранғандай, атасының мол пішілген шалғайына еніп бұйыға маужырар еді. Осы сәт атасы жағымды қоңыр дауыспен ақырын ғана бір қарапайым сарынды бастайтын. Оның да сөзі түйе болатын.

Түйе-түйе түйелер

Тұзың қайда түйелер

Балқан таудың басында,

0590 *Балды қоян қасында...*

Еніп кеттім еңіске,

Қойным толды жеміске,—

деп келетін ұзақ өлең кәусардай төгіліп, самалдай желпіп, немересін тәтті ұйқының құшағына алып кіретін.

Осы бір шалғай ауылдағы шағын шаңырақ астындағы қарапайым көрініс — мынау байтақ әлем, кең дүние дидарында «Бақыт» деген шынымен бар болса, ол — осы болар дегізгендей еді.

0595 ...Соңғы кезде Қожекеңнің Нұрбектен туған немересі де атасының ертегіне аққұла бауыр басып алған. Нұрбек — Қожекеңнің кенжесінің алдындағы баласы. Биыл көктемнен бері сол Нұрбекін совхоздың алып кел, шауып кел жұмысынан біржолата босаттырып, өзіне көмекші етіп алған. Онысы «Алтыға дейін бала ерке, алпыстан кейін шал ерке» дегені емес, осынау ескінің көзіндей сыны мен сыры кәрі көкірегіне жиналған ата кәсібі — түйешілікке өкше басар бір ұрпағының көзі қаныға берсін дегені еді. Әке — балаға сыншы ғой, қателеспепті. Келіні де үлкенінің аузына қараған, от басының ұжымын пір тұтқан, ақжолтай бала болып шықты. Биыл әкелі-балалы екі үйлі жан қолдаса жүріп бір ботаны шетінетпестен, өз алдарына көшкен елдей қара-құра болып жайлауға шығып қайтты. Мына Нұрбектен туған немересінің де ертек құмар болуына осы жазда жайлауға атасымен бірге шығып қайтқаны себепші болды. Қожекең малды жайғап келіп, тізе бүксе болды қарсы алдына қаққан қазықтай болып қаздыып, «Ата ертек айтшы» деп емініп отырғаны.

Немересі бүгін де сол әдетпен қырындап-ақ жүр еді, бірақ атасының өңінен бұрын байқамаған реніш табын көріп, бата алмай тайқып шығып кетті. Қожабек қарт ашулы еді, үйге сөйлей кірген:

— Ауыл арасында аяғын шаңдағаннан аспаған өңшең шірік. Нарға — ашамай, қоспаққа — жазы салып көрмеген соң, түйеде несі бар деймін-

ау бұлардың... Әлгі, кешегі күзеуге көшіп-қонамын деп алып кеткен сары інгеннің өркешінен қанын сорғалатып әкеп тастапты. Түйенің белін машинаның қорабы дей ме екен темір-терсекті торсылдатып тией беретін. Қап, обал-ай, обал-ай... түйе тіздеп, тізесін бүктіріп көрмеген өңшең тікбақайлар, сол...

Қарт адамның кейде болмашыға бая-шая болатын мінезі емес, Қожекеннің үнінде тереңнен тепсініп шыққан ашудың лебі бар еді. Керек болса, сары інген өркешінің жырылуы сол ашудың сылтауы сияқты. Мұны ә деп таусыла сөйлеп кіргеннен-ақ жарты ғасырдан бері сырмінез болған бәйбішесі — Әсипан шешей бірден сезген. Мұндайда шалының оңайшылықпен басылмайтынын білсе де, қолындағы септеп отырған бота нөқтасын былай қойып:

— Болды-болды, жүктің малы емес пе, ол түгіл мұрындық нөқта тимеген малдың да жазым болатыны бар... Қойшы әрі, қара аспан орнатпай, балаларымды үрпитіп берекесін алғаны несі, түге — деп жайма-шуақ-татпақ еді. Қожекен шынымен-ақ булығып тұр екен, жанына қол тигізбес асаудай бұрынғыдан бетер шапшып кетті.

0600 — Уа, қойғаны несі, мен кімнің шырқын бұзыппын... Қоймадым ал, «Нарым қымбат, нарымнан да арым қымбат», аузын үріп, аяғын сыпырған малымның арқасына батқан қада менің жүрегіме батады деп неге ойламайды бұл жұрт. «Түйесін қу бас десең — иесіне тиеді», бұл да бір маған көрсетілген қыр болса қалай-ақ шыдарсың. Әкесінен қалған малы жоқ, қаласам — соям, қажасам тоям дейтін шығар... Осында: «Қожабек қартайды, түйе келесін екіге бөліп, тағы бір келе шығарамыз»— деп, желді күні түндіктей желпілдеп жүргендер бар дейді ғой. Тап бір мені жетпіске келгенше жатқызып-тұрғызып жүрген солар сияқты...

Осы кезде Әсипан шешей «жайың белгілі болды» дегендей басын

изеп аз-кем отырды да, тіл қатты.

— Шал-ау, «Өсетін елдің қарты — қазына болар, өспейтін елдің қарты — қазымыр болар» деуші еді, айдаладағы сары інгеннің басын ауыртқанша, келедегі түйені тарыдай шашқым келмей отыр десейші. Онысы несі-ей, біздің апшымызды қуырғанда асығы алшысынан түседі дей ме екен...

— Жә, жетті, ендігі қалғаны сенің табалағаның еді,— Қожекеңнің үні бір түрлі жарықшақтанып жаси шығып еді, іле тамағын кенеп алып, қайтадан ширыға түсті. — Осы елдің түйені түлік санатынан шығарған кезі де болған, бұл күнде сол түйе өрісін толтырып, берекесін келтіріп отырса, соның бәрін бота кезінен нәрестедей әлпештеп, тіл-көзден қорғаштап өсірген мына мен екенімді әркім біледі. Білмесе, біліп қойсын, саба түбі сарқынды жасым қалғанда, қиынын сен көр, қызығын мен көрейін дегізер жайым жоқ. Дайын асқа — тік қасық толып жатыр, шынымен-ақ түйе жайғысы келіп, қолына түкіріп отырғандар болса, мына мен құсап ботасынан бағып-қағып, өркенін түсіріп, мұрнын тесіп, бас білгізіп, сауынға үйретіп, тер төксін. Бәрі бір мұндайды көрмеген жан түйеші болып жарытпайды. Сөз сол...

Қожабек ақсақал осылай деді де түнере ойланып үн-түнсіз отырып қалды. Қазіргі сәтте селдіреп біткен сақал-мұрты үдірейе түсіп, қоңырқай жүзіндегі ашу табы сейілмеген қалыпта. Үй ішіндегілер де тырс етіп бөгде дыбыс шығарса тап бір жаңағы ашуды қайта түртіп оятып алатындай тым-тырыс бола қалған. Тіпті, ертек құмар ерке немереге дейін Қожекеңді алыстан шолып, тәмпіш мұрнын жасқана тартып қойып, аңысын аңдыған сыңай танытып жүр.

0605 ...Қожекеңнің ашуланса ашуланатындай реті бар еді. «Құдайдан келгеннің әрекеті болмайды, адамнан келгеннің берекеті болмайды» деген емес пе, бір кездері осы Бөрлітөбе ауданының шаруашылығы қырық құбылып, қолдан-қолға өткендей күй кешіп, төрт түлік малдың

басы селдіреп-ақ кеткен. Соңғы жылдары ғана аудан шаруашылығы ірге орнықтырып, бұл өңірдің қатал табиғатында орайын тапса тек қана төрт түлік малдан береке табатынына біржолата ден қойған. Сол ден қоюдың арқасында аз жылда аудан еңбеккерлері ақ төбедей үй тігіп, ақбөкендей мал айдап, ел игілігіне өзіндік үлестерін де қоса бастаған.

Төрт түліктің төресі — түйе деген, ойпаңы құмдақ, қыраңы шақат бұл өңірде бағушысы келіссе, түйе түлігінің айы оңынан туады екен. «Мұрындығым түзгеннен болсын, төсегім күлден болсын, бұйдам алалы болсын, жабуым шималы болсын — өспегенде немене» дегенді түйе айтыпты дейтін де сөз бар. Сол тілегі көкте емес жерде болып шықты, қыс болса қыз бұрым Лепсі бойының шұбарын шалып, тораңғы мен талын сыдырып, жаз болса күйреуік пен изенді күтірлете қарбытып, жапырақ жайған шайырды бытырлата жеп; алабота мен қызыл мияны үйіре күйсеп, соры шыққан тұзды ойпаңға ауаған түйе атаулының қос өркеші баладай болып шыға келеді екен. Аз жылда Лепсінің қос қапталы түйе түлігіне толып, енді көктем шықса болды үйірсек буралар бура қотан жасап, әрі өткен, бері өткенге шабына зіркілдейтінді шығарды.

Іс оңға басарда береке деген жалғыз-жарым болып келмейді ғой. Жалғыз түйе түлігі емес, аудан шаруашылықтарында өзге түліктің саны да күрт көтеріліп жөнелген. Шаруашылықтың шығыны азайып, кірісі көбейсе ел көрер игілік те молаяды екен. Соның бір ғана айғағындай болып ағыны қатты Лепсінің бірнеше жерінен әйдінгер көпірлер түсті. Бұрын қыс басында Лепсінің құм жақ қапталына ұйлығын малшылар асау өзеннің қызыл суы жүргенін бір күтіп, тайлақ тасуын екі күтіп онан соң жүруін, шұлғау тасуын, су қайтуын сарыла тосып жүргенде қырдың қара оты қатып үлгеретін. Бұл әсіресе, отыға бастаған ботаға қиын болушы еді. Мал түлігі былай тұрсын, өзеннің қос қапталындағы ел қашан мұз қатқанша бір-бірімен қатынасуы бір мұң болып, мұз қатқан соң да күзер салынып күл төгілуін күтісетін. Қазір олай емес,

жершіл інгендер құныс бел көпірді маң-маң басып өтіп, қалаған өрісінен отын қандырып қайтатын болды.

Төрт түліктің басы көбейе келе аудан малшыларының алдынан бір үлкен қиыншылық шыққан. Қысы-жазы Лепсінің суын сағалаған көп тұяқ осынау құнарлы өзеннің шұбарлы алқабын қу тақырға айналдыратындай хауіп төнген-ді. Жер жарықтық тозса, ауыстыра қоятын киім емес, кенеуін бір кетіріп алса береке болмайтынын әркім-ақ сезіп қиналған.

Осындай қиын шақта тығырықтан шығудың бір тетігі түйе түлігінде болып шықты. Бөрлітөбе ауданының оңтүстік-шығысын орай көсіліп әйгілі Жоңғар Алатауы көк тіреп жатқан жоқ па. Ертеректе осы өңірдің малшылары жаз болса көк сенгір таулардың жонындағы шымдауыт шалғынға бауыр басып, рақатқа батып, қыс болса алыс етектегі құм арасына құлайды екен. Маялап үйіп алар шалғыны жоқ бұл өңірде сол дәстүрді неге жалғамасқа деген ой өзінен-өзі тіленген. Өйтпеске шара да жоқ еді. Ол үшін машина дөңгелегі шыға алмайтын, жолы қиын Көксаз, Суықты жайлауына тек қана түйемен шығуға болатын. Бөрлітөбе ауданындағы өзге мал басына қоса түйенің де қатар көбейтілуі осындай қажеттіліктен туып еді. Үй жиһаздары мен ауыр мүліктерін қыстауда қалдырып, бірер түйеге киіз үйі мен ең қажет заттарын артып алып, лып етіп жайлауға желпіне шығып қайту шаруашылықтар үшін пайдалы бола бастады. Алдымен мал семіртіп, қатал қысқа жайлаудан қонданып оралса, екіншіден, бұл өңірдің қыс баласына тебінмен шығатын малына Лепсі бойының ащылы-тұщылы оты тұнған қалпында аман сақталатын болды. «Тәңірінің құдіретінен көрем десен — тауға шық» дегендей-ақ, жайлауға шыққан малшылардың ұжымы жарасып еңселері көтеріліп, қарын-қарын май, қап-қап құрт-ірімшік жинап алу бір игі дәстүр болып, төрт түліктің қадірі артып қайтатын. Шаруашылықтың мұндай ырғағына көшкелі қой, жылқы, түйе түлігі таза пайда түсіре бастады. Осылардың ішінде

саны аз болса да, таза пайдаға ең қомақты үлес қосқаны түйе түлігі болып шықты. Түйе санын күрт көбейтуге бөрітөбеліктер осылайша ден қойып еді.

0610 Әрине, жақсы ниет өздігінен жүзеге аспақ емес түйе басын көбейте алар, жуан сіңір атанға бас білдірер жампоз інгенді сауынға үйретер, ең арғысы ашамай, ыңыршақ салып, жазылуды көрсетер кезі қарақты адам керек болды. Шүкір, ел ішінің ежелгі тәжірибесі үзілмепті, тал бойына тұтас бір ғылым мен мәдениеттің саласын жинақтағандай, өз ісінің академигі сияқты қарттарымыз бар екен. Соның бірі Ерболғанов Қожабек ақсақал еді.

Түйеші болуға Қожекең бәлсінген жоқ, қайта құлшына кіріскен. Қаракшылы түйедей ауылдың қадірлі қартының үлпілдетіп бота күткені сырт көзді қызықтырмай қалған жоқ. Кешікпей-ақ ауылдың тепсе темір үзгендей қайратты жігіті, жас коммунист Қасымов Кәкен де келіншегі Любамен бірге өз алдына бір табан түйе жаюға тілек білдірісті. Әрине, бұл тілекті М. Горький атындағы совхоздың басшылары құшақ жая қарсы алды. Әсіресе, ботадай елпілдеп қуанған Қожабек ақсақал еді. Қартайған қарағайдың орнына жас шыбық өседі деген осы да, өкше басар ұрпақтың көне дәстүр бүлдіргесін білегіне іліп, суырылып шыққаны Қожекеңді бір жасартып тастады. Жай қуана ма, өнегелі қарт жоқ жерде өнерлі жастың да жоқ екенін жан жүрегімен сезініп, ертелі-кеш Кәкенге білгенін үйрететін болды. Малға жарлылық — жарлылық, ақылға жарлылық — сорлылық қой, Кәкен болса өзге үшін істеп, өзі үшін үйренуден жалықпайтын зерделі жас екен, кешікпей-ақ Қожабек қарттың бір баласындай болып кетті. Пай-пай, өзінің де түйе түлігіне деген ынтасы аққұла-ау. Сол ниетіне біткен шығар, соңғы үш-төрт жылдан бері Кәкеннің баққан түйелерінен аппақ қардай боталар да көп туатын болып жүр. Қазірдің өзінде жетпіс алты ақ түйесі бар. Ендігі арманы осы бесжылдықта бүткіл келені ақ түйеге айналдыру. Несі бар, бір кезде түйе түлігінің тым болмаса жалғыз келесі болса екен деп

армандаушы еді, енді міне ақ түйенің көбеюі жақсылықтың нышаны екеніне күмән болмаса керек. Сол Кәкеннің бұл күндері омырауында «Құрмет Белгісі» ордені жарқыраса, есігінің алдында 1979 жылы облыстық слеттен алып қайтқан «Жигули» жұтынып тұр.

М. Горький атындағы совхоз шаруашылығының шырайын келтірген бүгінгі екі келе түйе, міне осылай пайда болып еді.

Соңғы күндері Қожекен мен Кәкеннің бағымынан үшінші түйе келесін бөліп шығарды деген әңгіме гу ете қалды. Алғашқыда Қожекен: «Е, несі бар, түйе жарықтықтан шеккен зардабымыз жоқ қой, біз оның қас-қабағына қарап едік, ол да бізді ренжіткен жері жоқ. Шығарсын үшінші келені, жөн-ақ» деп еді. Сонда жаңалықты жеткізуші отырып: «Жо-оқ, бұл сіз бағып отырғандай жай түйе бағымы емес, өңшенінгеннен құралатын сауын келесі болмақ. Ол үшін қазіргі екі келе ішіндегі інген атаулыны сүзіп алатын көрінеді, — деген. Осы хабар Қожекенге шаншудай қадалды. «Ау, сонда ішінде ботасы мен тайлағы жоқ, бұзбашасы мен буыршыны жоқ, мырза қоспағы мен жампозы жоқ, тек қана бурасы зіркілдеген, атаны күрпілдеген түйе келесі қалмақшы ма?. Түйе түлігінің үйір құрап өсетін мал екенін бұлар білмегені ме. Жарайды, сауын бағымы болсын-ақ дейік, болдырғысы келсін-ақ дейік, сонда ботасынан бағып-қағып, қас-қабағына қарап, бауыр басып, әрқайсысына ат қойып, айдар тағып, сыр мінез болған бұлақтай інгенін қай түйеші оп-оңай бере қояды екен. Берген күнде түйе түлігінің өз иесін танитын үйірсектігін қайда қоярсың. Жат адамға желінін ұстатпақ түгіл, жел жағынан жүрсе исініп кететін жарықтық емес пе. Апырау, осыны да білмегені ме? Шұбат сапырып, шаруашылыққа пайда келтіріп, ел-жұрттың алғысын аркалау үшін, тым болмаса түйе қотанына тері тамған адамға сенім артса керек еді. «Өзім білем дегені — басына салған ойраны, өзге біледі дегені — тастан соққан қорғаны» деуші еді, тым болмаса түйе түлігінің тілін білуші еді деп ақылдаса салса қайтеді екен. Осы заманда өзін бір ойлап, өзгені екі ойлаған ер —

нағыз ер емес пе. Әлде, шырынын сорған соң сүйегін тастайтын өріктей керегіміздің болмай қалғаны ма...» Ауыл арасының алып қашпа сөзі Қожекенді алғашқыда осы сияқты ойға шомдырды.

Сол ой Қожекеннің бір бүйрегін қорғасындай басып жүруші еді, бүгін түстен кейін совхоз директоры шақырып жатыр деген хабар алды. Кешіккен жоқ, барды. Директор Туғанбеков Батырбек шаруаның ығын білетін, бұл күнде жігіт ағасы болғанмен Қожекеннің, көз алдында өскен бала ғой. Кеңседе совхоз партия ұйымының секретары Әнуарбеков Асанмұрат та отыр екен. Ол Қожекеннің немересі құралпылас жас жігіт.

0615 Батырбек қысқа қайырым тілмен амандық-саулық сұрасқан соң, бірден шақыртқан шаруасына көшті. Сауын түйелерді бөлек шығарғысы келетіні де, ол үшін саулы інгендерді сұрыптап алмақ ойларының бары да рас болып шықты. Бұған не десін, Қожекен жалтарып-жасқануы жоқ шыраймен келісе алмайтынын, түйе түлігін өз қолымен төлдеткен жанның ғана сауа алатынын, сон-соң қолында қалатын өңшең бура мен атанның бағуы қиын болатынын, әсіресе үйірсек буралар бауыр басқан үйірін уайымдап қатып-семіп қалатынын айта бастап еді. Батырбек те жақтырмаған шырай таныта сөзге араласты.

— Ойбой, Қожеке-ай, қайдағы жоқ проблеманы қойдай өргіздіңіз ғой. Түсінемін, қолбала інгендеріңізді қимай отырған шығарсыз. Түйе түлігі бұрынғыдай емес, басы көбейді, совхоз экономикасының табысты көзіне айналды. Міне, биылғы жарты жылдықтың өзінде, — Батырбек осы кезде алдында жатқан қағазды сұқ саусағымен нұқып қойды, — 5 мың 300 сом таза пайда келтіріп отыр. Енді бір ыңғай жүні мен етіне, көш-қонға бола пайдаланып қоймай, шұбатын да құлаштай сапырып отырса нұр үстіне нұр емес пе.

Қожекең бұл сөздің де қисыны бар-ау дегендей болмашы бас изегені болмаса, іштей райынан қайтпаған күйде қалды. Райынан қайтар-ақ еді, ортақ игілікті директордың ешкімнен кем ойламайтынын да біледі, бірақ, түйе түлігінің жаратылыс қасиетін тым терең білетіндігінен болар, бәлкім, шынымен-ақ ботасынан мәпелеп өсірген сыралғы інгендерін басқаға сеніп тапсырғысы келмейтіндіктен болар, әйтеуір өз жүрегіндегі ойды өзі жөн көрген күйде шықты.

Сол бетінде жабырқау көңілмен үйге келгенде өркешінен қаны сорғалаған сары інгенді көрмесі бар ма. Қожекеңнің ыстық-суықты көп көрген кәрі жүрегі дүңгірлей соғып, тұла бойын қайдағы жоқ ашудың буып-ақ тастағаны.

Қазіргі сәтте үйге сөйлей кіріп, үй ішінің апшысын қуырып, немересінің ертектен қағылуында осындай себеп бар еді.

0620 Қожекеңнің сол күні тамаққа да зауқы болмады, төсегін ертерек салдырып жатып қалды. Көпке дейін ой соқты болып жатып, көзі ілініп кеткен екен, түсіне сары інген кіріпті. Өркешіндегі жарасы әлдеқашан жазылып, енді міне, көрген жанның көзін қарықтыратындай ақ бота тапқан екен дейді. Оны үкілеп, жабулап, сырт көздің сұғынан қызғыштай қорғап жүрсе қайдан сап ете қалғанын кім білсін, бір сакалы өскен, шашы иығын жапқан еркек мәнзелдес біреу киіз үйдің жабығынан үңіліп әлгі ақ ботаға қарайды. Алда тәңір-ай, көз тиетін болды-ау деп, дереу тұз алып, ақ ботаның басынан айналдырып, «тфә-тфә» деп шыр-шыр болып жатқанда оянып кеткені. Ақ ботаның түске енуін іштей жақсылыққа жорыды.

Бұдан кейін ұйқы келу қайда, оның үстіне күндізгі кеңседегі әңгіме есіне түскенде кірпігі-кірпігіне айқаспай қалды. Сол бетінде көрер таңды көзімен атқызып, құлқын сәріде бір аяқ шұбат құйғызып ішті де, атқа қонды. Әсипан шешей де шалының бұл қылығына көңілі алаң болып, іштей уайым еткенімен, жолын кеспейінші деп қайда баратынын

сұраған жоқ.

Қожекең атының басын Лепсінің төменгі жағында қой өрісіндей жерде күзеуде отырған Кәкеннің үйіне бұрған. Ендігі ойы осы совхоздың екінші келе түйесін бағып отырған беделді жігіт, өзінің өкше басар шәкірті Кәкеннің пікірін білу. Әрине, Кәкеннің мұны жақтап шыға келетінін көңіліне медет етіп келе жатқаны да рас еді.

Күзгі шықтың лебі білінген таңғы таза ауа Қожекеңнің сарайын ашып, еңсесін көтергендей болды. Әншейінде сауысқаны шықылықтап, саршұнағы шақылдап жататын Лепсінің шұбарлы қапталы шыртыныштыққа шомған. Жалғыз жолаушының ойды серік ететін әдеті, Қожекеңнің есіне осы Кәкеннің алғаш түйе келесін алған жылғы қылықтарының түскені. Бір күні келіп тұр: «Менің боталарым шидей болып қатып-семіп барады, өздері енелеріне құлықсыз жағысып, әлсін-әлсін күшене береді», — дейді. «Ой, тәйір-ай, өркенін тастай алмай жүрген ғой» десе, «Өркені деген не?» деп қарап тұр. Сөйтсе жас ботаның ішінде «Өркен» деп аталатын ұзын тоңғақ болатынын, оны тастау үшін бота аузына жылқы майын немесе шыжғырылған қой құйрығының майын құю керек екенін білмейді екен ғой. Кәкенді білмейсің деп кінәлаған жоқ. Оған не кінә бар, ол ес біліп, етек жапқан кезде түйе түлігі бұл өңірден құрып кете жаздаған жоқ па.

Тағы да бірде: «Қожеке, бір нәрсе сұрайын деп едім» деді. Айтарын айтып қалса да, сұрауға қысылатын сияқты. «Е, сұрай ғой» деген. «Бүгін бір газет кісісі келіп еді, түйенің жасына, жынысына, тұқымына қарай қалай аталатынын сұрағаны. Осы бір ойламаған сұраққа жібі түзу жауап бере алмай жерге кіріп кете жаздағаным. Ішінен түйешім-ақ екенсің деп кекеткен болу керек», — деді. Қожекең бұл жолы іштей өзін кінәлаған. Өзінше түйе түлігінің жай-күйін үйретушімін деп босқа күпініп жүреді екен. Апыр-ау, сонда түйе түлігінің жыныс-жасына қарай атауын үйретпей тұрып, неменеме білгішсінгенмін деп Қожекең

пұшайман болсын. Содан асықпай отырып, білгенін тәптіштей айтқан.

0625 — Түйе дегеніміз қой, жылқы дегендей жалпы атау ғой. Түйенің жаңа туған жас төлі бота делінеді. Еркелеткенде ботакан, боташым дейді. Ботадан кейін бір мен екі жас арасында тайлақ болады. Одан әрі түйенің сұлуланған еркегі — құнан атан, немесе атанша, дөненатан, бесті атан, атан делінеді. Төрт жасқа дейінгі сұлуланбаған түйені буыршын десе, одан әрі айыр өркеш болса бура, жалғыз өркешті болса үлек немесе нардың бурасы дейді. Тайлақтан өтіп, бураға қосылар шақтағы ұрғашы түйені бүлдіршін немесе бұзбаша дейді. Тіліміздегі «бұзбаша кезін сүзбесе буыршын бұйдасын үзбейді» деген сөз содан қалған. Ақ түсті бұзбашаны айрықша қадірлегендіктен көп ретте бүлдіршін деп атайды. Қайып кеткен түйе түлігін қайымалы дейді. Ал, боталаған түйені жасына қарамай-ақ айыр өркешті болса інген, жалғыз өркешті болса аруана, мая немесе нардың інгені деп атай береді. Айыр түйенің асыл жақсысын жампоз десе, нардың тектісін жампоз нар дейді. Енді, нар мен айыр түйенің арасынан туған тұқымның да жыныс-жасына қарай өз атауы болады..

Бірде Алматыдан келген ғалым жігітпен әңгімелескені бар. Соның, айтуына қарағанда мына батысымыздағы елдердің ғалымдары соңғы кезге дейін нар мен айыр түйенің арасынан тұқым алуға болмайды деп келсе керек. Ал көшпелі қазақ ежелден-ақ нар мен айыр түйе арасынан небір асыл тұқымдар өрбіткен ғой.

Мәселен, таза қанды үлек пен айыр түйе арасынан туған түйенің еркегін бекбатша, ұрғашысын — қолбатша дейді. Бұларды кейде, айыр түйе мен нардың, барлық жақсы қасиеттерін бойына жиғандықтан біртуған депте атайды. Біртуған мен нар арасынан туған тұқымды кезнар десе, біртуған мен айыр түйе арасынан туған тұқымды қоспақ дейді. Мұндай қоспақтың өркеші не біреу емес, не екеу емес, әрі-сәрі болып туады. Егер қоспақ өркешінің түбі тұтаса біткенмен, айыры кендеу болса, ондай түйе мырза қоспақ атанады. Әдетте, қоспақ пен

айыр түйенің арасынан тәуір тұқым тумайды. Жазатайым туа қалса жүні тықыр, күші жоқ, суыққа осал болып келеді де қазақ түйешілері оны жарбай, соқпақ, қылағай, кірісті қоспақ, қисықтөс, күлге шөгер деп жер-жебіріне жетіп, кемсіте атап тезірек тұқымын құртуға тырысады. Түйе түлігін шақырғанда көс-көс, қайырып немесе айдағанда шу-шу, шөгерерде шөк-шөк, суарарда сорап-сорап деп дыбыстайды. Асыл текті түйенің басы жебелі, көзі шаралы келеді. Нар түйенің сүті мол, күші жойдасыз ғой, айыр түйе болса жүндес, шудалы, суыққа төзімділігімен қадірін арттырады. Осындайда еске түседі, ертеректе, осы Көксаздың етегіндегі терең шұбарлы сайда бір үйір түйе қысқы боранда күйіс қайырып, жусап жатады ғой. Бұл өңірде Ебінің желі, Сайқан желі деп аталатын, қаз жұмыртқасындай тасты ұшыратын әйгілі үскіріктің бары мәлім. Сол үскіріктің бірі үріп тұрса керек. Заңғар таудың қары көшіп, сай табанындағы түйелерді басып қалады. Малдың қас-қабағына қараған ел санын соғып, бір үйір түйені өлдіге санайды. Арада бір ай мұғдары өткенде әлгі сай табанындағы сіреу қардың әр жері үкі көздене тесіліп, бу шығады дейді. Ауыл адамдары құрыққа сырық жалғап, үкі көз тесікке жүгіртсе, былқылдап түйеге тиеді. Бұл кезде күн жылынып, қар да ағыл-тегіл, ери бастайды. Содан ай жарым дегенде көздері жәудіреп, мойындары сорайып әлгі сай табанында қалған түйелер көріне бастайды ғой. Өз майын өзі жеп, ішінің қырындысына дейін күйіс етіп қайырған түйелердің аузы борсып кетіпті. Солардың ішінде қар көшкіні соққанда құлағандары өліп, шөгіп жатқандары мал болып кетеді. Өне, айыр өркеш түйенің құдіретін қараңыз. Міне осындай қасиеттері үшін көшпелі ел түйе түлігінің басын көбейтіп, тұқымын асылдандыруға айрықша ден қойып отырған. Ел ішінде атакты түйелі байлар да болған. Олар түйесі көбейген сайын сырт көздің сұғы тиеді деп қорқып әрбір жүзінші түйенің көзін шығарып отырған. Сонда «неше түйесі бар» деудің орнына «неше соқыры бар» деп те сұрайтын дәстүрі болған. Е-ей, тәйір-ай, ол да бір малды жанға балатқан қиын кездің ырым-жырымы да...

...Қожекен осы сияқты ой жетегінде келе жатып шәу-шәу еткен ит дыбысына елең етіп, еңсесін тіктеп алды. Лепсі табынындағы тал мен тораңғыны ықтасын етіп отырған Кәкеннің үйінің түңлігінен шүйкедей созылып, түтін көрінді. «Ерте тұрған жігіттің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» —деп Қожекен ризашылықпен күбір етті.

Атын тебіне түсіп, Қожекен тақалып келсе Кәкен мен келіншегі есік алдында екен. Екеуі де бір серейген саркідір құнан атанды айналшақтап күйбеңдеп жүр.

0630 — Уай, мұны неге өбектеп жүрсіндер? — деген Қожекеннің ашық үні таңғы тымық ауада самбырлай естілді. Кәкен үкідей ұшып келіп, сәлем беріп, Қожекенді қолтығынан демеп аттан түсірді. Люба да жылышыраймен елпілдей амандасып жатыр.

— Мына бір құнан атанның сұлуланғанына біраз болып еді, — деді Кәкен, — күзгі шықтың салқыны тиген-ау деймін, ұмасы күп болып ісіп кетіпті. Екі күн болды ала отты болып тұрғаны.

Қожекен тақалып келіп қарап еді, шынында да ұмасына суық тиіп, іскенге келеді екен. Бұл талай көрген құқайы ғой. Мұның жарасы жеңіл. Жалпы түйе түлігі ауыра бермейді, ауырса мейлінше, ауруға осал келеді. Қожекенге түйе ауруының небір сыры мәлім. Шындап кетсе, түйе малында кездесетін кара без (жамандат), сарысу (су ауруы), тілбас (аусыл), құмыр (өкпе құрт), сүмек (жілік құрт), көк жорға (буын ісігі), қотыр, қоскіндік сияқты ауруларға өзінің де ем-дом қолданатыны бар. Оның жанында сұлуланған түйенің шабы істі деген не тәйірі.

— Мына Қысқаштың сайында, — деді Қожекен шығыс жақтағы құж-құж қоңыр бұйратты иегімен нұсқап, — усойқы мен итсигек тұнып тұрған. Соны көбірек етіп отап әкел де өрте. Сонсоң қоламтасы сөнген ыстық күлдің тұсына түйенің ұмасы дәл келетіндей етіп шөгер де, құрым кигізбен қымтап жауып таста. Бір терлесе болды, ісігі қайтып

кетеді.

Осы кезде сөзге Люба араласып әлгі емнің оңайлығына қуанған шыраймен:

0635 — Е-е, біздің Кәкен ендеше уайым етіп әлек болып жүрсе, — деді.

Қазіргі сәтте Кәкен де, Люба да Қожекеңнің айтқан емінің қонатынына күмәнсіз сенген, бір тығырықтан оңай шыққанына іштей көңілдерін демдеген күйде еді.

Күзгі қарбаласта ырғалып-жырғалып отыратын күй бар ма, Қожабек қарт келген шаруасына бірден көшті.

— Бұл заман қарның ашса жылайтын заман емес, қадірің кетсе жылайтын заман ғой, Кәкен шырағым. Шүкір, қадірсіз емессің, — деп сөз бастай беріп еді Кәкеннің жымыып күлмесі бар ма. Қожекең дереу еңсесін тіктеп, бір сәт ежірейе қарап қалды да:

— Әй, күшік, мен ерігіп келгенім жоқ, саған да, маған да қатысты шаруамен ақылдасқалы келдім. Онысы несі-ей, тап бір жүгірт-жүгірт ойнағандай ыржың қаққаны, — деді.

0640 — Жо-жоқ, Қожеке, кешіріңіз, — деп шын ыңғайсызданған шыраймен енді Кәкен сөйлеп кетті. — Алдыңызды көп көріп, сыралғы болған соң шығар, не айтпақ екеніңізді біліп отырған соң күлгенім ғой, кешіріңіз.

— Ал, не айтпақ екем, — деді Қожекең, білсең сөйлей бер, нендей пікірдесің дегендей.

— Сауылатын түйе келесінің жайы ғой, — деп Кәкен енді шыншыл жүзін бұра отырып тіл қатты. — Мен де естіп жатырмын. Несі бар, совхоз, аудан басшыларының бұл қадамы тек қана құптауға лайық іс-ау деп түйдім. Рас, өзге малдай емес, қол күтімін көп көрген түйе түлігін

қимайды-ақ. Шынымды айтсам, сабалақ жүнді саркідір атандардың өзінің бота кезіндегі қылықтарының еске түсетіні бар, бірақ қимағанмен бола ма, қазірдің өзінде келеміздегі бастың өзі 150—200-ден асып кетті. Ол да ауырлық ететіндей. Сауынға деп інген бергенмен өз келемізде де сауылатын, боталайтын інген қалады ғой. Бәрінен де қуаныштысы — ауылымызда шұбат сапырылып, елдің аузының аққа тиетіні ғанибет қой. Шаруашылықтың пайда шегіп жататыны өз алдына. Демек, Қожеке, өзіңіз жайған дастарқанның молайып, өзіңіз бастаған игі істің өркен жайғаны осы емес пе.

Кәкеннің сөзін Қожекең бөлмей ұйып тыңдады. Жөн-ау, тегіс-ау дейтін пейілін де елп етіп білдірген жоқ, Любаның жаны қалмай көрсеткен ықыласын сыйлап, бір аяқ шұбат ішті, атқа қонды.

Дәл қазір Қожекең еңсесін басқан ауыр жүкті сілкіп тастағандай қунақ көңілмен қайтып келе жатты. Астындағы аяңшыл аттың жайлы жүрісіне тербеліп, өзі білетін, бір ғана түйе туралы айтылатын әуенді ыңылдап қояды. Ыңылдап келе жатып іштей өзіне-өзі мақұлдатып, Кәкеннің айтқаны да жөн-ау дейді.

0645 Сол күні мал қораланып, ел орынға отырған кезде әдеттегідей Қожекеңнің оң тізесіне қонжиган немересі емініп ертек тыңдады. Қожекең бұл жолы да мұнан бұрын талай немересіне айтқан түйе туралы ертегіні айтты. Бұл жолы да жаңа ғана айтып отырғандай: «Түйем-түйем, қайда барасың? Оты-суы мо-о-ол жерге барамын.» дегенде даусын мақамдай созып, өзгеше бір пейілмен әңгімеледі.

Осы бір шалғай ауылдағы шағын шаңырақ астындағы қарапайым көрініс — мынау байтақ әлем, кең дүние дидаарында «Бақыт» деген шынымен бар болса, ол — осы болар дегізгендей еді.

2.2.9. Қыңыр Ботақан

(Қазақтың халық ертегісі ізімен)

0650 Ата балаға сыншы келеді. Оның мінез-құлқын, аяқ алысын байқап, ақыл-кеңес беруден әсте жалықпайды. Өмірде көрген, түйгендерін алға тартып, өнеге етіп, айтып отырады. Әсіресе аталары мен әжелерінің бір жағы ертегі, екінші жағынан тәлім боларлық әңгімелері аса құнды-ақ. Сондай әңгімелер үй жануарлары жайында еді. Көп жыл бұрын бізді жинап алған атамның былай деп әңгіме шерткені бар.

...Сен әлі кішкентайсың. Сонда да түйенің баласы — сүп-сүйкімді ботақанды көргің келсе онда көзіңді ақырын жұмып, көз алдына тауықтың жұмыртқадан жаңа шыққан кәдімгі сары балапанын елестетші. Бойы тап сенің бойыңнан биік болса да ботақан жүнінің нәзіктігі аумаған сол сары балапандікіндей. Жұп-жұмсақ, мәп-майда, үлбіреп тұрады. Ал екі көзі тура сенің көзіңдей мөлдір, қап-қара. Мінезі қандай биязы, ал тайраңдап ойнақ салған кезіне кезіксең, еріксіз өзің де оған қосылып кете жаздайсың.

Бірақ өзіңдей әдепті, сүйкімді балалар көп болғанымен, кейде сотқар, сотанақтарымыз да кездесетіні рас. Сол сияқты әлгіндей биязы мінезді, моп-момын ботақандар болғанмен, айтқанға бір көнбейтін қыңырлары да болады бұл өмірде.

Міне, тап осындай бір ботақан болыпты. Бірде семьялы түйе өздерінше серуендеп, табиғаттың сұлу көркін қызықтауға қырға шығады.

— Бізбен бірге серуенге жүр, — дейді атан түйе баласына.

0655 — Бармаймын, — дейді ботақан қыңырлығы ұстап.

— Жүре ғой, ботақаным, — деп інген де бәйек болады.

— Жоқ, бармаймын! — деп ол одан сайын бұртияды.

— Жүрсеңші енді, мен саған тәтті жеміс теріп беремін, — дейді тайлақ тәтесі.

— Бармаймын, дедім — бармаймын!—деп теріс айналады ол.

0660 — Ендеше біз сенсіз-ақ серуендей аламыз, — дейді де үшеуі жүріп кетеді.

Сөйтіп ботақан үйде жалғыз қалады. Жалғыз қалған соң, іші пысып, аулаға сыймайды. Енді еріксіз қыдырғысы да келеді. Қыдырғысы келгендігі сондай, тіпті туыстары әдейі тастап кеткендей-ақ оларға бұртиып, бұрышқа барып біраз тұрады. Салпы ернін жыбыр-жыбыр еткізеді. Сөйтеді де:

— Мені бәрі тастап кетті ме — тастап кетті, ендеше бұдан былай түйе баласы болсам, атымды өзге қой! Енді мен ботақан болмаймын, — деп бекінеді ол.

«Аф» деп жақсылап бір бық етеді де «сонда мен кім боламын» деп ойға шомады. «Бұқа болсам ба екен, ә?» Ол сол жерде өзінше көзін алартып, күжірейіп келіп ауладағы бағанды сүзеді-ай келіп. Ол ол ма, үйілген қоқысқа жүгіре барып, күлін көкке бұрқырата бастайды. Аумаған бұқа. Жаңағы тап-таза денесі қап-қара күйе болып шыға келеді. «Өй, құрысын, бұқаң да оңып тұрған жоқ екен. Басымды жарып, көзімді шығарып ала жаздадым ғой» деп ойланып қалды.

Сол кезде дәл жанынан екі құлағы селтең-селтең етіп, бір серке секектеп өтіп бара жатады. Ботақан ешкілер жайында көп естіген. Сүті бал, жүні жібек, сойсаң ет, еркелетсең ерке, малдансаң серке деп білетін оларды. Тастан-тасқа секірген серкесінің ойыны қандай. Қырық қасқырды алдап соққан айласы және бар. Ботақанның оған

қызыққандығы сонша:

0665 — Міне, мен кім боламын, — деп серкеге ұқсап, секіре жөнелді. Құлағы ептеп ұқсағанымен, қос өркеші түйенің жабуындай желп-желп етеді. Ебедейсіз денесі мен балпақ аяғы серкенің жанында ұнамсыз-ақ. «Қой, серкесі құрысын. Жұрт жай мақтайды екен ғой. Серке болу аса қолайлы емес екен», дейді ол ішінен. Сөйтеді де ілгері жүріп кетеді.

Ауылдың шет жағындағы жасыл алаңда «Соқыртеке» ойнап жатқан иттерге кез болады ботақан. Олардың күзет күзетіп, шанаға жегіліп, қызмет етіп, талай қасқырды жамбасынан түсірген, кезге түсер даңқын жақсы біледі, «міне, маған лайықтысы ит болу екен, мынау ойындары қандай ғажап!» деп елпеңдеген ол:

— Сендермен бірге ойнауға бола ма? — деп өтінеді.

— Әрине, болады. Кәне, келе ғой, — десіп бәрі шәуілдей жөнеледі. Дауыстары мұндай ащы болар ма, ботақанның құлағын тұндырады. Ойындары да қызық екен. Ит біткен оның шолақ құйрығынан да жұлқып кетеді, аяғынан да шалып қалады. Өзгесін қойып, ботақанның тап тұмсығын қытықтап кететінін айтсайшы. Өлгі бір кіп-кішкене ала күшіктің пәлесін-ай! Ұстатар емес. Тіпті, әне бір төбет циркте жүргендей-ақ екі өркешінің ортасынан қарғи жөнелгенінде ботақан не істерге білмеді. Ол қаншама тырысқанмен, бірде-бір иттің маңына жуып, ұстай алмады. Ақыры мысы құрып, шаршады. «Әй, иті құрысын. Ит сорпам шықты ғой» деп болдырып келе жатқан.

Бір кезде ботақан шарбақтан шарбаққа секіріп, ұшып-қонып жүрген әтешке кез болады. Әтештің де сыры белгілі. Айдары анау — желкілдеп тұрған. Жұртты таң сәріден оятатын дауысы қандай десеңші. Қоразданып тұрған тұрысын көрмеймісің.

0670 — Міне, мен енді ақырында немен шұғылданатынымды білемін, —

деп қуанады ол. — Мен ұшатын боламын!

— Кәне, басташы, мен қарай тұрайын, — дейді әтеш қоқиланып.

Неге екенін кім білсін, әйтеуір ботақан қанша секіріп көрсе де ұша алатын түрі жоқ. Бір мезетте секеңдеп жүріп, аяғын да ауыртып алды. Қызыл бас әтештің күлкіден шегі түйіле жаздады. Мазақтан әбден жаны қысылған ботақан:

— Әттең не керек, бұл жерде жүгіруге орын тар, әйтпесе... — деп мінгірледі.

— Ау, сенің шынымен-ақ ұшқың келеді екен ғой, ә?! — деп қанатымен ішін сипап, қораздана қарады әтеш.

0675 — Әрине.

— Ендеше, жүр. Көрсетейін ұшатын жерді.

Сөйтіп екеуі жылдамдата басып, бір биік жарқабаққа келеді.

— Міне, кара, — дейді әтеш. Сөйтеді де, өзі жарқабақтан төмен секіріп, қанатын далбандата қағып, төмендеп бара жатады. Қандай ғажап! Не деген ептілік! Қаншама жүрексінгенімен ботақан да әтештің мына ісіне сүйсініп, белді бекем буды. Ол көзді жұмып жіберіп, жарқабақтан төмен секіріп көп кетеді. Сөйтіп, суға барып гүмп етеді.

Манағы күйелеш-күйелеш денесіне су тиіп, мүлде ұсқынын кетірді ботаканның. Оның үстіне су түбінің лайлы батпағы жабысқан. Осы күйімен жағаға шыққан ол өзіне таңдана қарап тұрған әке-шешесін, тәтесін көреді. Сөйтіп ботақан әбден ұятқа батады. Ол енді төмен қараған күйі:

0680 — Мені өздеріңмен бірге серуенге ерте барындаршы. Бұдан былайғы жерде мен тіл алғыш момын ботақан боламын, — дейді.

— Міне, қарағым, «Әлін білмеген әлек» деген осы. Сондықтан ересек адамдардың дұрыс айтылған ақылын тыңдап өскен, өмірдегі өз орнын білген жастан түбі жақсы адам шығады. Осыны есінде сақта, — деген еді атам ертегісін аяқтай келе.

2.2.10. Түйе, Арыстан, Қасқыр Және Түлкі

Бір түлкі жортып келе жатып, лағып бара жатқан бір түйеге кездеседі.

— Түйе қайда барасың?— дейді түлкі.

0685 Түйе:

— Оты мол, суы көп жер іздеп барамын, — дейді.

Түлкі:

— Ендеше, екеуіміз жолдас болайық — дейді.

Түйе:

0690 — Болсақ болайық, — дейді.

Екеуі келе жатса, бір қасқыр жолығады.

Қасқыр:

— Е, қайда барасындар? — дейді.

Бұлар:

0695 — Оты мол, суы мол жер іздеп барамыз, — дейді.

— Ендеше үшеуіміз жолдас болайық, — дейді.

Қасқыр жолдас болып жүріп келе жатса, бір арыстан кездеседі.

Үшеуі:

— Оты мол, суы мол жер іздеп барамыз, — дейді.

0700 Арыстан:

— Ендеше, төртеуіміз жолдас болайық, — дейді.

Төртеуі жүріп отырып, өзі сулы, биік таулы жерді тауып, мекен қылып жүреді. Арыстан, қасқыр, түлкі — ұсақ аң, тышқан аулап жеп жүреді. Түйе жердің оты мен суына жардай болып семіреді. Қыс болып, ұсақ аң таусылып, арыстан, қасқыр, түлкі — үшеуі ашығады. Көздеріне түйеден басқа еш нәрсе көрінбейді. Олар түйені жемек болады. Түйе жолдастығын айтып, жылайды. Сонан соң түйеге біраз тимей жүріп, тіпті әбден ашыққан соң арыстан, қасқыр, түлкі — үшеуі ақылдасып, түйені жемек болып, түйемен сөйлесуге түлкіні жібереді. Түлкі түйеге келіп айтады:

— Қыс болса мынау: ақ қар жауып, боран соғып тұр. Жердегі шөптің бәрі қар астында қалды, енді аз күнде сен байғұс аштан өліп қаласың ғой. Саған жаным ашығаннан бір ақыл айтқалы келдім, — дейді.

Түйе:

0705 — Айта ғой, — дейді.

Түлкі:

— Сен қыс ішінде бүйтіп аштан, әрі жылы қорық жоқ, суықтан өлгенше, өзінді бізге сат. Жаз шығып, көктем туғанда сені боталы інген қылып берейік, — дейді.

Қу түлкінің сөзіне түйе:

— Жарайды, — дейді.

0710 Анау екеуі:

— Ойбай, жарайды! — деп, түйеге келеді.

Бұлар түйеге келген соң түлкі арыстанға:

— Ей,.. арсеке! Неге қарап тұрсыз! Қимылдаңыз, — дейді.

Сонда арыстан түйені жерге көтеріп соғады, түйенің мойны үзіліп өледі. Түлкі тұрып:

0715 — Арсеке! Сіз деміңізді алып, жата тұрыңыз, біз мұның терісін сойып болған соң, хабар береміз, — дейді.

Арыстан:

— Сендер жеп қоясыңдар! — дейді.

Түлкі:

— Ойбай, тақсыр, біз жемейміз! — дейді.

0720 Арыстан:

— Олай болса, жақсы! — деп бір жерге барып жатып қалады.

Түлкі мен қасқыр екеуі тістерімен түйені сойып жатыр.

Түлкі тұрып қасқырға:

— Әй, қасеке! Мен бөксе жағын сойайын, сіз бас жағын сойыңыз, — деді.

0725 Қасқыр түйенің басының пара-парасын шығарып, терісін жыртып, көз майын шығарып қояды. Түлкі мұны көріп, қасқырға айтты:

— Әй, қасеке! Сіз енді бөксе жағын сойыңыз, мен бас жағын сойайын, — дейді.

Қасқыр барып бөксесін сояды.

Түлкі қасқырға білдірмей, түйенің көз майын ойып жейді де қасқырға:

— Сіз алдыңғы аяғын сойыңыз, мен артқы жағына барайын, — дейді.

0730 Қасқыр алдына алданып жатқанда, түлкі іш майын суырып жеп қояды. Тағы да қасқырға:

— Сіз соя тұрыңыз! Мен жүгіріп арсекеңе барып келейін. Неғып жатыр екен! — деп жүгіріп кетті..

Арыстан мұны көріп, жатқан орнынан тұра келіп:

— Сойып болдыңдар ма? — дейді.

Түлкі:

0735 Сойып болдық! Бірақ мен бір нәрседен қорқып келдім, — дейді.
Арыстан:

— Неден? — деп сұрайды.

Түлкі:

— Қасқыр айтқан шартта тұрмай, түйенің көз майы мен іш майын жеп қойды. Мен осыны сізге айтайын деп келіп едім, — дейді.

Арыстан ашуланып, ақырып қасқырға келді. Қасқыр қорыққанынан қаша жөнелді. Арыстан қуып кетті. Қасқыр мен арыстан бір қырдан асып көрінбей кеткенде, түлкі түйенің бар етін бір шұңқырға сүйрелеп апарып қояды да, өзі арыстанның артынан жүгіріп кете береді.

0740 Арыстан қасқырды қуалап шаршап келе жатқанда, түлкі оған қарсы жолығады.

Арыстан түлкіге:

— Қайда барасың? — дейді.

Түлкі:

— Қасқырдың кесірі бәрімізге тиді! — дейді.

0745 Арыстан:

— Неге?—дейді.

Түлкі:

— Сендер кеткен соң, түйе тұра келіп: «Мен сендерге сатылмаймын, мына қылықтарыңмен, түбінде мені төлемейді екенсіңдер!» деп терісін жалбыратып, шегін сүйретіп кетіп қалды, — дейді.

Арыстан:

0750 — Қай жаққа қарай кетті? — деп сұрайды.

Түлкі:

— Осы қырдан асып кетті, — дейді.

Арыстан:

— Кап! — деп түйені қуып береді.

0755 Түлкі тамағын тойдырып алып, келе жатса, бір жерде қасқыр шаршап, ендігіп жатыр екен, түлкі қасына жетіп келеді.

Қасқыр түлкіге:

— Мені арыстанға шағыстырып жүрген сенсің ғой! — деп ашуланады.

Түлкі:

— Мені де қуып жіберді. Мені кім шағыстырады сонда? — деді.
Қасқыр бұған нанып:

0760 — Енді қайда барып тұрамыз? — дейді.

Түлкі:

— Жүре берейік, бір нәрсе табармыз, — дейді.

Сөйтіп, екеуі келе жатса, алдарында бір жарты құйрық жатыр.
Қасқыр:

— Мұның бір пәлесі бар шығар? — деп, жеуден қорқады.

0765 — Сен қорықсаң, өзім жеймін! Бүгін базар, мұның не бәлесі бар дейсің! Жұрт базарға барғанда құйрық арзан болған-ды, арзан құйрықты көбірек алған-ды, ал қанжығасына бос байлап үйіне шауып бара жатқанда түсіп қалған шығар. Жеймін, — деп, түлкі қулықпен ұмтылғанда, қасқыр:

— Өзім жеймін, — деп құйрықты асап қалғанда, астында қақпан бар екен, — қақпанға қасқыр түсіп қалады.

Сонда түлкі:

— Ай, қасеке, шамасы, сіздің етіңізді мен жейтін болдым ғой! — дейді.

— Не қылып жейсің? — дейді.

0770 Түлкі:

— Ертең қақпанның иесі сені көріп, теріңді сойып алып, етіңді тастап кетеді. Сосын оны мен жемегенде, кім жейді? — дейді де, бір шұңқырға барып тығылып жата береді. Ертеңіне аңшы келіп, қасқырды көріп, терісін сойып алады да, етін тастап кетеді. Ол кеткенсін, түлкі қасқырдың етін жеп тойып алады.

Түлкі онан қайтып келе жатқанда, арыстан келіп қалады.

Түлкі мұны көріп:

— Арсеке, қайдан келесіз? — дейді.

0775 Арыстан:

— Мен түйені таба алмадым, — дейді.

Түлкі:

— Тақсыр! Сіздің атаңызды көріп едім, осы тауда аң аулап жүретін еді. Әлде осы таудың астында шығар. Аңдарды қарғып басып алып жейтұғын еді, мен соны көріп тұрушы едім, — дейді.

Сонда арыстан:

0780 — Қалайша қарғып алатын еді. Маған сен көрсет, мен қарғып көрейін, — дейді.

Түлкі:

— Сіздің тұлғаңыз атаңыздан кем емес екен! — дейді.

Сонда арыстан кейін шегініп, жүгіріп барып, жардың басына келіп, қорқып тұрады.

Түлкі:

0785 — Әй, арсеке! Егерде қарғи алсаңыз, нұсқаңыз атаңызға ұксап тұр, — дейді.

Сол уақытта жардың астында бір киік кетіп бара жатады, арыстан соған қарғып түскенде, сүйектері күлпарша болады. Сонда түлкі келіп:

— Арсеке, бір жеріңіз ауырып қалды ма? — деп сұрайды.

Арыстан:

— Сүйекте сынбаған сүйек жоқ — дейді.

0790 Түлкі мұның қимылдауға шамасының келмейтінін біліп, қоң етін ойып жеп жатыр еді, сонда арыстан:

— Ай түлкі, әуелі көз майымды жеші, — деді.

Түлкі:

— Арсеке, несіне асығасың! Бұйыртса, сенің бар майыңды жейтұғын болдым ғой! — дейді де, арыстанды және жеп алады. Сөйтіп, түлкі қу қыстан шығады.

2.2.11. Түйе Жайындағы Қазақтың Мақал-Мәтелдері

- 0795 Нар жолында жүк қалмас.
- Көрмес түйені де көрмес.
- Қуырдақтың әкесін түйе сойғанда көресің.
- Түйе тұзға келеді, күйеу қызға келеді.
- Екі аяқтыда — бажа тату, төрт аяқтыда — бота тату.
- 0800 Түйенің танығаны жапырақ.
- Жабу қисық емес, түйе қисық.
- Нар сәулеті — ашамай.
- Жаман түйе жабуын жер, жаман жігіт ауылын жер.
- Жалғыз түйе бақырауық, жалғыз бала жылауық.
- 0805 Ингенімді қараймын деп мінгенімнен айрылдым.
- Ақ түйенің қарны ақтарылды.
- Жазғытұрғы жел жардай атанды жығады.
- Атан түйе жүк астында қартаяр.
- Жуас түйе жүндемекке жақсы.
- 0810 Түйе көп болса жүк сыймас.
- Кәрі түйе ойнақтаса жұт болар.
- Жығылсаң нардан жығыл. Түйе бойына сеніп жылдан құр қалған.
- Түйенің үлкені көпірден таяқ жейді.

Соңғы түйенің жүгі ауыр.

- 0815 Көтерем деп түйеден безбе, салтанатың емес пе?. Тебеген деп биеден безбе, қос қанатың емес пе?.

Бір теңге бие болмайды, екі теңге түйе болмайды.

Түйе тайғақ келеді, табанынан мөр кетсе, кәрі тайғақ келеді, екі көзден нұр кетсе.

Қолда өскен түйенің тайлақ аты қалмайды.

Кеш үйленген жігіттің Бойдақ аты қалмайды.

- 0820 Түйе жантақ жегісі келсе, мойнын созады.

Түйесіне қарай — жазысы, биесіне қарай — қазысы.

Екі нар сүйкенсе ортасында шыбын өлер.

Шөлге шықсаң шөл екенін біліп шық. Шөл тәңірі сары атанға мініп шық.

Ауырлықты жер көтереді, ауыр жүкті нар көтереді. Ауыр қайғыны ер көтереді.

- 0825 Түйе аунаған жерде жүк қалады. Ат аунаған жерде түк қалады.

Нар маяның шұбаты — нардай ердің қуаты.

Бота ойнақтаса молшылыққа. Тайлақ ойнақтаса тоқшылыққа. Кәрі түйе ойнақтаса жоқшылыққа.

Ботасы бар түйелер, боздамай от жемейді.

Құнажын деп кемітпе, ертең-ақ түйе болады. Тай, байтал деп кемітпе, ертең-ақ бие болады.

0830 Түйе сүті түгел май, қымыранын кертiп iш. Бие сүті «пай-пай» сары қымызын шертіп iш.

Түйеден жығылсаң, түйе шудасын төсейді. Аттан жығылсаң, ат жалын төсейді. Есектен жығылсаң, есек тұяғын төсейді.

Түйе жисаң, нардан жи, жүк қалдырмас жолында. Сиыр жисаң, тарлан жи, сүт пен қаймақ қолында.

Түйенің жантақ жемесе, тілі қышиды. Нар маяға нар бота жарасады, мейірімді адам жоғыңа қарасады. Ботасыз інген боздаса, баласы өлген ананың қайғы шерін қозғайды.

Түйе ботасымен жарасты, тамақ батасымен жарасты.

0835 Жүк ауыры нарды сынайды, жол ауыры ерді сынайды.

Бойың қысқа болса, түйеге мін, бойың ұзын болса, есекке мін.

Күркіреген бураны келеде көр, азынаған айғырды үйірде көр.

Бағы тайған адамды түйе үстінен ит қабар.

Түйе жүлғанын білмейді, жұтқанын біледі.

0840 Түйенің терісі де есекке жүк.

Маң-маң басқан, маң басқан, шудаларын шаң басқан, төрт аяғын тең басқан — Түйе деген жануар.

Алтын артқан атанның да алдында есек, артында ит жүреді.

Жол үлкендікі, жүк түйенікі.

Төрт түліктің төресін түйе дейді.

0845 Ауыр жол — атанды сынайды, ауыр іс — адамды сынайды.

Ауыл-аймағыңмен, бота-тайлағыңмен.

Інген ыңырсыса, бота боздайды.

Сырын білмес адамға сырыңды айтпа. Сырын білмес атанға жүгінді артпа.

Жас бота түйеге қарап өседі. Жас құлын биеге қарап өседі.

0850 Көшпелі елге — түйе қол, жылқылы елге — бие қол.

Түйенің сонынан ерсең, сораға барасың. Молданың сонынан ерсең, молаға барасың.

Түйе деген жануар, түзде жүрсе семіреді, тіздеп қойса аяғын тұзға қарай емінер.

Тебеген болса биең жау, сүйкеншек болса түйең жау.

Момынды момын қорғайды, түйе қомын қорғайды.

0855 Екі көзі танадай, екі өркеші баладай. Түйе деген жарықтық.

Түйе алтын артып жүрсе де, жантақ жеуін қоймайды.

Түйесі жоқ ауылға тайлақ атан көрінер.

Түйе атасы — нар, ағаш атасы — шынар.

Түйе жүкті көтере алса, шөмішті де көтереді. (М. Қашқари.)

0860 Түйенің өзі дәу болғанмен, құмалағы дәу болмайды (М. Қашқари.)

Іңген ыңыранса, бота боздар. (М. Қашқари.)

Алыс жолдың іздерін түйе білер. (Қорқыт.)

Түйе сілкінсе, есекке жүк шығады. (М. Қашқари.)

Екі бура таласса, ортасында шыбын өледі. (М. Қашқари.)

0865 «Түйені тепкілеп жұмсау үшін ұстайды» депті біреу. (С. Сарайи.)

Түйеде жоқ ерлік арыстанда болады. (С. Сарайи.)

SONUÇ

Farklı coğrafyalardaki Türk boyları arasında tarih, dil, kültür ve edebiyat açısından oluşan ayrılıklar Bolşevik İhtilâli'ne ve Rus boyunduruğu altındaki yıllara indirgenemez. Maalesef ki çok daha uzun yıllara dayanmaktadır. Bunun sebeplerini ve neticelerini tarihçilere tevdi edip dil ve edebiyat alanında çalışan bizlerin bu uzun yıllara dayanan boşluğu nasıl gidereceğimiz ve arayı nasıl kapatacağımıza dair sorulara cevap aramamız icap eder.

İşte bu sorunun, en azından bir ucunun cevabını aramak için yapmış olduğumuz bu çalışma ile Kazak Türkçesindeki “deve” sözcüğü, kullanımı ve Türkiye Türkçesi ile ortak yönleri tespit edilmiştir. Deve sözcüğünün Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde karşılaştırmalı olarak verilmiş olması, ortak anlatım yolu ve söz varlığının ortaya konması açısından önemlidir. Bu çalışma sırasında, deve ile ilgili söz varlığını tespit ederken, Kazak kültürünü de biraz daha yakından tanıma fırsatı elde edilmiş, özellikle deveyle ilgili metinlerin okunması ve Türkiye Türkçesine aktarımı sırasında devenin sadece bir canlı olarak değil, aynı zamanda Kazak yaşam ve kültüründeki önemi de -metinlerle sınırlı da olsa- ortaya konmaya çalışılmıştır. Yukarıda da zikredildiği gibi, bu çalışma, bu soruların cevabı için küçücük bir adım olmakla beraber, Türk halk bilimine de ufak bir katkı sağlayacağı ümidindeyiz.

KAYNAKÇA

- ADAMBAYEV, B.**, (1990). (derleyen) *Şeşendik Sözder*, Almatı.
- AHANOV, Kâken**, (1993). *Til Biliminin Negizderi*, Sanat, Almatı.
- AKIPBEKOV, Ö.**, (1990). (derleyen) *Tört Tülik: Töresi Kim?*, Kaynar, Almatı.
- AKSAN, Doğan**, (1999). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin, Ankara.
- _____, (2000). *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara.
- AKSOY, Ömer Asım**, (tarihsiz). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* 1–2, İnkılâp, İstanbul.
- ARAT, R. Rahmeti**, (1977). *İslam Ansiklopedisi*, “Kazakistan”, c.6, s.494–505, MEB, İstanbul.
- _____, (1992). *Türk Lehçe ve Şiveleri / “Türk Milletinin Dili”*, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, c.II, Ankara.
- AYDIN, Gürbüz**, (2003). *Deve Yetiştiriciliği*, Doktora Semineri, Konya.
- AYVERDİ, İlhan**, (2006). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul.
- Derleme Sözlüğü*, (1963). Türk Dil Kurumu, c.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____, (1965). Türk Dil Kurumu, c.II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____, (1969). Türk Dil Kurumu, c.IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____, (1977). Türk Dil Kurumu, c.IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____, (1978). Türk Dil Kurumu, c.X, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____, (1982). Türk Dil Kurumu, c.XII (ek-I), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- DİLÇİN, Cem**, (1983). *Yeni Tarama sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

- ERCİLASUN**, A. Bican, (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I* (Sözlük),
Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- _____, (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II* (Dizin),
Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- _____, (tarihsiz). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, “Lehçeler Arası
Aktarma”, s.101–100, Akçağ, İstanbul.
- _____, (2005). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Kültür
Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ERDEM**, Melek, (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, Köksav Yayınları,
Ankara.
- ERTEM**, Rekin, (1991). *Elifbe’den Alfabe’ye*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İmlâ Kılavuzu*, (2004). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- JANUZAKOV**, Telğoja, (1999). *Kazak Tilinin Sözdigi*, Dayk-Press, Almatı.
- KOÇ**, Kenan, (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ,
Ankara.
- SEYDİMBEK**, A., (1995). (derleyen) *Tarihi Jırlar*, c.I (Abılay Han), Bilim,
Almatı.
- SÖYLEMEZ**, Orhan, (2004). *Çağdaş Kazak Hikâyeleri Antolojisi*, Elips, Ankara.
- Türkçe Sözlük*, (1945). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum tarihi	19.07.1975	
Doğum yeri	İstanbul	
Lise	1987–1994	Haydarpaşa Lisesi
Lisans	1994–1999	Uluslararası Hoca Ahmet Yesevî Kazak Türk Üniversitesi Tarih Filoloji Fakültesi, Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü
Çalıştığı kurum	1999–	Fatih Ahmet Rasim Lisesi, Türk Dili ve Ed. Öğretmeni